અમાસના
તારા
કિશનસિંહ ચાવડા

ચેતોહર સૌન્દર્ય

ભાઈશ્રી કિશનસિંહ ચાવડાનું જીવન પ્રવાસ અને જનસંપર્કદ્વારા અસાધારણ રીતે સમૃદ્ધ થયું છે. એમની પાસે જીવનના વિવિધ અનુભવોને જીરવવાની ને માનવહૃદયના મંગલ અંશોને જોવાની મૂલગામી દૃષ્ટિ છે અને એ અંશોને કલ્પનાને સ્પર્શી જાય ને હૃદયને રૂચી જાય તેવી કલાત્મકતાથી શબ્દાંકિત કરવાની ફાવટ છે. 'અમાસના તારા'માં એમની એ શક્તિનો નિઃશેષ રમણીય આવિષ્કાર થયો છે. આ પુસ્તકમાં સ્થળ, સમય, પાત્રો અને પ્રસંગોનું પાર વિનાનું વૈવિધ્ય છે અને એ બધાંના રહસ્યને ઓળખવામાં ને આલેખવામાં એમની સ્મૃતિ અને દૃષ્ટિનો કુશળતાપૂર્વક વિનિયોગ થયો છે. અમાસના તારા, આમ તો, ઝબકયા છે વાસ્તવિક અનુભૂતિના ગગનમાં, પણ એનું નિરૂપણ એવી સાવધાનીથી થયું છે કે એમાંથી સર્જાયું છે આપણને નિરતિશય આનંદથી સમાધિમાં લીન કરી દઈને આપણા માનવભાવને સ્પર્શી જતું ઉત્તમ કલાકૃત્તિનું ચેતોહર સૌન્દર્ય.

—મનસુખલાલ ઝવેરી

કિશનસિંહ ચાવડા

અમાસના તારા
જિપ્સીની આંખે

વિદ્યાર્થી આવૃત્તિ
કિશનસિંહ ચાવડા

શ્રી કિશનસિંહ ચાવડાનાં પુસ્તકો

વાર્તા

કુમકુમ
અમાસના તારા
અમાસના તારા (શાલેય આવૃત્તિ)
અંતરદેવતા
શર્વરી

નવલકથા

ધરતીની પુત્રી

બીજાં

હિન્દી સાહિત્યનો ઇતિહાસ
કબીર : ગુજરાત અને ગુજરાતી સાહિત્ય પર એની અસર

અનુવાદ

કુમુદિની	રવીન્દ્રનાથ ટાગોર
રવિકિરણો	,,
ભૈરવી	શરદ્બાબુ
અરક્ષણિયા	,,
નવવિધાન	,,
હેમાબહેન	,,
છૂટકારો	,,
ગામડિયો સમાજ	શરદ્બાબુ
જીવનયાત્રા	,,
જીવનનાં દર્દ	પ્રેમચંદજી
ગરીબની હાય	,,
પ્રેમાશ્રમ : પૂર્વાર્ધ	,,
પ્રેમાશ્રમ : ઉત્તરાર્ધ	,,
શિકાર	શ્રીરામ શર્મા
ઇન્દિરા	,,

શ્રી ધોંડો કેશવ કર્વેનું આત્મચરિત્ર
શ્રી અરવિંદ ઘોષના પત્રો

સંપાદન

પંચોતેરમે
(શ્રી બળવંતરાય ક. ઠાકોરની પંચોતેરમા વર્ષની ઊજવણી પ્રસંગેનાં વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ, આત્મકથા સહિત.)
શ્રી રમણલાલ વ. દેસાઈ અભિનંદન ગ્રંથ
પ્રેમાનંદ સાહિત્યસભા રજત મહોત્સવ ગ્રંથ
શ્રી અંબુભાઈ પુરાણી ષષ્ટિપૂર્તિ અભિનંદન ગ્રંથ

કિશનસિંહ ચાવડા

અમાસના તારા

જિપ્સીની આંખે

વિદ્યાર્થી આવૃત્તિ

[પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદીની પ્રસ્તાવના સાથે]
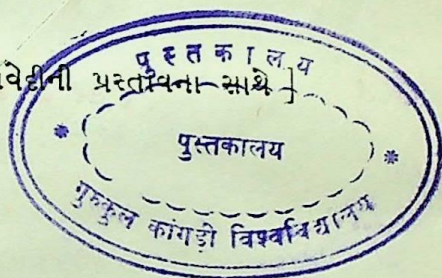
રવાણી પ્રકાશન ગૃહ : રિલીફ રોડ : અમદાવાદ

Point out the "Way" however dimly, and lost among the host as does the evening star to those who tread their path in darkness.

THE VOICE OF SILENCE

આ વિદ્યાર્થી આવૃત્તિ

ગયે વર્ષે 'અમાસના તારા' પ્રસિદ્ધ કરતી વખતે જ મનમાં હતું કે આ પુસ્તકની એક ભલે નાની પણ સસ્તી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ શકે તો સારું. ઘણા મિત્રો તરફથી આ વિશે સૂચનો પણ થયેલાં. એક સ્નેહીએ તો આ મોટા પુસ્તકના બે ભાગ કરવાની પણ ખાસ સલાહ આપી હતી.

ગયે વર્ષે જ 'અમાસના તારા'ની પહેલી આવૃત્તિ વેચાઈ ગઈ. એની બીજી આવૃત્તિ કરતી વખતે કેટલાક મિત્રોએ આ પુસ્તકની બસો-અઢીસો પાનાંની, જેમાં વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી નીવડે અને એમના જીવન-માં સાથ આપે એવા પ્રસંગો પસંદ કરવામાં આવ્યા હોય એવી, "શાલેય આવૃત્તિ" પ્રસિદ્ધ કરવા સૂચવ્યું.

મૂળ આવૃત્તિમાંથી ઉપરની દૃષ્ટિએ પાંત્રીસ પ્રસંગો વીણીને આ સંગ્રહ કર્યો છે. આ પસંદગી કરવામાં ભાઈશ્રી મનસુખલાલ ઝવેરી, નગીનદાસ પારેખ અને ઉમાશંકર જોશીની સલાહ મૂલ્યવાન નીવડી છે. શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીને મેં વિનંતિ કરી કે આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના એઓ લખી આપે. મારો આગ્રહ માન્ય રાખીને ભરપૂર કામમાંથી વખત કાઢી આ પ્રસ્તાવનારૂપે એમણે પોતાના રસાનુભવની મહોર મૂકીને આ આવૃત્તિને ગૌરવ અર્પ્યું છે. સૌ મિત્રોની મારા તરફની આ માયાપ્રીતિ માટે ઓશિંગણ છું.

આ 'વિદ્યાર્થી આવૃત્તિ' પ્રસિદ્ધ કરવાનો યશ પણ ભાઈ તારાચંદ રવાણીને છે.

તા. ૨૮-૪-'૫૫ }
વડોદરા }

કિશનસિંહ ચાવડા

બીજી આવૃત્તિવેળાયે

અમાસના તારા (વિદ્યાર્થી આવૃત્તિ)ની આ બીજી આવૃત્તિ ગુજરાતને ચરણે ધરું છું.

૧૦મી જૂન, ૧૯૫૬ }
વડોદરા }

કિશનસિંહ ચાવડા

અમાસના તારા

કિશનસિંહ ચાવડા
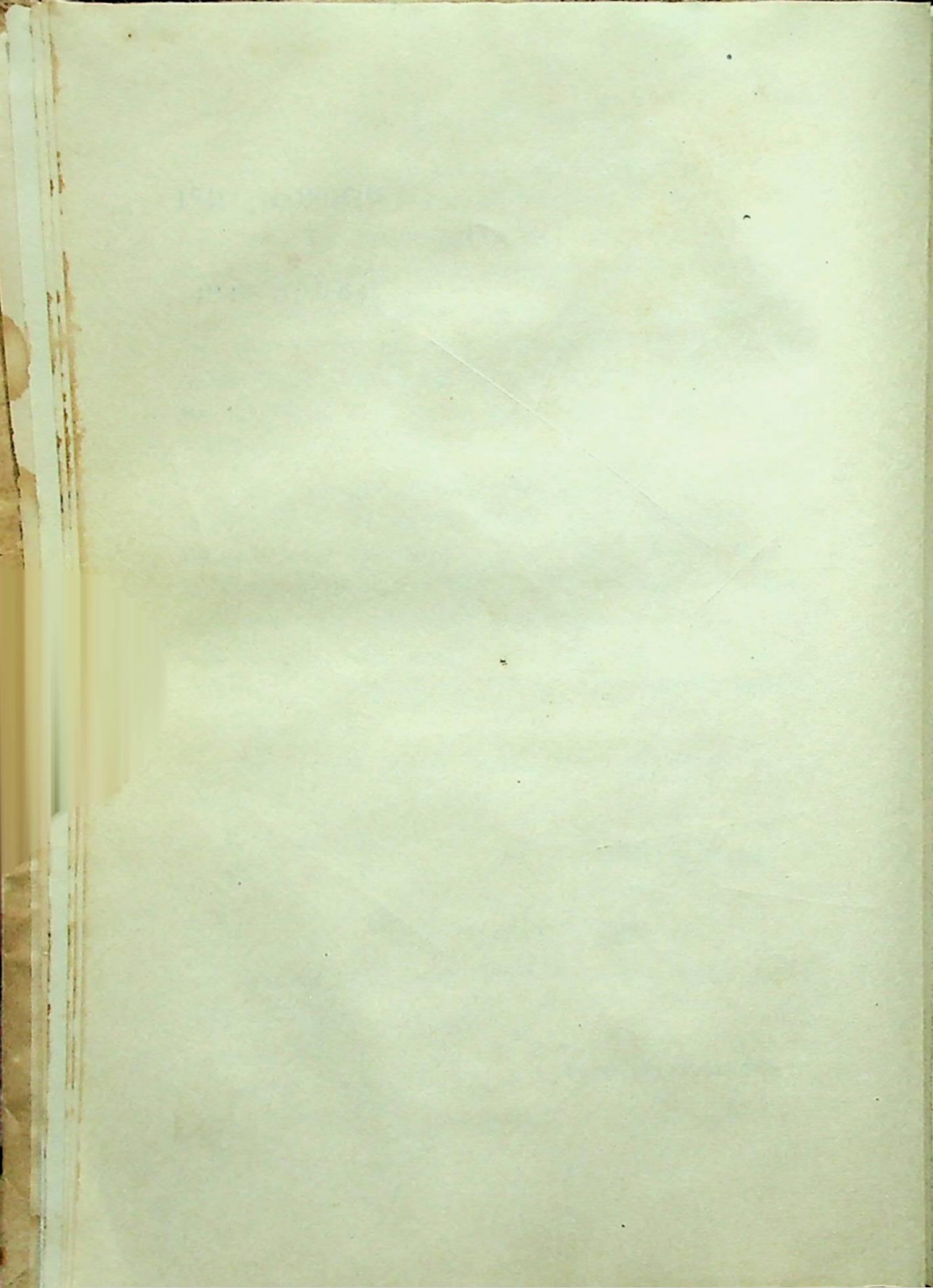
હૃદયંગમ સ્મરણચિત્રો

છેલ્લાં પાંચસાત વર્ષની ગુજરાતી સાહિત્યની મોખરે મુકાય એવી કૃતિઓમાં 'અમાસના તારા' ગણવી પડે એવી અનુભવની સમૃદ્ધિ, સૌન્દર્યની સૂઝ અને શૈલીની ચારુતા એમાં વરતાય છે. જિપ્સીના ઉપનામના આછા આચ્છાદનમાં સંતાયેલા લેખકે કૌતુક પ્રેર્યું અને એમણે એવા એવા જીવનમાં ડોકિયું કરાવ્યું અને પોતાની વસ્તુનિષ્ઠ છતાં કૌતુકરાગી અને ભાવનાપ્રેમી દૃષ્ટિનો પરિચય કરાવ્યો કે વાચકની કૌતુકવૃત્તિ દૃઢ જ થયા કરી. લેખો શરૂ થયા ત્યારે લેખક પાકી ઉંમરના જ હતા અને એમની વાર્તાઓ ને શૈલી માટે જાણીતા હતા. પણ આ લેખોમાં રમણીયતાનું સર્જન અભિનવ હતું અને શૈલીનું લાવણ્ય પણ નોખું હતું. જીવનના અનુભવી અને પરિપક્વ બુદ્ધિના ને જાણીતા લેખકે અભિનવ કલ્પનાના કોઈ ઊગતા લેખક જેવું આકર્ષણ કર્યું. આ લેખક ગુજરાતી હશે? ક્યાંનો હશે? કોણ હશે? એની સંગીતની સમજ જુઓ, એનો રાજપૂતીનો પ્રેમ જુઓ, એનો ભજનમંડળીઓનો પરિચય જુઓ, દેશવિદેશનું એનું અટન જુઓ —આવા આવા તરંગો ઊઠ્યા.

આપણા સાહિત્યમાં નવલકથા અને વાર્તાનું ગદ્ય, જીવનકથા અને ગંભીર નિબંધનું ગદ્ય ઠીક પ્રમાણમાં છે અને ગુણવત્તામાં પણ સારું છે. પણ આ પ્રકારનું લલિત નિબંધનું ગદ્ય આછું-પાતળું છે. વ્યક્તિચિત્રો, રેખાચિત્રો, પ્રસંગચિત્રો, ચિન્તન, કલ્લોલ, લલિત સાહિત્યમાં મૂકી શકાય એવાં આપણે ત્યાં નથી એમ નહિ. પણ રસની સિદ્ધિ અને શૈલીનું માધુર્ય આ સમુચ્ચયને અપૂર્વતા અપાવે એમ છે. નિબંધ કહી શકાય છતાં ભારે નહિ, અને લલિત અને આત્મલક્ષી કહી શકાય છતાં હુંપણામાંથી જન્મતાં તોછડાઈ અને મુરબ્બીવટથી મુક્ત આ સર્જન નિરાળા સ્થાનનું અધિકારી છે.

આ નિબંધો કે પ્રસંગચિત્રો સંસ્મરણોને કલામય આવિષ્કાર આપે છે. જે ભાવ કે વસ્તુ ઉપર જીવ ઠર્યો હોય તે યથાર્થ પ્રકાશિત થાય એની તજવીજમાં શ્રી ચાવડા રહે છે. જ્યાં પ્રસંગો ભિન્નભિન્ન હોય ત્યાં પણ લખતાં લખતાં બધા અંશોને આવરી લેતું કોઈ તત્ત્વ એમને લાધે છે અને અન્વિતિ ને સંવાદ સધાય છે. એક લેખમાં એમને જિપ્સિતત્ત્વ પ્રત્યક્ષ થાય છે. નાયગરા જતાં 'હંસગતિએ સરતી' મોટર એકાએક અટકી પડી. મોટરના પૈડામાં કાણું પડયું હતું અને બીજું બરાબર બેસે નહિ. એટલામાં કોઈ બીજી અટકી પડેલી મોટરના બે ભાઈઓ મળી આવ્યા, તેમણે પૈડું ચડાવી આપ્યું. અહીં સુધી લેખમાં કશું ખાસ રહસ્ય આવતું નથી. પણ આ તો હતા જિપ્સીભાઈઓ. એમને બીજાની મદદની કશી ભૂખ નહોતી. તેમની વાત લેખકને એક જીવનદૃષ્ટિ આપી જાય છે. 'અમે તો જિપ્સી છીએ. અસ્થિરતા અમારું જીવન છે. રઝળપાટ અમારો ખોરાક છે અને અકસ્માત એ અમારો આનંદ છે. અમે જન્મ્યા છીએ ઇજિપ્તમાં

પણ આખું જગત અમારો દેશ છે. અમને ક્યાંય પારકું લાગતું જ નથી. મિસરમાં અમે હજારો વર્ષની ઉંમરનાં મડદાં જોયાં છે. એટલે જ્યારે અમે નાની ઉંમરનો પણ જીવતો આદમી જોઈએ છીએ ત્યારે અમને અદ્‌ભુત ખુશી થાય છે કે ચાલવું એ જિન્દગી છે.' આટલી ચાલવાની જ વાત લેખને એકતા દે છે અને લેખકના અંતરમાં ઊતરી જાય છે. લાક્ષણિક ભાષામાં એ ઉચ્ચારે છે: 'નામથી અજાણ્યાં આ જીવતાં માણસોને જોઈને અસ્તિત્વે પળ વાર જિન્દગીનો રોમાંચ અનુભવ્યો.' બનવા જોગ છે, ગુજરાતી લેખકને ગમતી વાત કરનારનો કોઈ પૂર્વજ ભારતીય હોય, ગુર્જર પણ હોય!

એવી જ પદાવલિ 'જીવન, વિષ, અમૃત'માં અંતે આવે છે. જાગીરદાર રઘુરાજસિંહનું અવસાન અને દારૂડિયા માળીના અવસાનને શ્રી ચાવડા તટસ્થતાથી જોઈ લે છે. માળીના અગ્નિસંસ્કાર પછી તેમને માટે 'આખું અસ્તિત્વ થાકી ગયું હતું,' પણ જીવનનું દ્વૈત તેઓ નીરખી રહે છે, અને દ્વૈતની ઉપર રહી એને સ્ફુટ કરી આપે છે. 'પ્રામાણિકતાનો સ્વભાવ,' 'મૃત્યુ અને જીવન,' 'જીવનનું કાવ્ય' (અને કદરૂપતા), અને એવા બીજા લેખોમાં પણ વિસંવાદી વસ્તુઓ ઉપર મીટ માંડી લેખક હૃદયના સંવેદનને ઘેરું થવા દે છે.

શ્રી ચાવડાની પૂર્વપરિચિત શૈલી ભાતીગળ, આકર્ષક, પણ કંઈક આયાસસિદ્ધ અને કૃત્રિમ લાગતી. અહીં તો એમને હૃદયની વાત કરવી છે: દુનિયા જોઈ, માણસો જોયાં, પ્રસંગોની રહસ્યમયતા જોઈ, લલિતકલાઓનો વિમર્શ માણ્યો, તેની તમારી આગળ નિખાલસતાથી વાત કરવી છે; નિખાલસતાથી, પણ તમારું હૃદય

અનુકૂળ થાય, પ્રસન્ન થાય, નાચી ઊઠે, આકુળ થાય, આર્દ્ર થાય, વિહ્વળ થાય, તમે પોતે જ રડી પડો અથવા આ જિન્દગીની અનંત અદ્‌ભુતતાના ભેદ આગળ સ્તબ્ધ થાઓ એ રીતે તેમને વાત કરવી છે. નિસર્ગરમ્યતાના, કલાસૌન્દર્યના અને જીવનની મંગલભાવના-ઓ અને ભાવોના એ આશક છે એમાં શક નથી. કદાપિ તમને લાગણીનો અતિરેક ક્યાંક લાગશે, રસરસિયાપણું દેખાશે, પણ તે તો સર્જકના વ્યક્તિત્વમાં જડાયેલું છે તેનો એ ઇનકાર શી રીતે કરે? શી રીતે તેને દબાવી રાખે? એ છે, એ સંવેદનશીલતા છે, એ ભિંજાવાની શક્તિ છે, લાગણીના પ્રવર્તનની ચાલુ ઘરેડ-માંથી મુક્તિ છે, એ કવિત્વ છે, મસ્તી છે, તો આમાંની કલાસિદ્ધિ ને રસસિદ્ધિ છે. 'માનવનું મન બદલાતું હશે, અંતઃકરણ નહિ,' એ એમની શ્રદ્ધા છે. 'અંતઃકરણ જેની ખાણ છે એ આજન્મ સંબંધ તો ઋણાનુબંધની ઋજુગરવી કવિતા છે.'

'ધૂમકેતુ'એ સર્જી હોય એવી ગુલબ્બોનું ગીત–'બંસી કાહે કો બજાઈ'–મોહક વાતાવરણમાં 'આળોટીને' હૃદયને ભરી દે છે:

'એક સવારે ઊઠ્યો ત્યારે ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસતો હતો. વાતાવરણમાં ઠંડીનો કંપ હતો. સામે બારીમાંથી દૂરસુદૂર સુધી દેખાતી નયનમનોહર હરિયાળી વરસાદમાં નાહતી હતી. સ્નાન કરતી પ્રકૃતિનું આવું અભિનવ નિર્મળ સૌન્દર્ય જીવનમાં પ્રથમ વાર સાક્ષાત કરીને અસ્તિત્વ ઓશિંગણ બની રહ્યું અને મારા એકલાનું અસ્તિત્વ જ નહીં! બાગનાં રમ્ય પુષ્પો પણ પોતાના ઐશ્વર્યને ભૂલી જઈને નિસર્ગના આ અભૂતપૂર્વ સ્વરૂપને વિનમ્રભાવે નમી રહ્યાં હતાં. પળ વારમાં તો પ્રકૃતિ અને પુરુષ વચ્ચે સંકેત થયો.

વરસતી વાદળીઓ વિખરાઈ ગઈ. આકાશ નિરભ્ર થવા માંડ્યું. પૂર્વમાં રંગાવલિ પ્રગટી. સોનેરી તેજની ટશરો ફૂટી. તેજકિરણો પર સવારી કરીને પૃથ્વી પર સુવર્ણમેઘ ઊતર્યો. સમસ્ત પ્રકૃતિ પ્રેમથી પાંગરી ઊઠી. પુષ્પોએ મસ્ત બનીને સુગંધ છલકાવી દીધી. આ સૌરભનો સાથ કરીને પેલું પ્રિય ગુંજન આવ્યું :

બંસી કાહે કો બજાઈ,
મૈં તો આવત રહી! બંસી કાહે કો ?

'ધીરે ધીરે ગુંજન, ગીત અને ગુલબ્બો મારે માટે એકરસ થઈ ગયાં.'

મૂર્તિવિધાયક રામબાબુએ ઘડેલી સુજાતા 'જાણે હમણાં બુદ્ધમાં જઈને સમાઈ જશે એટલી અભીપ્સા અને આરતભરી' હતી. 'સમર્પણની જાણે થીજી ગયેલી સૂરાવલિ.'

પરંતુ કિશનસિંહની મસ્તી ફૈયાઝખાંના મસ્ત સંગીતને જાણે પોતાનું વર્ચસ્વ ન્યોચ્છાવર કરે છે. ઉત્તમ સંગીતના અપૂર્વ અને તીવ્ર સંવેદનને ભાષામાં વ્યક્ત કરવા કલા અને કસબ અઢળક ઢળે છે. રાગની મોહનીનાં રૂપો ચિત્રમાં ઉતારવા ખૂબ પ્રયત્નો થયા છે, કંઈક એવી રીતે ફૈયાઝખાંએ પ્રગટાવેલાં મલ્હારનાં વિવિધ રૂપોને શબ્દમાં આલેખવા તેઓ મથે છે :

'સૂરમલ્હારના સૂરોનો ફુવારો ઊડે છે. મેહ વરસી રહ્યો છે. ક્યારેક મુશળધાર પડે છે, ક્યારેક ઝરમર ઝરમર વરસે છે. ઈશાન ખૂણામાં વારંવાર વીજળી ઝબૂકે છે. પરંતુ કોઈનો ખ્યાલ કર્યા વિના, કોઈથી ડર્યા વિના દુલ્હન તો ચાલી જાય છે પ્રિયતમને મળવા. એના હૈયામાં એક જ ઝંખના છે. એના અંતરમાં એક

જ આતુરતા છે અને તે પોતાના અંતરદેવતામાં સમાઈ જવાની. આલિંગનની આ ઉત્સુકતા એને બળ આપે છે. ત્યાં તો આશાની યાદ આપતી કોયલ બોલે છે. પપૈયો સાથ આપે છે. દુલ્હનની છાતી ધડકે છે, બેચેની પીડે છે; અને એ આગળ ચાલે છે. એક જ ધૂન છે, એક જ ધ્યેય છે 'પ્રિયતમ–મિલનનું.' '

નન્નુઉસ્તાદને વર્ણવવામાં પણ શૈલીનો એવો જ કસબ તેઓ વાપરે છે. તમે જાણે સિતારીને ક્યાંક જોયો છે. 'વળદાર પીળી પાઘડી, ઘઉંવર્ણો વાન, રંગીન નશાબાજ, ઘેનમસ્ત આંખો, પાતળી કાયા, શરબતી મલમલનું અંગરખું, ફૂલોની બનેલી એમની આંગળીઓ, સિતાર પર ફરતી જુઓ તો એમ લાગે કે જાણે સૂરોની બનેલી ગુલછડીઓ.' એમની ભીમપલાસી વિલસી ત્યારે આ કલાકારને ગુંજતી કોઈ લાવણ્યપ્રભા કિન્નરી સંભળાઈ. જાણે 'પ્રિયતમાની આર્તિ ખેંચાઈ આવતી હોય' એવી સૂરોની લીલા હતી.

આ નિબંધો–વાર્તાઓનું એક આકર્ષણ એની કુતૂહલપ્રેરકતા છે. અવનવી ભૂમિ જોવામાં, નવાં રળિયામણાં દશ્યો નિહાળવામાં, જૂનીનવી વ્યક્તિઓનો પરિચય સાધવામાં સફરનો આનંદ મળી જાય છે. વિરૂપતા અને વિષમતા છતાં આ દુનિયા અને દુનિયાનાં માણસ વહાલાં લાગે છે, અહીંઆં ને સર્વત્ર–યુરોપમાં, આફ્રિકામાં, અમેરિકામાં. પરિચયપૂર્વક શિકારની વાતો લખનાર ગુજરાતીમાં બેત્રણ જ હશે. માનવતાની છાંટવાળાં શ્રી ચાવડાનાં શિકારનાં વર્ણનો રોમાંચક છે. ક્યાં નિરાંતનો કલાપરામર્શ? ક્યાં જીવને અદ્ધરતાલ રાખતું શિકારનું બયાન? એકથી બીજું ઊપસી આવે છે. એકને પડછે બીજાનો આનંદ બમણો થાય છે અને લેખકનો અનુભવવૈભવ મુગ્ધ

કરે છે. પ્રજાના જંગલમાં અનેક સાધનો ને માણસોની મદદ લઈ બિકાનેરના મહારાજકુમાર અને સાથીઓએ કરેલા જંગલના શહેનશાહ જેવા વાઘના શિકારનું વર્ણન રોમાંચક છે; અને ‘ વાઈસરૉય માપ ’માં પણ એવું જ રોમાંચક છે પણ હાસ્યકટાક્ષથી મિશ્રિત. લેખકનો સાહસનો આદર અને પ્રાણીપ્રેમ સમતોલ થઈને રહે છે. જીવનમાંગલ્યનો આદર ‘ આત્મવિલોપનનો ઉત્સવ ’માં પણ ફરફરી રહે છે. પણ વર્ણન જાણે અપરિચિત દુનિયાનું ને કુતૂહલ-પોષક છે. નેપાળનું ‘ ભીમફેદી પોતે પણ પ્રકૃતિનું સુરમ્ય બાળક છે. ત્યાંથી જ પહાડોની ચડાઈ શરૂ થવાને કારણે જાણે હિમગિરિને ઉંબરે કોઈ નાનું બાળક બેઠું હોય એવી લાગણી થાય છે. ’ અને ખટમંડુમાં ભારતીય યુવરાજની લગ્નસવારી નીકળી તેમાં, ‘ બનારસી ભરઅચ્છી અને કિનખાબમાં ઝગકતાં અચકન-સેરવાની, જરિયાની સાફા, હીરા, માણેક અને નીલમથી ઝળાંઝળાં થતાં તોરા અને કલગીમાં સજ્જ થયેલા રાજવીઓ રોનકથી નીકળ્યા હતા. ’

લેખક સાથે કિકુયુ સરોવર અને કુંવારા મસાઈનો સિંહવધ જોઈએ છીએ; કબાકાઓનું સ્મશાન જોઈએ છીએ; સ્કોટે વર્ણવેલા સ્મશાનના સંરક્ષકો–‘ જ્યાં મૃત્યુ દટાય છે ત્યાં જીવન ઉછેરવાનું સુભગ કાર્ય કરતા ’ સંરક્ષકોને જોઈએ છીએ; લાચાર ઉસ્માનને જોઈએ છીએ; ‘ નામે જાતે મુસલમાન અને દેખાવે તથા રીતભાતે હિંદુ, તુલનાત્મક ધર્મોના અધ્યાપક અને પોતે કોઈ ધર્મમાં નહીં માનનારા ’ ડૉ. અલીને ઓળખીએ છીએ, અને ‘ અમાસના તારા ’ની મૂળ કૃતિમાં બીજાં અનેક દશ્ય, પાત્રો અને પ્રસંગો પણ નીરખી શકીએ. અનેક ચિત્રો સ્પષ્ટ રેખાથી ચિત્રમાં છપાઈ જાય છે. તેમાં એમના અને આપણા મુરબ્બી ને મિત્ર પ્રો. બ. ક. ઠાકોર–‘ એ ચીજ ’–પણ તખ્તા ઉપર ઊતરે છે :

'મને કહે કે ચાલ ઉપર, હું કપડાં પહેરી લઉં: ચિરૂટને એમણે સળગતી જ રહેવા દીધી. વળી પાછા સળગાવવાની લમણાઝીંક કોણ કરે! કાકાએ કપડાં પહેરતાં પહેલાં પસંદગી શરૂ કરી. એક ચૂડીદાર પાયજામો કાઢ્યો. એમાં નોકર પાસે લાલ રંગનું જાળીદાર નાડું નંખાવ્યું. ખાખી રંગનું એક ખમીસ કાઢ્યું. ધોબીને ત્યાં ધોવાઈને જેનો રંગ ઓળખાતો નથી એવા લાલભૂરા રંગની શેરવાની બહાર આવી. ડોસાએ કપડાં પહેર્યાં. રસોઇયા નટવરે બૂટની દોરી બાંધી આપી. નીચે આવીને એમણે માથે ખાસ્સી મિલિટરી ઢબની સનહેટ પહેરી. ખૂણામાંથી લાકડી લીધી. કદાચ વધારે તાપ લાગે તો સાથે છત્રી રાખી. પછી મને પૂછ્યું કે પહેરવેશનું મિશ્રણ કેવુંક છે! લોકોને આનંદ આપશે ને!'

કિશનસિંહ હાસ્યની લિજ્જત પણ ઠીક આપે છે. એ હાસ્ય બુદ્ધિવિલાસમાંથી નથી નીપજતું પણ વૈચિત્ર્યમાંથી નીપજે છે. ગાડી આવી ત્યારે પાન બનાવવાનો અને ઊપડવાની થઈ ત્યારે હુક્કો ભરવાનો હુકમ કરનારા એક રાજવી, ખાનગી ધોબી માટે વીસ-પચીસ મણનો લીસો પથ્થર અસબાબમાં સાથે લઈ જનાર 'દેશી' મહારાજા; અને તેમની સૂક્ષ્મ ખુશામતો વ્યક્ત કરતું 'વાઈસરૉય માપ' હૃદયને વિનોદથી હળવું ને રમતું કરી દે છે. વાઈસરૉય તો મહા મોટો વાઘ જ મારે ને! એમનો (કે એમના કોઈ સાથીદારનો) મારેલો વાઘ આઠ ફૂટ દસ ઈંચનો હોય તો મહારાજાની આબરૂ જાય. એટલે ફૂટપટ્ટીની શરૂઆતની એક ફૂટની લંબાઈ જ કાપી નાખી એટલે વાઘ વાઈસરૉયને શોભે એવો બરાબર નવ ફૂટ દસ ઈંચ લાંબો થયો. આ છે 'વાઈસરૉય માપ,' સાહિત્યમાં કદાચ ચિરંજીવ થઈ જાય એવું.

પણ એ કદાચ ભુલાય. ભૂતકાળમાં સ્મૃતિ દટાતાં દટાત. એવી ઐતિહાસિક ને પ્રાસંગિક વસ્તુઓનો રસ પાતળો થઈ જશે. નહિ ભુલાય ત્રણ વ્યક્તિઓનાં ચિત્ર: શ્રી કિશનસિંહના પિતા, માતા અને બહેનનાં સ્મરણમુકુરમાં ઊતરેલાં સુરેખ ને જીવંત ચિત્ર. ત્યાં પેલી લાગણીની ખાણ આવે છે. ત્યાં પેલો આનન્દસિન્ધુ, કારુણ્યસિન્ધુ પથરાયેલો છે જેમાં ડૂબકી મારી કવિજનો મોતી ગોતી લાવે છે. એ લેખોમાં કવિતા છે. એમાં વાર્તારસ છે, પણ વાર્તા નથી–દિલની વાત છે; અને માનવહૃદય એવા સનાતન ગાનમાં તાલ પૂરે છે.

નિરાંત સંપ્રદાયમાં નિષ્ઠાવાળા પિતા ભક્ત અને ભજનિક તરીકે તે સમયમાં આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી આગ્રહભરી માનવતા-વાળા હતા. એમની મહેફિલમાં મોચી, કડિયો, ધોબી, જમાદાર, કુંભાર, વાળંદ અને જરા દૂર રહી ધૂળાભાઈ ભંગી પણ સામેલ થતા. ઓળખીતાઓમાં હિંદુ અને મુસલમાન સૌ હતા. પત્ની નર્મદાએ ભંગિયણને મહાકોરને બદલે, એક ચીડને પ્રસંગે, માકલી કહી તુચ્છકારનાં કઠણ વેણ કહ્યાં તેમાં તો તેમણે પાંચ ઉપવાસ કર્યા. પ્લેગના દિવસોમાં મૃત્યુને નોતરવા જેવું સાહસ કરી અનેક પડોશીઓના અગ્નિસંસ્કારમાં તેમણે મદદ કરી. છેવટે ઘરમાં જ પ્લેગ આવ્યો. તેમાં મોટી બહેન ગઈ અને પિતા પણ પટકાયા. મરતાં પહેલાં, સુરતના સંપ્રદાયને બક્ષિસ કરેલી મિલકત બાબત દાવાદૂવી પુત્ર નહિ કરે એવી પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી. માતાએ પણ શગમાં શગ ભળે એમ કહ્યું: 'બેટા, પાણી મૂકો કે એ મિલકત આપણે પાછી મેળવવાનો વિચાર સુદ્ધાં નહીં કરીએ.' અને પિતા ચિર શાન્તિમાં પોઢ્યા. માતાનો પતિ માટે તેમ જ પુત્ર માટે ગાઢ પ્રેમ પણ સરસ આલેખાયો છે અને તેમની છબી જાણે પ્રત્યક્ષ થાય છે.

સુરતની નિરાંતની ગાદી ન સ્વીકારવાનું કેવું ઉદાત્ત કારણ નર્મદાબાને જડે છે. પતિના આત્મકલ્યાણની આડે હિંદુ પત્ની કેમ આવે? પણ લોક કહેશે કે આપણે સાધુ થઈને પણ વડવાએ બક્ષિસ કરેલી મિલકત ભોગવી. ત્યાગ તો લોકમાં ત્યાગ મટી કલંકરૂપ થઈ જશે. એ જ મા ભવિષ્યમાં મંગલસૂત્ર વેચી દીકરાને સાઇકલ વસાવી આપે છે! નાનપણમાં એણે પોતાની માને સાજી કરવા કોઈ સાધુને સોનાની સેર આપી જ હતી ને! આ બધા પ્રસંગોનું નિરૂપણ 'ધૂમકેતુ'ની કલાનું સ્મરણ કરાવે છે. એને તમે ભાવ-વિલાસ કે લાગણીલાડ ના કહેશો. સાચી સ્નેહાર્દ્રતાના પ્રસંગો પણ અદ્યતન 'ડાહી' દૃષ્ટિ ઘણી વાર પરખી શકતી નથી. એવા પ્રસંગો આવે ને જાય; સ્વાર્થ અને શાણપણ એમને ફૂંક મારી ઉડાડી મૂકે છે.

આ આત્મકથા નથી. એનાં પ્રસંગચિત્રોમાં એવા અંશો આવે જે આકાંક્ષાને પૂરા ન સંતોષે. કેટલાક એવા પણ હોય કે સાધ્યસાધન એકરૂપ થવાને બદલે સૂત્રમાં મણકા પેઠે પરોવાયેલાં હોય. પણ આ કૌટુંબિક જીવનનું આલેખન નિતાન્ત સુંદર છે. એમાં શ્રી ચાવડાએ કલા વાપરી છે એની ના નહિ અથવા એમ કહો કે એમાં કેન્દ્ર આણી પ્રસંગોને કલામય કર્યાં છે. પિતા-માતા સાથે રમતિયાળ અમુનું ચિત્ર, મંગલતાનું માંગલ્ય અને કરુણની કરુણતા ઘેરી કરે છે. સર્વ લેખોમાં 'અમૃતા' અણિશુદ્ધ ચારુતાવાળો અને હૃદયદ્રાવક થઈ ગયો છે. આરસના પાંચીકાઓ રમતી અમુ આરસની પૂતળી જેમ કોરાઈ છે: તંદુરસ્તીની ખુશ્બૂ, નમણો ચહેરો, ધનુષ્યાકાર ભવાં, અણિયાળી આંખો, નાની અમુએ પોતાનો બધો વૈભવ લેખકના લગ્નપ્રસંગે ભેટ ધરી દીધો—પાંચીકા-ની મશરૂની થેલી. એ જ પાંચીકા પચ્ચીસ રૂપિયા સાથે એની

લગ્નભેટ બન્યા. પાંચીકાની કરુણમંગલ રમત ચાલુ રહી. લગ્નનાં ચાર વર્ષમાં તો તંદુરસ્ત ને તેજસ્વી અમુ કંતાઈ જઈને અવસાન પામી. પરંતુ અમુ હવે અમૃતા થઈ :

'સોમનાથના ઓવારા ભણીથી વહી આવતી નર્મદાને કરનાળી અને માંડવાની વચ્ચે જ્યાં ઓર નદી મળે છે એ ઓર-સંગમ તરફ મારી હોડી જઈ રહી છે. હાથમાં અમુનાં અસ્થિની થેલી છે. મારા ગજવામાં પાંચીકાની મશરૂની થેલી પડી છે અને મારા અંતરમાં અમુની સ્મૃતિ જીવતી પડી છે. અકસ્માત માછીએ કહ્યું : 'ભાઈ, આ ઓરસંગમ' મેં અસ્થિની થેલી પાણીમાં મૂકી. જીવ તો ના ચાલ્યો પણ પેલી પાંચીકા સાથેની મશરૂની થેલીય પાણીમાં મૂકી દીધી. અમુનાં અસ્થિ અને આરસના પાંચીકા મેં પાણીમાં મૂકયા ત્યાં તો લાવણ્ય અને લજ્જાભર્યાં એનાં લોચનો, ધનુષ્યાકૃતિ ભમરોથી છવાયેલાં મારી સામે હસી ઊઠયાં !'

આ સર્વ ચિત્રદર્શનોમાં ગૂઢ રહેલી શ્રી ચાવડાની દૃષ્ટિ ભાવભીની, ભાવનાનિષ્ઠ અને નિર્મળ છે; નિર્મળ અને વિનમ્ર છે. સંસ્મરણાત્મક પ્રકારનાં અર્વાચીન લખાણમાં કટાક્ષના ડંખ અને મજાકની હવાઈઓ આકર્ષણ પૂરવા મથે છે; ચિત્તશાસ્ત્રની નવી 'શોધો'નો આશ્રય લઈ મનુષ્યજીવનની કેટલીક ઉત્તમ બાબતોને તુચ્છ ને વાસનાગંધી બતાવવામાં આવે છે; તટસ્થતાની ગાદીએ બેસી બીજાંનાં તેજ ઉતારી લેખક પોતાની મહત્તા સ્થાપે છે; વસ્તુતઃ તો બીજાના દોષો ઉપસાવવામાં પોતાની જ અપ-રસિકતા ને મર્યાદા દાખવે છે. આવો અળખામણો મત્સર આ પુસ્તકમાં નથી, અને એ ગુણ કેવળ અભાવાત્મક નથી. અખિલ વિશ્વના ઓશિંગણ હોય એમ લેખક વિહરે છે. સ્નેહને સંભારતાં

કેટલાકને વસમું થઈ પડે છે. દેવું સંભારવા જેવું. કિશનસિંહ એવા સ્મરણની સદૈવ ખોજમાં છે! 'પ્રકૃતિની સુંદરતા અને માણસના હૃદયની મીઠાશ પણ ઘણી વિસ્મરણની ખાઈમાં ખોવાઈ જાય છે. પણ કોઈની મૂગી દૃષ્ટિ, કરુણતાથી છલકાતો કોઈનો નિઃશ્વાસ, સૂનું પડેલું એકલવાયું કોઈ ખંડેર; અને હૃદયની નિગૂઢ શ્રદ્ધા સમું ઉજ્જડ વનમાં ખીલેલું કોઈ કુસુમ હમેશાં સ્મૃતિની ભિનાશથી અંતરમાં ચિરંજીવ બની રહે છે.' એમને કેવી સ્મૃતિ રુચિકર છે અને તેનું ફલક કેવું છે તે આ ઉદ્‌ગારમાં સૂચિત છે. ધર્મતત્ત્વમાં આસ્થા, વાત્સલ્ય, પ્રીતિ, મૈત્રી, કરુણા, માનવતા, નિષ્ઠા, પ્રકૃતિની સુંદર ભવ્ય લીલા, માનવકલાનાં અદ્‌ભુત સર્જન, વિભૂતિમત્‌ સત્ત્વ–આ ઉપર એમની કલ્પના ઠરે છે. અશુભને ઢાંક્યા વિના જીવનના સુભગ અને મંગલ અંશને એ બિરદાવે છે. ગુલબ્બો માટે વહાલ અને ગાંધીજી માટે ભક્તિ; ફક્કડચાચા માટે ભાવ અને ફૈયાઝખાં માટે રાગ એ સકલ ભાવઝરણાંમાં જીવનને જીવવા જેવું કરવાની, પ્રસન્ન રાખવાની, એના અશુભ અંશોને જીરવી લેવાની ખેવના છે. સ્મશાનમાં પણ જીવનવેલો ઉછેરો, એવો જાણે આ કૃતિઓનો મર્મ છે: અમાસ તો છે જ; તેનું માર્જન કરતા તારાઓનું તેજ ઝીલો.

સુરત, તા. ૨૨-૪-૧૯૫૫

વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

અનુક્રમણિકા

☆

અમાસના તારા

બા

બાપુજી જ્યારે જ્યારે બહારગામ જતા ત્યારે બા બહુ ઉદાસ રહેતી, અને આ કારણે કે કોણ જાણે કેમ પણ બાપુજી અનિવાર્ય ન હોય તો બહારગામ ભાગ્યે જ જતા. એક દિવસ સુરતના ગુરુદ્વારેથી તાર આવ્યો. એમાં બાપુજીને એકદમ સુરત આવવાની ગુરુમહારાજની આજ્ઞા હતી. એ દિવસોમાં તાર આવવો એ બહુ જ મહત્ત્વનો પ્રસંગ મનાતો. આખા ફળિયામાં વાત ફેલાઈ ગઈ કે અમારે ત્યાં તાર આવ્યો છે. ધીરે ધીરે ઘેર પૂછ-પરછ કરનારાઓની સંખ્યા વધતી ગઈ. એક પછી એક માણસોની અવરજવર ચાલુ જ રહી. પણ કશા જ માઠા સમાચાર નહોતા એટલે વાતાવરણમાં કુતૂહલ અને ઉત્સાહ હતાં. પાંત્રીસ વરસ પહેલાંનો એ જમાનો. સુરત–અમદાવાદ જવાનો પ્રસંગ બેપાંચ વરસે આવતો અને મુંબઈ–કલકત્તા જવું એ તો પરદેશ જવા જેટલું અઘરું અને વિરલ મનાતું.

એટલે પિતાજીના પ્રવાસની તૈયારી કરવા બાની મદદે મોટાં માસી અને મામી આવી પહોંચ્યાં. પાર્વતીફોઈ એક નાના ચોખ્ખા પિત્તળના ડબ્બામાં ચાર મગજના લાડુ લેતાં આવ્યાં. બાપુજી માટે ભાથું બંધાવી આપવાનો અડધો સવાલ ફોઈએ ઉકેલી આપ્યો. સુરત લઈ જવાના બિસ્તરા માટે મામા પોતાને ત્યાંથી નાની નવી શેતરંજી લેતા આવ્યા. લલ્લુકાકા ધોબી ચાર દિવસ પછી આપવાનાં બાપુજીનાં કપડાં ખાસ ઇસ્ત્રી કરીને લઈ આવ્યા. સાંજે ભજન થયાં. રાતે જમ્યા પછી ફાનસને અજવાળે પરસોતમકાકાએ બાપુજીની હજામત કરી આપી. બાપુજી રાતે મધરાતની લોકલ ગાડીમાં સુરત જવાના હતા. મોડી રાતે વાહનની મુશ્કેલી પડે માટે ઘેરથી દસ વાગે નીકળી જવાનું ઠરાવ્યું. સાડાનવ વાગ્યા ને મામા ઘોડાગાડી લાવવા માટે લહેરીપુરા ગયા. ત્યાં અમારા ઓળખીતા જ મુસ્લિમ સ્વજન મલંગકાકાની ગાડી ઊભી હતી. મામાએ વાત કરી એટલે મલંગકાકા ગાડી લઈને આવી પહોંચ્યા. એમણે પોતે અગિયાર વાગ્યા સુધી ગપ્પાં મારીને બાપુજીની વિદાયમાંથી વિષાદનો ભાર હળવો કરી દીધો. પરંતુ ગાડી નીકળ્યા પછી મહામુસીબતે રોકાઈ રહેલાં બાનાં આંસુ ખરી પડ્યાં. માસી, મામી અને ફોઈ સૌએ બાને સાંત્વના આપી અને છેક મધરાતે સૌ વિખરાયાં. અમે પણ આડાં પડયાં. જ્યારે જ્યારે બા મને વધારે પંપાળે અને વહાલ કરે ત્યારે હું એને હમેશાં દુઃખી અને અસ્વસ્થ જોઉં. આજે પણ બાએ મને એવું જ હેત કરવા માંડ્યું. વહાલ કરતી જાય અને ડૂસકાં લેતી જાય. એટલે એને છાની રાખવા મેં સામેથી પંપાળવાનું શરૂ કર્યું. પણ એની અસર ઊલટી થઈ અને બા રડી પડી. એ વખતે મારી ઉંમર બારેક વર્ષની હશે. બા મને બહુ જ વહાલી. બાપુજી તરફ અપાર સદ્‌ભાવ, પણ એમનો

ક્યારેક •ભય લાગે. પરંતુ બા પાસેથી તો નિર્ભયતાનું વરદાન મળેલું. મેં બાની સોડમાં લપાઈને એના જ પાલવ વડે એનાં આંસુ લૂછવા માંડ્યાં. આંસુઓ જેમ જેમ લૂછું તેમ તેમ વધારે વહે. આખરે મારું અંતર પણ ભરાઈ ગયું. બાનાં આંસુઓ જોઈને અધીરી બનેલી મારી આંખો છલકાઈ પડી. મારી રડતી આંખો જોઈને બાનાં આંસુ આપોઆપ રોકાઈ ગયાં. મને સોડમાં વધારે પાસે ખેંચીને બાએ પાલવથી મારી આંખો લૂછવા માંડી. આ બધોય વખત બા એક પણ શબ્દ બોલી શકી નહીં, મારાથી તો બોલાય જ શું ?

આખરે બા જ બોલી. એના અવાજમાં રુદનની ભિનાશ હતી : “ બેટા, તને હું બહુ જ ગમું છું ? ” અને એના જવાબમાં આંસુભરી આંખો ટગરટગર જોઈ રહી. એમાં ઊભેલો ઉત્તર જોઈને એણે કહ્યું : “ તારા બાપુજી મને એટલા જ ગમે છે. એટલે જ્યારે એ બહારગામ જાય છે ત્યારે હું ઉદાસ થઈ જાઉં છું. પણ આ વખતે તો મારાથી રહેવાયું જ નહીં. કોણ જાણે ગુરુમહારાજે તાર કરીને કેમ બોલાવ્યા છે ! ચાલો, હવે સુઈ જઈએ. ” અને આમ વાતો કરતાં કરતાં એક બીજાનું આશ્વાસન બનીને અમે સુઈ ગયાં.

બાપુજી પાંચમે દિવસે સાંજે આવ્યા ત્યાં સુધી બા ઉદાસ જ રહી. પણ એમને જોતાં જ એની આંખોમાં જિંદગી ઊભરાઈ પડી. ઉદાસીની ઉપર આનંદના જુવાળ ફરી વળ્યા, હું વળગી પડ્યો. પવનવેગે સમાચાર ફેલાઈ ગયા. સ્વજનો અને સગાંઓની આવ-જા શરૂ થઈ ગઈ. અમારા ઘરમાં જ્યાં શૂન્યતા સંતાતી ફરતી હતી ત્યાં ફરી જિંદગીનો હિનો મહેકી ઊઠ્યો. સૌને વિદાય કરીને અમે ત્રણ સાથે જમ્યાં. હું હમેશાં બાપુજીની બાજુમાં જુદી પથારીમાં

સૂતો. અમારી બન્નેની સામે બાની પથારી થતી. રાતે પ્રાર્થના કરીને અમે સુઈ ગયાં. મોડી રાતે બાનાં ડૂસકાં સાંભળીને હું જાગી ઊઠ્યો. જોયું તો બા અને બાપુજી બન્ને સામસામે બેસીને વાતો કરતાં હતાં. બા ડૂસકે ડૂસકે રડતી હતી. પથારીમાં હું બેઠો થઈ ગયો. ધીરે ધીરે પાસે આવીને બાની સોડમાં લપાઈ ગયો. બાપુજીને મેં આટલા બધા વિકળ ભાગ્યે જ જોયા હતા. એટલે બાની સોડમાંથી ખસીને હું બાપુજીના ખોળા પાસે બેઠો. એમણે મારે માથે હાથ ફેરવવા માંડ્યો. એમના અવાજમાં અસ્વસ્થતા હતી. બાને સંબોધીને એમણે કહ્યું : "તમે હા પાડો તો જ મારાથી સુરતની ગાદી માટે હા પડાય. ગુરુમહારાજે કહ્યું છે કે નર્મદાની સંમતિ મળે તો જ તમારું સન્યસ્ત સાર્થક થાય."

"તમને ગાદી આપવાની ગુરુમહારાજની ઇચ્છા છે એ વાતની શંકા તો ગઈ વખતે એ અહીં આવ્યા હતા ત્યારથી મને ગઈ હતી. નારણદાસે એ વાત કરી ત્યારે મેં તો એને મશ્કરી જ માની હતી. માટે તો મેં તમને ચોખ્ખું પૂછ્યું પણ હતું. તમે ના પાડી હતી. છતાં તમારા મનની ધડભાંજ તો તે વખતે પણ કળાતી હતી. પણ જયરામદાસને સુરતની ગાદી આપવાની વાત હવામાં હતી એટલે મેં મારા મનને સમજાવ્યું હતું. પણ તાર આવ્યો અને મારા મનમાં એ શંકાનો પાછો ભડકો થયો." બાનાં ડૂસકાં ચાલુ હતાં.

"પણ જુઓને," બાપુજીની વાણીમાં પણ વ્યાકુળતા હતી, "ગુરુમહારાજની ઇચ્છા જયરામદાસને દીક્ષા આપવાની નથી. એમણે કહ્યું છે કે તમારા કુટુંબનો ત્યાગ મોટો છે. તમારા પિતાજીનું દાન શોભાવવું હોય, મંદિરની પ્રતિષ્ઠા જાળવવી હોય અને

નિરાંત સંપ્રદાયને જીવતો રાખવો હોય તો મારે ગાદી સ્વીકારવી જોઈએ."

બાનાં ડૂસકાં અટકી ગયાં. આંસુઓ આંખોમાં અદ્ધર રહી ગયાં. એના અવાજમાં પણ કંઈક જીવ આવ્યો : "જુઓ, તમારા આત્માના કલ્યાણની આડે આવું તો મારો ધર્મ લાજે. પણ આમાં તો આપણે માથે કલંક આવશે."

"દીક્ષા લેવી એને કલંક કોણ કહેશે ? હું કંઈ ઓછો દુઃખ કે નિરાશાથી કંટાળીને ગાદી સ્વીકારું છું ? સંસારનો કાયર હોય ને સન્યસ્ત સ્વીકારે તો કલંક કહેવાય. હું તો સુખી જીવ છું. તમારી સંમતિથી ગાદી સ્વીકારવા માગું છું. તમે ના કહો તો આપણે ગાદી નથી જોઈતી." બાપુજી હજી પૂરા સ્વસ્થ નહોતા થયા.

બાએ કહ્યું : "હું કલંક કહું છું તેનું કારણ તદ્દન જુદું છે. મારું કહેવું તો એમ છે કે લોકો એમ માનશે કે બાપદાદાની મિલકતનો સીધી રીતે વારસો ના મળ્યો તે સાધુ થઈને લીધો. બાપે ઉદાર થઈને મિલકત મંદિરને સોંપી અને દીકરાએ સાધુ થઈને પણ એ મિલકત ભોગવી. આપણી તો મિલકતે ગઈ અને આબરૂ પણ ગઈ. તમારે માટે કોઈ આવી શંકા કરે તોય હું તો મરી જાઉં."

બાપુજી શાંત રહ્યા. મારે માથે એમનો હાથ ફરતો રહ્યો. પાસે પડેલા ફાનસની બત્તી એમણે વધારે સતેજ કરી. ઓરડામાં અજવાળું સ્પષ્ટ થઈ ગયું. બાની દૃષ્ટિ બાપુજીની આંખોમાં ઊતરીને જાણે કંઈક શોધતી હતી. ત્યાં બાપુજી એમના હમેશના ધીરગંભીર સ્વરે બોલ્યા : "તમે કહ્યું એ તો મને સૂઝવું જોઈતું

હતું; પણ મારા મનમાં આવો ભાવ જ નહોતો. ગુરુમહારાજની આજ્ઞા પાળવી એ એક જ ભાવ મારા મનમાં હતો એટલે તમારી વાત હવે સમજાય છે. આપણે કાલે સવારે જ સુરત તાર કરીને ગુરુમહારાજને ચરણે ના મોકલી દઈશું. ”

મારી પરવા કર્યા વિના બાએ ઊઠીને બાપુજીના પગ પકડી લીધા.

અમૃતા

મારી નાની બહેનનું નામ તો અમૃતા. પણ સૌ એને અમુના વહાલસોયા નામથી જ બોલાવતા. મારાથી એ ત્રણ વરસ નાની. હું બાર વરસનો ત્યારે એ નવની. અમે ભાઈબહેન ઉપરાંત જબરાં મિત્રો. અમુ ગજબની તોફાની. હું જરા શાંત. એટલે ફળિયામાં જરા કંઈક છોકરાંઓમાં તકરાર જેવું થાય ત્યારે મારા સામાવાળાના તો અમુ બાર વગાડી દે. ગંઠાયેલું શરીર, તંદુરસ્તીની ખુશબુ, નમણો ચહેરો અને તેજસ્વી ચકોર આંખો. અમૃતાની આંખો પર હું મુગ્ધ. એ આંખો એના સમગ્ર સૌંદર્યનું શિખર છે એ તો હું જરા મોટો થયો ત્યારે મને ગમ પડી. પણ અણસમજણમાંય મને એની આંખો બહુ ગમે અને એ આંખો ઉપર ધનુષ્યાકૃતિ રચી રહેલાં એનાં ભવાં પંપાળતાં હું થાકું જ નહીં. પછી તો અમુ ના હોય તો હું મારાં જ ભવાં પંપાળતો પંપાળતો અમુને યાદ કર્યાં કરું. અમુને જોઈને

મારાં નાની રાજુબા હમેશાં કહેતાં કે : "કિશન, તારી બા નાની હતી ત્યારે બરોબર અમૃતા જેવી જ લાગતી હતી. અમુ મોટી થશે ત્યારે નર્મદા જેવી જ રૂપાળી થવાની." એક દિવસ રાજુબાએ મને અને અમુને બન્નેને બાના બચપણની એક વાત કહી : "નર્મદા ત્યારે નવદસ વર્ષની હશે, હું બહુ માંદી પડેલી. કોઈને આશા નહોતી કે હું જીવીશ. તમારા નાના તો હતાશ થઈને રડી પડેલા. એ દિવસોમાં એક સન્યાસી ભિક્ષા માગવા આવ્યો. નર્મદા એની ટેવ પ્રમાણે બન્ને મુઠ્ઠીઓમાં બાજરી ભરીને દોડી. એની ડોકમાં એક સોનાની સેર હતી. પેલા સાધુએ વાતવાતમાં ઘરની માંદગીની ખબર જાણી લીધી. તરસ્યો હતો કહીને છોકરી પાસે પાણી માગ્યું. એ સાધુ શાનો, કોઈ અવધૂત હતો. એણે નર્મદાને કહ્યું કે જો તારી સોનાની કંઠી આપી દે તો તારી મા તરત સાજી થઈ જાય એવી ઈશ્વરી ભસ્મ આપું. નર્મદાએ તો કંઠી ઉતારી આપી અને પેલો સાધુ ચપટી રાખ આપીને ચાલતો થયો. છોકરીએ તો પેલી ભસ્મ લાવીને ચમચા પાણી વડે મારે ગળે ઉતારી દીધી. ભગવાનનું કરવું કે ત્યાર પછી વળતાં પાણી થયાં ને હું સાજી થઈ. આઠદસ દહાડે પેલી સોનાની સેર નર્મદાના ગળામાં દીઠી નહીં એટલે આખી વાત પકડાઈ ગઈ. છોકરીએ તો સાચેસાચું કહી દીધું. આખરે તમારા નાનાએ કહ્યું કે 'બળી કંઠી ગઈ તો ગઈ, તમે સાજાં થઈ ગયાં એટલે બસ. નર્મદા, તું ગભરાઈશ નહીં બેટા.' આ આવી હતી તમારી બા. જોજે અમુ તું આવું કંઈ ના કરતી."

તે દિવસે સાંજે અમે મોસાળથી બન્ને જણાં પાછાં ઘેર આવ્યાં ત્યારે અમુએ તરત જ બાને કહ્યું : "બા, મારા ગળામાંથી સોનાની કંઠી કાઢી લે. નહીં તો હું કોઈ સાધુને આપી દઈશ." બા

પહેલાં તો અમુનો ધડાકો સમજી જ નહીં. એ તો મેં બધી વાત કહી ત્યારે એ હસી પડી ને અમુને અનેક બચ્ચીઓનું ઇનામ મળ્યું. બા મને પકડવા આવી ત્યારે બંદા તો પોબારા ગણી ગયા.

અમુને પાંચીકાનો બહુ શોખ. એ રમત પાછળ એ ગાંડી. કલાકોના કલાકો એ રમતાં થાકે નહીં અને રમવામાં પણ એક્કો. એ વખતે અમારા ફળિયામાં એક મારવાડી કુટુંબ અમારા બીજા ઘરમાં ભાડે રહેતું. એના વડીલ ભેરવકાકા રાજમહેલમાં કામે જતા. આરસપહાણ ટાંકવામાં એમની જોડી નહીં. ટાંકણું તો જાણે એમનું બાળક અને હથોડી જાણે એમની દાસી. એ ભેરવકાકા એક દિવસ બાને માટે આરસનો સુંદર ખલ લઈ આવ્યા. બા તો રાજી રાજી થઈ ગઈ. તે જ વખતે અમુએ ભેરવકાકાનો હાથ પકડીને આરસના પાંચીકા લાવી આપવાનું વચન લઈ લીધું. બીજે દિવસે સાંજે અમુના સુંદર કૂકા આવી ગયા. બસ ત્યારથી ફળિયાની છોકરીઓમાં અમુનું નામ થઈ ગયું એટલું જ નહીં, એની આબરૂની મહત્તાય વધી ગઈ.

ધીરે ધીરે અમુએ રમીરમીને આરસના કૂકાને વધારે સુંવાળા અને ચળકતા બનાવી દીધા. એ કૂકા તો જાણે એનો પ્રાણ. અને પાંચીકાએ રમે પણ કેવી! એક વાર ચારપાંચ એની બહેનપણી સાથે એ અમારા ઓટલા પર કૂકા રમવા બેઠેલી. બીજી છોકરીઓના કૂકા તો થોડે જ ઊંચે ઊછળે અને એમાંય ચૂકી જવાય. પણ અમુનો દાવ આવ્યો કે થઈ રહ્યું. એનો કૂકો બહુ ઊંચે ઊછળે અને કૂકાની સાથે એની આંખની કીકી ઊંચી ચઢે. કૂકા સાથે પાછી દૃષ્ટિ નીચે ઊતરે. એક તો અમુની આંખો જ ચબરાક. તેમાં આ કૂકાની રમતે એને વધારે અણિયાળી

બનાવેલી. એ ગુસ્સે થાય ત્યારે એની ભ્રમરો એવી ચઢે કે બા બિચારી તરત નમતું મૂકી દે. અમુને એના આરસના કૂકા અતિશય વહાલા. એને નવ વરસ પૂરાં થયાં ને દસમી વરસગાંઠ આવી ત્યારે બા પાસે અમુએ પોતાના કૂકા માટે મશરૂની કોથળી કરાવેલી. કૂકા તો અમુનું અમૂલ્ય ઘરેણું, એની મોંઘી મિલકત.

મને બારમું વરસ ઊતરીને તેરમું બેઠું. અમારા ઘરમાં ત્યાર પછી તરત જ ધમાલ શરૂ થઈ. અનાજના કોથળા આવવા માંડયા. હું નિશાળેથી આવું ત્યારે બાની મદદમાં ફોઈ, માસી, મામી બધાં હાજર હોય અને અનાજસફાઈ ચાલતી હોય. એ તો ધીરેધીરે મને ખબર પડી કે મારા લગનની તૈયારીઓના પાશેરાની પહેલી પૂણી હતી. લગનનો દિવસ જેમ જેમ પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ ધમાલ વધતી ગઈ. મારું મહત્ત્વ ઘરમાં વધતું ગયું. આ વાત અમુને નવી લાગી. કારણ કે અમારો બન્નેનો પહેલાં જેટલો સાથસથવારો હવે ન રહ્યો. ધીરે ધીરે એ ઓછો અને ઓછો થવા માંડ્યો. અમુ અને મારી વચ્ચે વહાલની રેશમગાંઠ એવી તો સજ્જડ બંધાયલી કે અમે બન્ને આ નવી પરિસ્થિતિ સહી ના શકયાં. પણ અમુ તો મારા કરતાં વધારે ગુસ્સાવાળી. એટલે એનો ક્રોધ તો અનેક રીતે પ્રગટ થતો ગયો. એની અરજી બાએ હસી કાઢી એટલે બાપુજી સુધી પહોંચી કે ભાઈનું લગન બંધ રાખવું અને પરણવાની આખી વાત જ ઉડાવી દેવી. પણ બિચારી અમુનું કોણ માને! કુળવાનનું ઘર. પ્રતિષ્ઠા સારી. સંબંધીનો વિસ્તાર ઘણો. એટલે છોકરો બાળપણમાં જ ચાર હાથવાળો થશે એ વિચારે કુટુમ્બીઓના હરખનો પાર નહોતો. જે દિવસે મને પીઠી ચોળી તે દિવસે અમુ ચોધાર આંસુએ રડી પડી: “ઓ મારા ભાઈ રે!” બા

અને બાપુજીથી પણ એ છાની ન રહી. પછી મેં જ જ્યારે એને બાથમાં લીધી ત્યારે એનાં ડૂસકાં શમ્યાં.

લગનમાં સૌએ મને કંઈક ને કંઈક ભેટ આપી. કોઈકે હાથમાં રૂપિયા પણ મૂકયા. કોઈ જરીની ટોપી લાવ્યાં. માસી સોનાની સેર લઈ આવ્યાં. મામીએ હાથની કલ્લીઓ આણી. એમ વસ્તુઓ ઉપરાછાપરી આવવા માંડી. અમુ શું આપે બિચારી? બધા વિખરાયા. જ્યારે હું એકલો રહ્યો ત્યારે અમુ ધીરે ધીરે પાસે આવીને મારી સોડમાં લપાઈ ગઈ અને સંકોચ સાથે ધીરેથી બોલી: "ભાઈ, તારા માટે હું આ લાવી છું." કહીને એણે એના પાંચીકાની મશરૂની કોથળી દેખાડી. હું હતો તો બાળક પણ અમુની આંખોમાંથી પડું પડું થતો સ્નેહ જોઈને એને બાઝી પડયો અને બન્ને અમે પેટ ભરીને રડયાં.

પછી તો અમુ મોટી થઈ. વધારે નમણી બની. એના રૂપમાં યૌવન ઉમેરાયું. એના લાવણ્યમાં ચારુતા ઊગી. એની આંખોમાં મસ્તીને બદલે લજ્જા ઊપસી આવી. પણ અમારો સ્નેહ ઉંમર સાથે વધ્યો, ઘટયો નહીં. બધા સંજોગો ને સ્થિતિ વટાવીને એ વધારે વિશુદ્ધ, વધારે સહૃદય થયો. એની ભિનાશ વધી. એની ભવ્યતા ઓળખાઈ. ત્યાં તો અમુનાં લગ્ન લેવાયાં. અમુ હવે સાસરે જશે એ વિચારે હું ગમગીન થઈ ગયો અને એ લગનના દિવસ સુધીમાં એ ગમગીની એટલી આકરી થઈ કે એને પીઠી ચઢી ત્યારે હું રડી પડયો.

અમુની વિદાય હતી. બાની આંખોમાંથી શ્રાવણભાદરવો વરસતાં હતાં. સગાંવહાલાં રડતી આંખે દિઙ્મૂઢ બનીને સાક્ષી થઈ રહ્યાં હતાં. ચોઘડિયાં અકારાં લાગતાં હતાં. વાતાવરણમાં

સમજાતી હતી મંગલતા અને અનુભવાતું હતું કારુણ્ય. હું બાની પાછળ પડેલે ચહેરે ઊભો હતો. મારા અંતરમાં ગજબની ગડમથલ ચાલતી હતી. કશું સમજાતું નહોતું. પણ એકલતાની લાગણી સર્વોપરી હતી. મેં આગ્રહ કરીને બાપુજી પાસે પચ્ચીસ રૂપિયા લીધેલા. એ રૂપિયા મારા લગ્નમાં અમુએ આપેલી એની પાંચીકાવાળી મશરૂની થેલીમાં એ ફૂકા સાથે મેં મૂક્યા હતા. અમુ ગાડીમાં બેસવા જાય ત્યાં જ મેં એ થેલી ધીરેથી એના હાથમાં સરકાવી દીધી. એણે મારી સામે જોયું. એ આંખો હું કદી નહીં ભૂલું. એ આંખોમાં વહાલ, વિષાદ અને વ્યથાની આખી વારતા મૂગી મૂગી રડતી હતી. અમને રોતાં મૂકીને અમુ રડતી રડતી ચાલી ગઈ.

એની વિદાયની અમને કંઈક કળ વળી અમુ પાછી આવી ત્યારે. લગ્નના થોડા જ દિવસમાં મારી એ લાડીલી બહેન સાવ બદલાઈ ગયેલી. એનો હસતો ચહેરો, મરકતી અને મસ્તીખોર આંખો અને ઊછળતું આખું અસ્તિત્વ બધું જ શાંત થઈ ગયું હતું. જેમ જેમ દિવસો ગયા તેમ તેમ અમુ વધારે શાંત અને શાણી થઈ ગઈ.

ચારેક વરસ પછી એ સાસરેથી બીમાર થઈને ઘેર આવી ત્યારે હું અને બા એને માંડ ઓળખી શક્યા એટલી બધી બદલાઈ ગઈ હતી. એ અમુ જ નહીં, જાણે એનું ભૂત. નમણી અને સ્નેહનિતરતી અમુનું આવું રૂપ જોઈને અમે ડઘાઈ જ ગયાં. બા તો રડી પડી. થોડા દિવસ થયા ને અમુની બીમારી વધી. વધી તે એટલી બધી વધી કે એક સવારે અમને રડતાંકકળતાં મૂકીને ચાલી નીકળી. અમુ જતાં ઘરમાં સૂનકાર વ્યાપી ગયો. સનસનાટી તૂટી પડી. કુટુંબનું જાણે માંગલ્ય મરી ગયું.

બાની આજ્ઞાથી ત્રીજે દિવસે હું નર્મદા અને ઓર નદીના સંગમ ઉપર ચાણોદ અમુનાં અસ્થિ લઈને જવાનો હતો. બા ને હું અમુની પેટીની વસ્તુઓ વગે કરતાં હતાં. એમાંથી એની લગ્ન વખતની સૌભાગ્યચૂંદડીની ગડીમાંથી પેલી મશરૂની થેલી નીકળી. મેં ઉઘાડીને જોઈ તો અંદર પેલા પાંચ આરસના ટૂકા ટૂંટિયું વાળીને પડ્યા હતા. એ ટૂકા જોઈને મારાથી ના તો રડાયું, ના તો બોલાયું. બા ટૂકાને જોઈને પછી મને જોઈ રહી. જોતાં જોતાં જોઈ ના શકી એટલે બાથ ભરી લીધી. બાની સોડમાં હૃદય દ્રવી પડયું.

સોમનાથના ઓવારા ભણીથી વહી આવતી નર્મદાને કરનાળી અને માંડવાની વચ્ચે જ્યાં ઓર નદી મળે છે એ ઓરસંગમ તરફ મારી હોડી જઈ રહી છે. હાથમાં અમુનાં અસ્થિની થેલી છે. મારા ગજવામાં પાંચીકાની મશરૂની થેલી પડી છે અને મારા અંતરમાં અમુની સ્મૃતિ જીવતી પડી છે. અકસ્માત માછીએ કહ્યું: "ભાઈ, આ ઓરસંગમ." મેં અસ્થિની થેલી પાણીમાં મૂકી. જીવ તો ના ચાલ્યો પણ પેલી પાંચીકા સાથેની મશરૂની થેલીય પાણીમાં મૂકી દીધી. અમુનાં અસ્થિ અને આરસના પાંચીકા મેં પાણીમાં મૂકયાં ત્યાં તો લાવણ્ય અને લજ્જાભર્યાં એનાં લોચનો, ધનુષ્યાકૃતિ ભમરોથી છવાયેલાં મારી સામે હસી ઊઠયાં!

પ્રભુ મોરે અવગુણ—

પિતાજી ભક્ત હતા. નિરાંત સંપ્રદાયમાં એમની ગુરુ-પરંપરા હતી. 'અર્જુનવાણી'વાળા અર્જુન ભગત એમના ગુરુબંધુ થાય. પિતાજીએ પણ ઈ. સ. ૧૯૧૩–'૧૪માં એક કાવ્યસંગ્રહ 'તત્ત્વસાર ભજનાવલિ' નામે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. એમને ભજનો ગાવાનો ખૂબ શોખ હતો. કુદરતે બુલંદ કંઠની એમને બક્ષિસ કરી હતી. જૂના ઢાળોની એમની જાણકારી સારી હતી એમ મારી બા પણ કહેતાં. મારુ, ધનાશ્રી, ગૌડી જેવા જૂના રાગો અને લોકભજનોના શુદ્ધ પરંપરાગત ઢાળો એમના ગળામાં સચવાયા હતા. પોતાનાં રચેલાં ભજનો ઉપરાંત સુર, તુલસી, કબીર, રૈદાસ, દાદુ અને નિરાંતનાં અસંખ્ય ભજનો એમને કંઠસ્થ હતાં. એટલે રોજ સમીસાંજે પિતાજીની મહેફિલ જામતી. ચાંપાનેર દરવાજાવાળા ખુશાલદાસકાકા પોતાની જોડા શીવવાની દુકાન સાંજે બંધ કરીને નાહીધોઈને આ ભજન-

મંડળીમાં સામેલ થતા. આખો દિવસ કડીઆની કાળી મજૂરી કરીને સાંજે જમીપરવારીને હાથમાં ચલમ લઈને ફકીરકાકા આવી પહોંચતા. બપોરના આકરા તડકામાં ઘાટ પર કપડાં ધોઈ-ધોઈને જેમની ચામડીનો વાન પાકો થઈ ગયો હતો એવા અમારા ફળિયાના જ ધોબી લલ્લુકાકા પણ હાજર થઈ જતા. આખો દિવસ શહેરસુધરાઈની ટપાલ પહોંચાડીને થાકી ગયેલા જમાદાર ઠાકોરસિંહકાકા રસ્તામાંથી જ તંબૂરાનો તાર છેડતા આવી જતા. સવાર, બપોર ને સાંજ જેને મન એક જ વાત છે એમ સમજીને આખો દહાડો પોતાના ચાકના પૈડા ઉપર માટલાં અને કૂંડાં ઉતારતા ધૂળીફોઈના વર શામળકુઆ ખભે ઢોલક ભેરવીને આવતા ત્યારે ફળિયાને નાકે જ ઢોલક ઉપર થાપ મારીને એ પોતાનું આગમન સૂચવતા. ધૂળીફોઈને પિતાજીએ બહેન કહેલા. દર વરસે અમારે ત્યાંથી એક મણ બાજરી એ લઈ જાય અને તેને બદલે આખા વરસનાં ઘર માટે માટીનાં વાસણો પૂરાં પાડે. ફળિયાના જાહેર નળ ઉપર નાહીધોઈને પરસોતમકાકા બારોબાર જ આવતા. મારા પિતાજી વાત કરતા કે પરસોતમ જેવી હજામત કરનાર વિલાયતમાં પણ કોઈ નહીં હોય. એમનો હાથ એટલો નાજુક હતો કે એ હજામત કરતા હોય ત્યારે માણસને ઊંઘ આવે.

આ બધી મંડળી સંધ્યાટાણે જામતી. પહેલાં જરા આમતેમ અલકમલકની વાતો થાય. એટલામાં ચલમ અને હુક્કો આંટો મારી લ્યે. ઢોલકની કડીઓ ચઢી જાય. તંબૂરાના તાર મળી જાય. મંજીરાનો રણકાર બોલે અને પછી ભજનો શરૂ થાય. આઠેક વાગે રાતે ફળિયાનો ભંગી ધૂળાભાઈ મેરો માગવા આવે તે મેરો માગ્યા વિના જરા દૂર બેસીને ભજનમાં મસ્ત થઈ રહે.

અને એની આ બેદરકારી વિષે એની વહુ મહાકોર રોજ સવારે વાળવા આવે ત્યારે મારી બાને ફરિયાદ કરે. લલ્લુકાકા ધોબી પહેલાં બહુ દારૂ પીતા. પણ જ્યારથી એમણે આ ભજનમંડળીમાં આવવા માંડ્યું ત્યારથી એમણે દારૂ સમૂળગો છોડ્યો હતો. એવી જ રીતે શામળફુઆએ ગાંજો અને ઠાકોરસિંહકાકાએ ભાંગ છોડી દીધાં હતાં. રાતે આઠેક વાગે ગિરિધરકાકા તંબોળી આવી પહોંચતા અને ભજનોમાં રંગ જામતો. રાતે નવેક વાગે મંડળી વિખરાતી. ગિરિધરકાકા ઘણી વખતે રાતે પિતાજી સાથે જ જમતા. અઠવાડિયામાં બેત્રણ વખત છેક વાડી રંગમહાલથી મગનકાકા દાળિયા અને પિરામિતાથી ગંગારામકાકા પણ આ મહેફિલમાં ભાગ લેવા આવતા. ગંગારામકાકાની ઘાણીનું શુદ્ધ તલનું તેલ એ વખતે અમારા આખા લત્તામાં બહુ જ વખણાતું.

એક દિવસ મારાં બાએ પિતાજીને કાને વાત નાંખી કે ધૂળાભાઈ રાતે મેરો માગવા નીકળે છે અને પછી ભજનમાં બેસી રહે છે; તે રાતે એમનાં છોકરાંછૈયાં ભૂખ્યાં સૂઈ જાય છે એવી આજીજી અનેક વખત મહાકોરે કરી છે. પણ જ્યારે આ ફરિયાદનું કંઈ ન વળ્યું ત્યારે ધૂળાભાઈની સાથે મહાકોરે પણ મેરો માગવા નીકળવા માંડ્યું. ધૂળાભાઈ ભજનમાં બેસી પડે ને બિચારી મહાકોર મેરો માગીને ભજન પૂરાં થયે ધૂળાભાઈને લઈને ચાલતી થાય. ફળિયાના છોકરાઓ ધૂળાભાઈને ધૂળાકાકા અને મહાકોરને મહાકોરકાકી કહેતા. મારાં બા પણ મેરો નાંખવા બૂમ પાડે ત્યારે "લ્યો મહાકોર લઈ જાવ" એવા માનવાચક ભાવવાળું બોલે. વારતહેવારે મહાકોર માટે ખાવાનું ખાસ જુદું ઢંકાય.

એક વખત એવું બન્યું કે ત્રણચાર દિવસ લાગલગાટ

ધૂળાભાઈ•મેરો માગવા આવ્યા નહીં. એકલી મહાકોર આવી. મહાકોર પિતાજી સાથે તો સીધી વાત ન કરે; કારણ કે લાજ કાઢે. એટલે પિતાજીએ મારી બા મારફત ધૂળાભાઈની ગેરહાજરી-નું કારણ પૂછાવ્યું ત્યારે ખબર પડી કે ધૂળાભાઈ માંદા છે. ચોથે દિવસે પિતાજીએ બા પાસે સુદર્શન ચૂરણ ગરમ કરાવ્યું અને એનો રસ ગાળીને એક શીશીમાં ભર્યો. એ શીશી ધૂળાભાઈ માટે મહાકોરને આપી આવવા પિતાજીએ મને ઢેડવાડે મોકલ્યો. આવી ત્રણેક મોટી શીશી પીને ધૂળાભાઈ સાજા થયા અને એમણે રાબેતા મુજબ ભજનમંડળીમાં આવવા માંડ્યું.

ધૂળાભાઈની માંદગીની સારવારમાં પડેલી મહાકોરથી નિયમિત વાળવા અવાતું નહીં. એટલે આંગણું અને જાજરૂ બંનેમાં ગંદકી વધતી જતી હતી. પિતાજી, હું અને બા સૌ થોડું ઘણું કરી લેતા પણ ધૂળાભાઈ જેવી સફાઈ થતી જ નહીં. આને કારણે ધીરેધીરે બાને મહાકોર ઉપર થોડી ચીઢ પણ ચઢી હતી. એક રાતે ધૂળાભાઈ અને મહાકોર મેરો માગવા આવ્યાં. લાકડીને ટેકે અને મહાકોરના ખભા ઉપર હાથ મૂકીને ધૂળાભાઈ આવ્યા ને ભજનમંડળીમાં સામેલ થઈને દૂર બેઠા. એટલામાં બાએ ‘ મહાકોર ’ કહીને ત્રણ-ચાર બૂમો પાડી. પણ મહાકોર દૂર ગઈ હશે કે કોણ જાણે પણ આવી નહીં. એટલે બાએ મને બોલાવીને કહ્યું : “ પેલી ગાકલી આવે તેને આટલું ખાવાનું આપી દેજે. ”

ભજન પૂરાં થઈ ગયાં. મંડળી વિખરાઈ ગઈ. બાએ બહાર આવીને જોયું તો મહાકોર હજી આવી નહોતી. ધૂળાભાઈ સામી ભીંતે અઢેલીને અર્ધજાગૃત અવસ્થામાં ઝોલાં ખાતા હતા. પિતાજીનો નિયમ હતો કે મેરો નંખાયા પછી જ જમવા બેસવું. બાએ

બહાર આવીને જોરથી બૂમ પાડી : "મહાકોર, મહાકોર." પણ મહાકોરનો સામો અવાજ ના આવ્યો એટલે એમણે ચિઢાઈને છણકો કર્યો : "માકલી મરતીય નથી ને જંપવા પણ નથી દેતી. હજી બધાં ભૂખ્યાં એઠાં છે તેનુંય એને ભાન નથી." બસ બાનો આ અજંપો નીકળ્યો ના નીકળ્યો ત્યાં મહાકોરનો અવાજ આવ્યો : "બા મેરો નાંખજો." "લે માકલી, ક્યાં મરી'તી ક્યારની ?" કહીને બાએ ખાવાનું પછડાય એ રીતે મહાકોરના ટોપલામાં નાંખ્યું.

થોડી વારે બાએ સૌને જમવા બોલાવ્યા. બાના બેત્રણ વાર બોલાવ્યા છતાં પિતાજી આવ્યા નહીં એટલે બા પોતે બહાર તેડવા આવ્યાં. પિતાજીએ જમવાની ના પાડી. એટલું જ નહીં પણ સૌના આશ્ચર્ય વચ્ચે એમણે પાંચ ઉપવાસ કરવાનું જાહેર કર્યું. બા તો બિચારાં આ નિર્ણય સાંભળીને દિઙ્મૂઢ જેવાં જ બની ગયાં. થોડી વાર પછી અતિશય ગદ્દગદ અવાજે એમણે કારણ પૂછ્યું. પિતાજીએ કહ્યું : "તમે મહાકોરને કેવી રીતે બોલાવી ! એની સાથે તોછડાઈભરી રીતે વર્તન કરીને એનું જે અપમાન કર્યું તેનાથી આપણું ઘર લાજ્યું છે. એનું પ્રાયશ્ચિત્ત મારે કરવું જોઈએ. હું પાંચ ઉપવાસ કરીશ." હમેશની ટેવ પ્રમાણે બાએ હાથ જોડીને માફી માગી પણ પિતાજી એકના બે ન થયા. બાપુજીની સાથે બાએ પણ પાંચ ઉપવાસ કર્યા. એ વખતે હું ત્રીજા અંગ્રેજી ધોરણમાં ભણતો હતો. મારા માનસ ઉપર અંગ્રેજી ભણતરનો કંઈક રુઆબ છંટાતો હતો. ખ્રિસ્તી અને પારસી સાથીદારોની સોબતને કારણે ઘરની નમ્રતાની નિર્મળતા ઉપર ગર્વના ડાઘ પડવા માંડયા હતા. ત્યાં જ આ પ્રસંગ બન્યો.

પાંચમે દિવસે સમીસાંજે મંડળી પાછી જામી હતી. બા અને

પિતાજી પારણાં કરવાનાં હતાં. છેલ્લું ભજન ગવાયું : "પ્રભુ મોરે અવગુણ ચિત્ત ન ધરો" અને સૌ વિખરાયાં. તે રાતે અમે જમવા બેઠાં ત્યારે બા અને બાપુજીના મુખ પરનો અવર્ણનીય આનંદ જોઈને મારું મુગ્ધ અંતર પુલકિત થઈ ગયું. મારા અંતઃકરણમાંથી ભજનની પેલી પંક્તિ ખસતી જ નહોતી :

પ્રભુ મોરે અવગુણ ચિત્ત ન ધરો.

આજે આ પ્રસંગ સંભારું છું ત્યારે ઉપરની પંકિત જ સજીવન થાય છે.

" પાણી મૂક ! "

પ્લેગના દિવસો હતા. આ રોગથી આખા શહેરમાં ભય અને ત્રાસનો પાર નહોતો. જેમને બહારગામ જવાની સગવડ હતી તેઓ શહેર છોડીને ચાલ્યાં ગયાં હતાં. પૈસાપાત્ર અને ઉચ્ચ મધ્યમવર્ગનાં ઘણાં માણસોએ શહેર બહાર માંડવા બાંધીને રહેવા માંડયું હતું. શહેરમાં રુદન અને વ્યથા રઝળતાં હતાં. અમારા ફળિયામાંથી બહાર માંડવામાં કે બહારગામ જઈ શકે એવી કોઈ-ની સ્થિતિ અને સગવડ નહોતી. ફળિયું ભર્યું હતું. હજી સુધી કોઈનો આ રોગે ભોગ લીધો નહોતો. ઘણાં ઘરોમાં બિલાડાંઓ પાળવામાં આવ્યા હતાં. ઉંદરનાં દર્શન માત્રથી લોક કંપી ઊઠતાં હતાં. મૃત્યુની ભયંકરતા અને ભયથી સમગ્ર વાતાવરણ ધ્રૂજતું હતું.

ત્યાં તો એક સવારે અમારાં પાડોશી ફૂલીકાકી જોરથી રડતાં રડતાં બહાર દોડી આવ્યાં. બિચારા ફકીરકાકાને બગલમાં ગાંઠ નીકળી હતી અને વેદના વધતી જતી હતી. ફૂલીકાકી અને

ફળિયાનાં બીજાં માણસો સારવારમાં મચી પડયાં. પણ પ્લેગના રોગની દવા નહોતી. ઇંજેકશન તે વખતે નીકળ્યાં નહોતાં. આજથી ત્રીસ વર્ષ પહેલાંની એ વાત. સારવાર એમને પહોંચે તે પહેલાં તો તે જ સમીસાંજે ફકીરકાકાએ દેહ છોડયો. આખી રાત અમારા ફળિયામાં ભયંકરતા ભટકતી રહી. પ્લેગના રોગનો ફળિયામાં આ પહેલો શિકાર હતો. લોકો ફકીરકાકાને સ્મશાનમાં બાળીને મધરાતે ઘેર આવ્યા ત્યારે ફળિયામાં પાછી રડારોળ થઈ રહી હતી. રતનકાકીના એકના એક દીકરાને પ્લેગ થયો હતો. સાથળમાં ગાંઠ નીકળી હતી. એની વેદનાથી જુવાન છોકરો વધેરાતા બકરાની જેમ ચીસો પાડતો હતો. રતનકાકી વિધવા હતાં. છોકરો એક જ આધાર હતો. ફૂલીકાકીને ત્યાં ડાહ્યુઓએ પાણીનો કોગળો રેડ્યો ના કર્યો ત્યાં રતનકાકી રુદનથી ફાટી પડ્યાં. આખા ફળિયામાં જેના પરગજુપણાનો જોટો નહોતો એ રતનકાકીનો દીકરો શંકર મૃત્યુના મુખમાં સમાઈ ગયો. પ્લેગના શબને વધારે સમય ઘરમાં રખાય નહીં. એટલે મસાણમાંથી ફકીરકાકાને બાળીને આવેલાં માણસોએ શંકરને ઉપાડીને ચાલવા માંડયું.

હું, મારી મોટીબહેન અને મારી બા આખી રાત ઊંઘી શકયાં નહીં. સવારે સાત વાગે બાપુજી સ્મશાનમાંથી પાછા આવ્યા. આખી રાતનો ઉજાગરો, મહેનત, ભયનું વાતાવરણ અને અંતરની ગમગીનીને કારણે એમના ચહેરા પર દુઃખ પથરાયું હતું. બાના આગ્રહથી બાપુજી નાહીધોઈને થોડોક નાસ્તો કરીને આડા પડયા. એટલામાં અમારા સામા ઘરમાંથી મગનમામા દોડતા આવ્યા ને ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડી પડ્યા. લખમીમામીને પ્લેગની ગાંઠ નીકળી હતી. મગનમામાના રડવાના અવાજથી બાપુજી જાગી ઊઠયા. એમણે મગનમામાના ખભે હાથ મૂકયો અને સાંત્વનાનો

શબ્દ કહેવા જાય ત્યાં તો પાલીમાસી રડતાં રડતાં ખબર લાવ્યાં કે પાછલી ઓળમાં આંધળી સદાડોસીની એકની એક જુવાનજોધ દીકરી મણિને ગંગાજળ આપ્યું છે. તે દિવસે મધ્યાહ્ને ફળિયામાંથી બે નનામી લઈને જ્યારે માણસો નીકળ્યાં ત્યારે હાહાકાર મચી ગયો. બે દિવસ પહેલાં આ ફળિયું ક્ષેમકુશળ હતું. અડતાલીસ કલાકમાં અહીં મૃત્યુના ઓળાઓએ ધમસાણ મચાવી મૂક્યું.

હજી તો ચિતાના અંગારા ઠારીને માણસો પાછાં આવ્યાં નહોતાં. સમીસાંજ પડવા આવી હતી. મારી બા રોટલા ને શાક પીરસીને અમને બહેનભાઈને જમાડતી હતી અને બાપુજીની ચિંતાથી ઉદ્વિગ્ન હતી. ત્યાં તો ફૂલીકાકી આવીને અમારી પરસાળ-માં ફસડાઈ પડ્યાં. બા બહાવરી બનીને દોડી ગઈ. જોયું તો ફૂલીકાકીને બન્ને સાથળોએ બે ગાંઠો નીકળી હતી. હું ને મારી બહેન તો મોઢામાંનો કોળિયો પણ ઉતારી શક્યાં નહીં. થાળી એમ ને એમ મૂકીને બહાર આવ્યાં. ફૂલીકાકીને સંભાળીને એમના ઘરમાં લઈ ગયાં. અમારો ઓટલો એક હતો. મારી બહેન તો મારા કરતાં ઘણી મોટી હતી. લગભગ પચીસેક વરસની. પણ હું તેરચૌદ વરસનો કિશોર જોરથી ચીસ પાડી ઊઠ્યો. મારી ચીસો સાંભળીને ફળિયાનાં લોકો ધસી આવ્યાં. પુરુષો તો સ્મશાનમાં ગયા હતા. એટલે છોકરાંઓ અને સ્ત્રીઓ જ મુખ્યત્વે હતાં. ફૂલીકાકી પોતાની મીઠાશ અને સેવાભાવ માટે જાણીતાં હતાં. એકઠા થયેલાં લોકો ગભરાયેલાં હતાં. એમાં દૂરથી ચીસો સંભળાઈ. કોઈએ રેવામાસીનો અવાજ છે એમ કહ્યું. કોઈ જઈને ખબર લઈ આવ્યું કે દોલતમાસા ચાલતા થયા. સ્મશાનમાંથી લોકો પાછાં આવ્યાં ત્યારે ફળિયામાં દોલતમાસા ઉપરાંત કાશીફોઈના મોટા દીકરા ચુનીલાલની અને ફૂલીકાકીની છેલ્લી ઘડીઓ ગણાતી હતી.

બાપુજીએ નનામીને બદલે નવો રસ્તો સૂચવ્યો. શહેરની સેવા-સમિતિ તરફથી જે ગાડીઓ મુડદાં લઈ જવા માટે રાખવામાં આવી છે તેનો ઉપયોગ કરવો. ફળિયાનાં લોકોએ તરત જ વાત માની લીધી. બીજે દિવસે સવારે ત્રણ ગાડીઓ ફળિયામાંથી નીકળી. ફકીરકાકાનું ઘર ઉજ્જડ થઈ ગયું અને ફળિયાનો રખેવાળ ચુનીલાલ પણ ચાલતો થયો. શેતરંજ રમવામાં ઉસ્તાદ દોલતમાસાના અવાજ વિના ફળિયું સૂનું થઈ ગયું.

તે જ સાંજે મારી બહેનને રડતી જોઈને મારી બા સચિંત થઈ ગઈ. બહેને કહ્યું : 'બગલમાં બહુ પીડા થાય છે.' બાને ધ્રાસકો પડ્યો. બાપુજી દોડી આવ્યા. જોયું તો બહેન પ્લેગના પંજામાં સપડાઈ ચૂકી હતી. વેદનાની મારી રડીરડીને મારી મોટીબહેન એ મધરાતે સદાને માટે મૂગી થઈ ગઈ. ફળિયામાં અમારું ઘર સાંત્વનાનું સ્થાન હતું. એટલે અમારા કરતાં બીજા સૌની અનાથતા ઊપસી આવી. વહેલી સવારે બાપુજી અને એમના મિત્રો મોટીબહેનને સ્મશાનમાં લઈ ગયા. હું અને બા તો એકબીજાને જોઈને રડ્યાં જ કરીએ. મોટી માસી અને બીજી સ્ત્રીઓએ ઘણું આશ્વાસન આપ્યું પણ બાના હૃદયનું દરદ ઓસરે જ નહીં. આશ્વાસન જેટલું વધારે સહૃદય થતું જાય તેટલું બાનું રુદન વધારે ઊંડું ઊતરતું જાય અને એમનાં ડૂસકાં જોઈને મારી આંખોમાંથી પાણી સુકાય જ નહીં.

બપોરે બાપુજી ઘેર આવ્યા ત્યારે બાની ગંગાજમના ફરી છલકી પડી. બાના આ રુદનથી ગભરાયેલું મારું ગભરુ અંતર ભયભીત બનીને અવાક બની ગયું. અમારા ઘરમાં મારે માટે શોક અને દુ:ખનો આ પ્રથમ પ્રસંગ હતો. ગમગીનીથી અજાણ હું એના સ્પર્શથી દિઙ્મૂઢ થઈ ગયો. તે રાતે કોઈ ઊંઘી ના શક્યું. બીજે

દિવસે સવારે બાપુજીએ મને અમારે ગામ મોકલવાનો નિર્ણય કર્યો, અને તરત જ એમણે એમના જૂના મિત્ર છગન પટેલને તાર કરીને બોલાવ્યા. બાની દશા વિચિત્ર હતી. એ મને મોકલવા રાજી નહોતી અને રાખવા પણ ખુશી નહોતી. સુરત જિલ્લો પ્લેગથી મુક્ત હતો. પણ મને જુદો કરતાં બાનું અંતર વલોવાતું હતું અને રોગના ભયાનક ચાળામાં રાખવા એનું હૈયું ના પાડતું હતું. રોજ હું બાપુજીની સાથે જમતો, પણ જુદી થાળીમાં. તે દિવસે એમણે મને પોતાની થાળીમાં જ જમવા બેસાડયો. એટલું જ નહીં બાને પણ આગ્રહ કરીને પોતાના થાળીમાં બેસાડયાં. મારી સમજણમાં હું, બા અને બાપુજી પહેલી વખત એક થાળીમાં સાથે જમ્યાં. દુઃખથી આળાં થયેલાં હૃદયને નિકટતાની ઠંડક મળતાં આત્મીયતા પોતે જ આશ્વાસન બની ગઈ.

ત્રણચાર દિવસથી સાંજે ભજન થતાં નહોતાં. દરેક સાંજ મૃત્યુની ચોસોથી લપેટાયલી હતી, અને દરેક સાંજ લગભગ સ્મશાનમાં જ વીતી હતી. આજે સમીસાંજે બાપુજીએ મિત્રોને એકઠા કર્યા. ભજનની ધૂન શરૂ થઈ, અને એમણે એમનું કબીર-સાહેબનું પ્રિય ભજન "ઈસ તનધનકી કૌન બડાઈ, દેખત નૈનોમેં મિટ્ટી મિલાઈ" એટલા બધા આર્જવથી ગાયું કે પોતે રડયા અને સૌને રડાવ્યાં.

રાતે બાપુજીને શરીરે ઠીક નહોતું એટલે એ જમ્યા નહીં. મેં અને બાએ એક જ થાળીમાં થોડું જેમતેમ ખાઈ લીધું. રાતે બાએ બાટલીવાળાનું પેનકિલર બાપુજીને પાયું. અમે સૂઈ ગયાં. મધરાતે હું ચોંકીને જાગી ઊઠયો. જોયું તો બાપુજી વેદના ન સહન થવાથી બિછાનામાં બેસી પોતાના એક હાથ વડે બીજા હાથને દબાવી રહ્યા

છે. બાને દીઠી નહીં. દીવો તેજ થયેલો હતો. મારાથી પુછાઈ ગયું : " શું છે બાપુજી ? બા ક્યાં ગઈ ? "

" હમણાં આવે છે, બેટા. આ તો સહેજ હાથ દુઃખે છે. " એમણે કહ્યું. પરંતુ એમના મુખ પર વિવશતા અને વેદના હતાં. બીજાને આશ્વાસન આપતો એમનો પ્રતાપી અવાજ દીનતા ધારી રહ્યો અને શ્રદ્ધા પ્રેરતી એમની તેજસ્વી આંખોમાં ગમગીની આંસુ બનીને બેઠી હતી. હું વિકળ થઈ ગયો. એટલામાં બા, મામા અને મામીને બોલાવી લાવી. થોડી વારમાં અમારું નાનું ઘર માણસોથી ખીચોખીચ ભરાઈ ગયું. મામા દોડીને છોટાલાલ વૈદ્યને બોલાવી લાવ્યા. મામી મને બહાર લઈ ગયાં. કલાકેક પણ નહીં વીત્યો હોય ને મેં બાની ચીસ સાંભળી. હું ફાળ ભરીને અંદર દોડ્યો. બાપુજીને પ્લેગની ગાંઠ નીકળી હતી. બાને રડતી જોઈ ને મારા હૈયે પણ માઝા મૂકી દીધી. છોટાકાકા આખો દિવસ બાપુજીની સારવારમાં રહ્યા. બપોરે શહેરના બે ડૉકટરો આવ્યા પણ સૌએ આશા છોડી દીધી.

સમીસાંજ હતી. સૌનો જીવ તાળવે ચોંટ્યો હતો. બાની સ્થિતિ બહુ કરુણ હતી. છગન પટેલ મને તેડવા આવી પહોંચ્યા હતા. એ તો બિચારા આ પરિસ્થિતિ જોઈને ડઘાઈ જ ગયા. બાપુજીએ બાને કહીને સૌને બહાર મોકલ્યા અને મને અંદર બોલાવ્યો. માત્ર બા, છગન પટેલ, મામા અને છોટાલાલ વૈદ્ય અંદર રહ્યાં. બાપુજીએ મને પાસે બોલાવ્યો. માથે હાથ ફેરવ્યો. ગાલ પર આંગળી મૂકી. દૃષ્ટિ મળી ને હું રોઈ પડ્યો. ધીરે અવાજે બાપુજીએ બા પાસે પાણી માંગ્યું. મારી ઉપર નજર ઠેરવીને બોલ્યા : " બેટા, પાણી મૂક. " બા અને પાસે બેઠેલા સૌ જરાક ઊંચા થઈ ગયાં. વધુ ધીરા અવાજે એમણે કહ્યું : " મારા બાપુએ આપણી પરંપરા-

ગત બધી મિલકત સુરતના નિરાંત મંદિરને બક્ષિસ આપી દીધી છે પણ એનું વીલ કર્યું નથી. મારી પાસે એમણે મરતી વખતે પાણી મુકાવ્યું હતું કે હું મિલકત પાછી નહીં માંગું અને મેં પાણી મૂક્યું હતું. બીજે વરસે હું અને તારી બા સ્વેચ્છાએ ગરીબી સ્વીકારીને અહીં ચાલ્યાં આવ્યાં. માસીએ આ ઘર ના આપ્યું હોત તો રહેવા છાપરું પણ નહોતું. પણ ઈશ્વરે આપણને ભૂખે નથી સૂવા દીધાં. એ જ ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને તું પણ પાણી મૂક કે એ વંશપરંપરાની મિલકત તું પણ પાછી નહીં માગે અને મેળવવા માટે દાવાદૂવી નહીં કરે. "

બાએ મારા જમણા હાથની અંજલિમાં પાણી રેડ્યું અને કહ્યું : " બેટા, પાણી મૂકો કે એ મિલકત આપણે પાછી મેળવવાનો વિચાર સુદ્ધાં નહીં કરીએ. " અને મેં બાપુજીના શબ્દોની સાથે બાના શબ્દો ઉમેરીને પાણી મૂક્યું.

" બેટા, કોઈનું ભલું ના કરી શકો તો કંઈ નહીં, પણ કોઈનું બૂરું ના કરશો ! " કહીને બાપુજીએ ફરીથી મારે માથે હાથ મૂક્યો. એ હાથ મારે માથે જ રહ્યો અને બાપુજી ચાલ્યા ગયા.

મંગલસૂત્ર

પિતાજીના કારમા મૃત્યુ પછી બાની ઉદાસીનો પાર નહોતો. એના મુખ પર સ્મિત આવતું તે પણ વિષાદથી છવાએલું. એના કામમાં, એના વર્તનમાં, અરે અમારા તરફના એના વાત્સલ્ય-માં પણ ઉદાસીનો આધાર હતો. મને બાનું ગળું બહુ ગમતું. એક તો આમ પણ બા બહુ દેખાવડી અને નમણી હતી. એના હૃદયની નિર્મળતાનું લાવણ્ય એના ચહેરા ઉપર એવું વિલસતું કે આપણે જોયાં જ કરીએ. પણ એ સર્વમાં એની ડોક મને અપાર વહાલી લાગતી, અને એ ગરદનને વળગીને વહાલ કરતાં હું કદી ધરાતો નહીં. નિશાળમાં કંઈક ગુનો થયો હોય, કોઈ છોકરા સાથે તકરાર થઈ હોય, બાપુજીએ આંખ દેખાડી હોય કે બાનું વહાલ જોઈતું હોય ત્યારે હમેશાં હું એની ડોકે બાઝી પડતો. મંગલસૂત્રથી શોભતા એ ગળાને બચ્ચીઓ ભરતાં હું કદી જ થાકતો નહીં, અને એના બદલામાં હું ધરાઈને એનું વાત્સલ્ય પીતો. બાપુજીના

ગયા પછી બાનો ઉદાસ ચહેરો મંગલસૂત્ર વિનાના સૂનાઃ ગળાથી બહુ જ એકલો લાગતો. બા પણ છત્ર વિનાની અનાથ લાગતી. મારી દૃષ્ટિ જ્યારે જ્યારે બાના ચહેરા પર પડતી ત્યારે આપમેળે એની એકલ ડોક પર ઊતરીને ડૂસકું ભરી લેતી. આ દુઃખ ખમનાર હું એકલો નહોતો. મારાં પાર્વતીફોઈ પણ હતાં. ફોઈ પોતે બહુ રૂપાળાં હતાં. પણ બાના સ્વરૂપનાં એ મોટાં ચાહક હતાં. મને બરાબર યાદ છે. એક દિવસ ફોઈ, બા અને હું એમ ત્રણ જણાં બેઠાં હતાં. પિતાજીનાં સ્મરણોની ઉજાણી ચાલતી હતી. ત્યાં અચાનક ફોઈની આંખ બાના ગળા પર જઈને બેઠી. એમનાથી રહેવાયું નહીં. બોલ્યાં : "ભાભી, ગળામાં તુલસીની માળા તો રાખ જ. આ સૂની ડોક મારાથી જોવાતી નથી." અને સ્વાભાવિક રીતે જ એમનો હાથ બાના ગળાને અડકી પડ્યો. બાએ માથે એવી રીતે ઓઢ્યું કે ડોકની ચારુતા સંતાઈ ગઈ. બા કશું બોલી નહીં. બા ગમતી. બાનું સ્વરૂપ ગમતું. બાની આંખોમાં આંખો પરોવતાં હું થાકતો નહીં. પરંતુ બાની ડોકને બાથ ભરીને બચ્ચી ભરવી એ મારા જીવનનું પરમ ઐશ્વર્ય હતું. છતાં એ એકલવાઈ ડોક જ મને રડાવી મૂકતી અને બાના ગયેલા સૌભાગ્યની યાદ આપીને પિતાજીનાં સ્મરણોની યાત્રા કરાવતી.

ધનતેરસે અમારે ત્યાં ધનની પૂજા થતી. પિતાજી જીવતા ત્યારે પણ બા મારી પાસે જ પૂજા કરાવતી. બાપુજીના ગયા પછી પણ એમ જ થતું. પણ બાપુજીના ગયા પછી ધનતેરસની એ પૂજામાં એક ફેરફાર છાનો ન રહ્યો. હું પૂજા કરી રહું ત્યાર પછી એક નાની શી રેશમી પોટલીમાંથી પોતાનું મંગલસૂત્ર કાઢીને બા દૂધથી અને પછી પાણીથી ધોઈ એની પૂજા કરતી અને પાછી એ પોટલીમાં સંભાળથી એને મૂકીને એક ચાંદીની ડબ્બીમાં મૂકી

હેતી. એવી ધનતેરસ દરેક વરસે આવતી અને ચાલી જતી. ધીરે ધીરે પેલું મંગલસૂત્ર મારે મન બા જેટલું જ વહાલું થઈ ગયું.

ઈ. સ. ૧૯૨૯માં હું પોંડિચેરીથી પાછો આવ્યો ત્યારે મારું મોટું સુખ બાનો હસતો ચહેરો હતો. હું ગયો ત્યારે એને જે ઓછું આવ્યું હતું તે હું પાછો આવ્યો ત્યારે હસીને એણે ઓગાળી નાંખ્યું. અહીં સૌ સુખી હતાં. આવીને મેં 'નવગુજરાત' સાપ્તાહિકમાં સહતંત્રીનું કામ સ્વીકાર્યું. બાને બહુ જ આનંદ થયો. એ કામને કારણે મારે સવારે, બપોરે અને સાંજે એમ ગમે ત્યારે ગમે તેટલું રખડવું પડતું. એક વખત ઉનાળો હતો. વૈશાખનો મહિનો. ગરમી તો કહે મારું કામ. લૂ એવી વાય કે માથું ફાટી જાય. એવા સળગતા બપોરે બે વાગે ભૂખ્યોતરસ્યો હું ઘેર પહોંચ્યો. બા પણ બિચારી ભૂખીતરસી મારી વાટ જોઈને ચિંતા કરતી બેઠી હતી. હું આવ્યો ત્યારે એનો ચહેરો કરમાઈ ગયો હતો. અમે જમ્યાં. જમીને હું જરા જંપ્યો. ઊઠ્યો ત્યારે મારું આખું શરીર તાવથી ધીખતું હતું. બા તો ગભરાઈ ઊઠી. ઘરના બધા ઇલાજો એણે કર્યા. પણ તાવે મચક ના આપી. આખરે દાક્તરને બોલાવવા પડ્યા. દાક્તરની સલાહથી મને ઇસ્પિતાલમાં ખસેડ્યો અને આખરે ઈશ્વરની કૃપાથી અને બાની આશિષથી બે મહિને હું સારો થઈ ગયો.

ત્યાર પછીની ધનતેરસે અમે પૂજા કરવા બેઠાં. પૂજામાં માત્ર પાંચ રૂપિયા હતા. એક પણ ઘરેણું નહોતું. મને અચંબો લાગ્યો. ધનની પૂજા પછી બાએ નિત્યનિયમ પ્રમાણે પોતાના મંગલસૂત્રની પણ પૂજા કરી. પછી મેં બાને પૂછ્યું ત્યારે ખબર પડી કે મારા પોંડિચેરીના લાંબા નિવાસ દરમિયાન બાએ ઘરેણાં વેચીને ઘર

ચલાવ્યું હતું. તે દિવસે હું બાની એ એકલવાઈ ડોકે બાઝીને ખૂબ રડયો.

શિયાળો ગયો ને ઉનાળો આવ્યો. મારી બહુ ઇચ્છા હતી કે હું એક સાઇકલ લઉં. પણ એટલી બચત કયાંથી કાઢવી ? એક રાતે બેસીને અમે સૌ વાતો કરતાં હતાં. ત્યાં મારાથી સાઇકલની વાત નીકળી ગઈ. સાઇકલ વિના કેટલી મુસીબત પડે છે એ સાંભળીને બાનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. બીજે દિવસે બપોરે મને પાછું મોડું થયું. બા બિચારી દર વખતની જેમ ભૂખીતરસી મારી રાહ જોઈને બેઠી હતી. મને જમાડ્યા પછી પણ એની એક જ ચિંતા હતી કે હું માંદો ન પડું. બપોરે જમીને હું કામ પર જવા નીકળ્યો ત્યારે બાએ પૂછ્યું : "બેટા, સાઇકલ હોય તો તને મહેનત ઓછી પડે, નહીં ?" મેં જતાં જતાં હસીને કહ્યું : "બા એ તો કબીરજી કહી ગયા છે." જ્યારે જ્યારે મારે બાને હસાવવી હોય ત્યારે હું ઉપરનું વાકય વાપરતો.

સાંજે હું ઘેર આવ્યો ત્યારે ઓટલા ઉપર એક નવી સાઇકલ પડેલી. મને એમ કે કોઈ મળવા આવ્યું છે. મારો અવાજ સાંભળીને બા બહાર દોડી આવી. એના મુખ પર અવર્ણનીય આનંદ હતો. ઘણાં વરસ પછી મેં એનો આવો પ્રફુલ્લિત ચહેરો જોયો. એણે કહ્યું : "કિશન, તારી સાઇકલ આવી ગઈ." આનંદ અને આશ્ચર્યની મિશ્ર લાગણીથી દબાઈ ગયેલો હું પૂછવા જાઉં તે પહેલાં તો હાસ્યનું ઇનામ આપીને બા બોલી ઊઠી : "હું લઈ આવી. ગોપાળદાસકાકાને ત્યાંથી. ગમી ને ?" એમણે કહ્યું, "હમણાં છોકરાઓ આ ગાડી બહુ શોખથી વાપરે છે. સારી છે ને ?" મેં કહ્યું : "પણ બા, હમણાં મારે નહોતી જોઈતી."

અને હું આગળ બોલવા જાઉં તે પહેલાં તો એ બોલી ઊઠી : "ફેરવી જો તો. હું જોઉં તો ખરી કે તને કેવીક ચલાવતાં આવડે છે." અને મેં એ નવી સાઇકલ પર ચક્કર માર્યું ત્યારે અમે બંને ખુશખુશ થઈ ગયાં.

ત્યાર પછીની ધનતેરસે અમે પૂજા કરવા બેઠાં હતાં. બાએ મારી પાસે પાંચ રૂપિયાની પૂજા કરાવી અને પૂજા પૂરી થઈ. બાએ મંગલસૂત્રની પૂજા ન કરી એટલે પૂછ્યું : "બા, તમારી પૂજા કેમ નથી કરતાં?" બાએ હસીને કહ્યું : "હવે જરૂર નથી. તું સાઇકલ પર બેસીશ અને હું તને જોઈશ એ જ મારી પૂજા છે." મારા અંતરમાં ફાળ પડી. મેં કહ્યું : "બા, તમે મંગલસૂત્ર વેચીને આ સાઇકલ લઇ આવ્યાં?" અને મારા ઊતરેલા મુખને બાએ પોતાની ડોક પર ઢાળી દીધું. મારાથી ના તો બાથ ભરાઈ, ના તો બચ્ચી કરી શકાઈ.

બીજે દિવસે હું એક મિત્ર પાસેથી એકસોદસ રૂપિયા લઈને ગોપાળદાસકાકાને ઘેર ગયો. કાકા તો ઘેર નહોતા પણ ગુલાબકાકી હતાં. એ બહાર આવ્યાં ને મેં એમની ડોકમાં બાનું મંગલસૂત્ર જોયું. રૂપિયા મારા ગજવામાં જ રહી ગયા. કાકાની ખબર પૂછીને હું ચાલી નીકળ્યો. પાછા આવીને મેં બાને કહ્યું : "ગુલાબકાકીના ગળામાં તમારું મંગલસૂત્ર જોઈને મારાથી એક શબ્દ પણ બોલાયો નહીં." બાએ હસીને કહ્યું : "બેટા, એમનું સૌભાગ્ય અખંડ રહો." બાનું એ મુખ આજેય જ્યારે જ્યારે હું મારી સાઇકલને અડકું છું ત્યારે મારી આંખો આગળ આવે છે અને અંતરને અડકે છે. સાઇકલો તો મારી ઘણી બદલાઈ છે પણ બાનો એ ચહેરો નથી બદલાયો.

●

નન્નુઉસ્તાદ

સોમનાથને ઘેર ગણપતિની પ્રતિષ્ઠાને આઠમે દિવસે લલિત હતું. વડોદરામાં ગણપતિના ઉત્સવનો મહારાષ્ટ્ર જેટલો જ મહિમા મનાય છે. સોમનાથ મારા મિત્ર ઉપરાંત ગુરુબંધુ પણ હતા. અમે બન્ને બક્ષીઉસ્તાદના શિષ્યો. બક્ષીઉસ્તાદની ગુરુપરંપરા એ પખવાજના મુલ્કમશહૂર બજવૈયા ઉસ્તાદ નાસીરખાંના ઘરાણાની કહેવાય. એટલે સોમનાથને ત્યાં દર વર્ષે લલિતની મજલિસમાં ઊંચી કોટિના કલાકારો આવતા અને એની સફળતાનો બધો યશ બક્ષીઉસ્તાદને ફાળે જતો. એમના તરફનાં સ્નેહ અને સન્માનની લાગણીથી દોરાઈને જ સારાંસારાં જાણકાર માણસો ત્યાં આગ્રહ વિના આવતાં. અમારા એ વિભાગમાં સોમનાથને ત્યાંના લલિતની મહેફિલમાં હાજર રહેવા માણસો તલસતાં. દસેક વાગે શરૂ થઈને એ ઉત્સવ પરોઢિયે પૂરો થતો.

રાતના બાર વાગી ગયા હતા. મહેફિલ જામતી હતી. સ્વામી

વલ્લભદાસે•કેદારો પૂરો કર્યો હતો. એમના કંઠમાધુર્યની મોહિનીથી પ્રભાવિત થયેલા શ્રોતાઓ થોડા ઘેનમાં હતા, અડધા જાગતા હતા, ઘણા મસ્ત હતા. કેદારાએ સર્જેલી આરતથી વાતાવરણ આર્દ્ર બની ગયું હતું. બક્ષી ઉસ્તાદે ઇશારો કર્યો. એક પીળી પાઘડીવાળા પાતળા માણસે સિતારને ખોળામાં લઈને 'સા' પર આંગળી દબાવીને મુખ્ય તારને છોડયો. મીંડમાંથી આખી સારેગમનું સપ્તક સરી પડયું. હું આમ તો બેઠો હતો પણ અંદરથી ઊભો થઈ ગયો. આંખો આશ્ચર્યથી ભરાઈ ગઈ. કાન સરવા થઈ ગયા. અંતર કોઈ અજાણી જિજ્ઞાસાથી જાગી ગયું. સિતારમાંથી ભીમપલાસીની સૂરાવલિ નીકળી. જાણે આરજૂ મોહિનીરૂપ ધરીને મહેફિલમાં આવી. ઉસ્તાદના મુખમાંથી ' વાહ' પ્રગટ થઈ ગઈ. સિતારીની આંખોએ આ સમભાવને ગરદન નમાવીને ઊંચકી લીધો. ભીમપલાસી વિલસતી ગઈ. વચ્ચે તો એમ જ લાગ્યું કે કોઈ લાવણ્યપ્રભા કોમળકંઠે ધીરુંધીરું ગુંજી રહી છે. કયારેક એવું લાગે કે ઊંડાણમાંથી કોઈક કિન્નરીનો સૂર વહી આવે છે. સંવેદનશીલ અંતરને એવું જ થાય કે જાણે એની પ્રિયતમાની આર્તિ ખેંચાઈ આવી છે. આંખોમાં કરુણાનું જલ ભરાઈ આવ્યું. ધીરે રહીને મીંડની અદ્ભુત સૂરાવલિને સાચવીને ગત બહાર પડી. તબલાનો સાથ થયો અને એક પછી એક, એકએકથી ચઢિયાતા અંતરા આગળ આવ્યા. દરેકની રમત જુદી, દરેકની ફીરત જુદી, દરેકની રમણા જુદી. આ સિતારીએ સૂરોને સંભાળીને સંકેલ્યા ત્યારે વાતાવરણને અનુકંપાથી તરબતર કરી દીધું.

કોણ છે આ અદ્ભુત સિતારી ? અંતરે સવાલ કર્યો. ત્યાં તો બક્ષીઉસ્તાદે ઊઠીને સિતારીની આંગળીઓ ચૂમી લીધી : " વાહ નન્નુઉસ્તાદ. " એમના મુખમાંથી શાબાશી નીકળી પડી. વળદાર

પીળી પાઘડી, ઘઉંવર્ણો વાન, રંગીન નશાબાજ, ઘેનમસ્ત આંખો, પાતળી કાયા, શરબતી મલમલનું અંગરખું; ફૂલોની બનેલી એમની આંગળીઓ, સિતાર ઉપર ફરતી જુઓ તો એમ લાગે કે જાણે સૂરોની બનેલી ગુલછડીઓ. નન્નુમિયાં એમનું નામ. પણ વહાલનું નામ નન્નુઉસ્તાદ.

બીજે દિવસે સવારે સોમનાથને લઈને હું નન્નુઉસ્તાદને ઘેર પહોંચ્યો. સોમનાથે મારી ઓળખાણ કરાવી. બક્ષીઉસ્તાદનો હું શાગિર્દ. એટલે એમણે મારી સાથે સ્નેહથી જ શરૂઆત કરી. હું બહુ આગ્રહ કરીને એમને અમારે ત્યાં લઈ આવ્યો. મારો સિતાર એમના ખોળામાં મૂક્યો. મને શિષ્ય તરીકે સ્વીકારવાની પ્રાર્થના કરી. મારે માથે હાથ મૂકીને એમણે આશીર્વાદ આપ્યા. યમન-કલ્યાણથી એમણે શરૂઆત કરાવી.

રોજનો અમારો સાથ. ઉસ્તાદ ગત વગાડે ત્યારે હું તબલા પર સાથ કરું. પછી હું એ ગત કાઢવાનો પ્રયત્ન કરું ત્યારે ઉસ્તાદ તબલાનો ઠેકો આપે. પહેલે મહિને ઉસ્તાદે માગી તેટલી ગુરુદક્ષિણા આપી દીધી.

અને આમ દિવસો ચાલવા માંડ્યા. ઉસ્તાદની રંગીન આંખોનું રહસ્ય મળ્યું. એમને અફીણ અને શરાબ બન્નેનો શોખ અને બન્નેની આદત. સવારે અફીણ અને સાંજે શરાબ. કલાકાર માણસ, એટલે મુફલિસી મહેમાન. ધીરેધીરે ઉસ્તાદની સાથેનો સંબંધ ગાઢ થયો. જેમ ઘનિષ્ટતા વધી તેમ તેમ એમના જીવનમાં વધારે ને વધારે ઊતરતો ગયો. ગુરુસેવાની આકરી કસોટી થવા માંડી. મારી ગતો યમનથી વધીને ભૈરવી સુધી પહોંચી હતી.

એક સવારે ઉસ્તાદે ગારાની ગત છેડી. એવું લાગ્યું કે કોઈ વિલાસી મોહિની ખુશીનો ગુલાલ વેરતી આવી રહી છે. વાતાવરણમાં કંદર્પનાં ગુપ્ત અસ્ત્રો ભમી રહ્યાં છે. જિંદગીને ચકડોળે ચઢાવે એવી મસ્તયૌવનાઓ ફેરફૂદડી ફરી રહી છે. સમગ્ર હસ્તીને આકુલ-વ્યાકુલ બનાવી મૂકે એવી કોઈ સ્વપ્નવાસવદત્તા આવી છે, અડકતી નથી પણ અનુભવાય છે. ખુશીની ખુમારીનું આવું અદ્‌ભુત જાગરણ આપીને ઉસ્તાદ બસ નવી ગત શીખવ્યા વિના જ ચાલ્યા ગયા.

થોડા દિવસ ઉસ્તાદ દેખાયા નહિ. એક સવારે હું એમની ઓરડીએ પહોંચ્યો. નન્નુમિયાં બીમાર હતા. ઓરડીની હાલત જોઈને હું ડરી ગયો. કંઈ ઘરવખરી જ ન મળે. એક ફાટેલી ગોદડી પર એ સૂતા હતા. શરીરમાં તાવ ધીખતો હતો. હું તો પાછો આવ્યો ઘેર. એક દોરીનો ખાટલો, ગોદડું, ઓઢવાનું, એક તકિયો, ઘડો, લોટોપવાલું બધું લઈ આવ્યો. ઉસ્તાદને બરાબર સુવડાવીને ડૉકટરને બોલાવી લાવ્યો. રોજ સવારસાંજ દવા આપી. ચાર દિવસે તાવ મટચો. ખાટલામાં એમણે બેસવા માંડ્યું. બેત્રણ દિવસમાં વધારે સારું થયું. આજ્ઞા મળી કે સિતાર લઈને આવવું. હું ને સોમનાથ સવારે સિતાર અને તબલાની જોડી લઈને પહોંચી ગયા. ઉસ્તાદના મુખ ઉપર ખુશીની ખુશ્બુ હતી. સિતાર મેળવ્યો. સોમનાથે તબલું મેળવ્યું. મીંડમાંથી જોગિયાના સૂરો પ્રગટ્યા. દિલની ગમગીની અકળાઈને ઊઠી. માતમ છવાયો હોય એમ વાતાવરણ ભારે થઈ ગયું. વિષાદનાં વમળમાંથી બહાર નીકળવાનું ખુશીનું આક્રંદ ગદ્‌ગદ થતું ગયું. જેમ જેમ આ આક્રંદ વધારે કરુણ બનતું ગયું તેમ તેમ ઉસ્તાદના મુખ પર ખુશીના ભાવો વધારે નિર્મળ, નમણા પણ નિરાધાર થતા ગયા. દિલાવરી અને ગમખ્વારીની

આવી દોસ્તી કદી જોઈ નહોતી. એક તારને ખેંચીને મીંડમાંથી ઉસ્તાદે ગમની છેલ્લી આહ પ્રગટ કરી ત્યાં જ તાર તૂટ્યો. સિતાર બાજુ પર મૂકી દીધો. તબલું બંધ થઈ ગયું. 'એક દિન હમારી જિંદગી કા તાર ભી ઐસા હી તૂટેગા.' ઉસ્તાદે હસીને કહ્યું. પણ એ હાસ્યમાં ગમની હસ્તી હતી, આશાનો ઉત્સાહ નહોતો.

ઉસ્તાદ નન્નુમિયાંની તબિયત બહુ જ ખરાબ હતી. ઓરડી ઘણા દિવસથી કાઢી નાંખી હતી. મસ્જિદમાં નિવાસ હતો. ખબર મળી એટલે એક વહેલી સવારે પહોંચ્યો. એમનો બીજો એક શાગિર્દ નંદ સિતાર પર રામકલીને લડાવતો હતો. ઉસ્તાદ એક ચીંથરેહાલ પથારીમાં બાદશાહી અદાથી સૂતા હતા. આંખોમાં ઉદાસી હતી. આ ઉદાસી હોઠો પર સ્મિત બનીને પણ ઊતરતી. ત્યાં નંદે રામકલીને પૂરી કરી. ઉસ્તાદનો ધીરો અવાજ ઊઠ્યો : "નંદા, સિંધભૈરવી છેડો બેટા." ઉસ્તાદની આજ્ઞા થતાં જ નંદે સિંધભૈરવીની સૂરાવલિને મીંડમાં છતી કરી. મીંડની ખીંચમાં એક પડદા પર નંદની આંગળી જરા ખસી ગઈ. મીંડમાંથી સૂર છટક્યો. એમાં વિસંવાદિતા આવી ગઈ. ઉસ્તાદ પથારીમાં બેઠા થઈ ગયા. મેં ઊઠીને પકડી લીધા. નંદ પાસેથી સિતાર લઈ ને એમણે સિંધભૈરવીને છેડી. નન્નુઉસ્તાદની આંગળીઓ જાણે થીજી ગયેલા સૂરોની જ બનેલી હતી. તારને અડકતાં એમાંથી પ્રાણ પાંગરી ઊઠ્યો. રાગરાગિણી સાથે ઉસ્તાદની ગજબની મહોબ્બત હતી. પરંતુ તેમાંય સિંધભૈરવી એમની લાડીલી રાગિણી હતી. ઉસ્તાદ એની પાછળ દીવાના હતા. એને છેડીને પોતે જ હાલી ઊઠતા. એ પ્રસંગ ભુલાતો નથી. સ્મૃતિ સાથે એવો રસાયો છે કે સ્મરતાં જ જાગી ઊઠે છે. ઉસ્તાદ સિંધભૈરવી દ્વારા સર્વદા ગમનું ગૌરવ કરતા, વિષાદને વહાલ કરતા, ઉદાસીને આહ્વાન આપતા અને એ સૌ સત્ત્વોની સાથે

એવો સુમેળ સાધતા કે પોતે જ સત્ત્વ બની જતા : સૂક્ષ્મ, સુગંધિત અને સૌન્દર્યમય.

તે સવારે એમણે માત્ર ઉદાસીને જ ન બોલાવી. ઉદાસીના અવતાર જેવા મૃત્યુને જ જાણે આહ્વાન કર્યું. એક તો મસ્જિદ. મુડદાં, કફન અને કયામતની લીલાભૂમિ. એમાં મોતની સવારીનું આગમન. જિંદગીને કોઈએ મૂઠ મારી હોય એમ એ નિર્જીવ બની ગઈ. આંખો, હોઠ, હૈયું સૌ પાંખો બીડીને સ્તબ્ધ થઈ ગયાં.

ઉસ્તાદની આંખો ફરી ગઈ. હાથમાંથી સિતાર છૂટી પડ્યો. દેહ ધરણી પર ઢળી પડ્યો. પ્રાણપંખીએ છેલ્લી સલામ કરી. સૂરોનો અસવાર પોતાને દેશ ચાલી નીકળ્યો.

ગંગાના ઘાટ પર

૨૫. પ્રેમચંદજી અને જયશંકર પ્રસાદની સાથે અમે કાશીનો મણિકર્ણિકાનો ઘાટ ઊતરીને નાવમાં બેસવા જતા હતા. ત્યાં દૂરથી મૃદંગ ઉપર કોઈ કેળવાયલા હાથની થાપ સંભળાઈ. મેં પ્રેમચંદજી અને પ્રસાદજીને વિનંતિ કરી કે આપણે પેલા મૃદંગ બજાવનારને મળીએ, અને પાછા ઘાટ ચઢીને જે ખૂણેથી મૃદંગનો અવાજ આવ્યો હતો તે તરફ ગયા. અમે પહોંચ્યા ત્યારે તો એક સાધુ મહારાજ ધ્રુપદ ઉપર હાથ અજમાવી રહ્યા હતા. ધીરે ધીરે એમણે નવા નવા તોડા બજાવવા માંડ્યાં. જે રીતે તોડાના બોલ સફાઈથી, આસાનીથી અને આત્મવિશ્વાસથી નીકળતા ગયા તેમ તેમ આ સાધુ બજવૈયાની કલાસિદ્ધિએ અમારા અંતરમાં એને વિષે પૂજ્યભાવ જગાડ્યો. હજી તો એ પોતાનું તાલપ્રભુત્વ ધીરે ધીરે પ્રગટ કરતો જતો હતો. અમે પણ વધારે ને વધારે મુગ્ધ થતા જતા હતા, ત્યાં વાંસડાની બન્ને બાજુએ બે થેલા લટકાવીને ભગવો

સાફો લપેટેલો એક સપેરો આવી પહોંચ્યો. એના પગમાં ઘૂઘરા બાંધેલા હતા. હાથમાં મહુવર હતી. એણે પોતાને ખભેથી ભાર ઉતારીને ત્યાં જ મૂકી દીધો અને મૃદંગના તાલ સાથે પોતાના પગનો તાલ લઈને એણે ગાલ ફુલાવીને ગળામાં અવાજ પૂર્યો. કોઈના આમંત્રણ કે સંમતિની એને શી પરવા! પેલા સાધુની આંખમાં મસ્તીનો રંગ ઘેરો થયો. મૃદંગમાંથી નવા નવા તોડા નીકળતા ગયા. સપેરાના પગ તાલને વડીલ બંધુ માનીને એને વશ વર્તતા ગયા. સાધુ અને સપેરાની દૃષ્ટિની ગોષ્ઠિ શરૂ થઈ ગઈ હતી. માણસોની ઠઠ જામી ગઈ હતી. તાલ રમણે ચઢ્યો હતો. એટલામાં એકદમ સપેરાની ટોપલીનું ઢાંકણું કોણ જાણે કેવી રીતે ખોલીને કાળો નાગ બહાર ધસી આવ્યો અને ફેણ ઊંચી કરી દીધી. કોલાહલ થઈ રહ્યો. ગડબડ મચી ગઈ. મેદનીની નાસભાગ થઈ રહી. સપેરાએ પ્રાર્થના ગુજારી : "મહારાજ, પખવાજ બંધ કિજિયેગા. યહ દેવભી બહાર નિકલ આયે!" મૃદંગ બંધ થઈ. સપેરાએ ધીરેથી નાગને પોતાના પાશમાં લીધો. સાધુના ચહેરા ઉપર પ્રસન્નતા પીગળીને પરસેવાનાં બિંદુ બની રહી હતી. સપેરાએ કહ્યું : "મહારાજ, આપને ગજબ કિયા, યહ નાગદેવકો બુલા લિયે." અને એણે સાધુની ચરણરજ લીધી. એના ગળામાં વિંટળાયલા નાગે પણ ફેણ ઊંચી કરી, જાણે સાધુને પ્રમાણ કર્યા. સાધુએ સ્મિતભર્યા વદને કહ્યું : "ભાઈ, ઇસમેં તુમારા સાથ ભી તો થા."

અને બન્ને એક બીજાને હાથ જોડી રહ્યા. અમે ઘાટ ઊતરીને નાવમાં બેઠા. પણ હજી તાલના પડઘા શમ્યા નહોતા.

☆

હિંદી અને અંગ્રેજ

પહેલી વખત મુંબઈ આવ્યો હતો. સાંજે ધોબી તળાવ પાસેના ઍડવર્ડ થિયેટરમાં 'એક જ ભૂલ' નાટક જોવાના ઇરાદાથી નીકળ્યો. ટ્રામમાં ધોબી તળાવ તો આવ્યો, પણ ત્યાંથી ઘણી દોડધામ કરી પણ ઍડવર્ડ થિયેટર મળ્યું નહીં. આખરે થાકી કંટાળીને પાછા ધોબી તળાવના ચોગાનમાં આવીને એક ટેક્ષી બોલાવી કહ્યું : " ઍડવર્ડ થિયેટર લઈ લે. " ટેક્ષીવાળો સામે જોઈ રહ્યો. મને સમઝણ ના પડી. ક્રાફર્ડ મારકેટનું એક મોટું ચક્કર લગાવીને એણે મને ઍડવર્ડ થિયેટર ઉતારી દીધો. પૈસા મેં ચૂકવી આપ્યા. હસતો હસતો એ ચાલ્યો ગયો. પાછળથી ખબર પડી કે ધોબી તળાવના ચોગાનથી ઍડવર્ડ થિયેટર એક જ મિનિટ ચાલો તો આવે એટલું પાસે છે. મને ખબર પડી કે પેલો મોટરવાળો મારી મૂર્ખાઈ પર જ હસતો હસતો ગયો હશે.

પહેલી વખત લંડનમાં આવ્યો હતો. ઑકસફર્ડ સરકસના

એક ખૂણાં પર ઊભા રહીને રાત્રે પાટિયું વાંચ્યું કે કેમ્બ્રિજ સરકસના એક સિનેમા હાઉસમાં ‘ History is made at night ’નું સુંદર ચિત્ર ચાલે છે. અજાણ્યો હતો એટલે લીધી ટેક્ષી. ટેક્ષીવાળાએ એક જ મિનિટમાં પાસે ઉતારી દીધો. હસી પડ્યો અને કહે, સાહેબ, એ તો તમને ખબર નહીં ને ! પૈસા આપવા માંડ્યા. ત્યારે કહે કે, ‘ ના ના, આ તો એક અંગ્રેજની હિંદીને ભેટ છે. ’

લુચ્ચાઈએ અજ્ઞાનને હાસ્યાસ્પદ બનાવ્યું. સમભાવે એમાંથી મમતા જન્માવી.

વાઇસરૉય માપ

એક વખત અમારા મહારાજાએ વાઇસરૉય લૉર્ડ લિનલિથગોને વાઘના શિકાર માટે ખાસ આમંત્રણ આપીને બોલાવેલા. વાઇસરૉયના સ્વાગત, નિવાસ, સહવાસ, આનંદ અને વિદાય માટે ભયંકર તૈયારીઓ કરેલી. ઘણાં માણસો કામે લાગેલાં. ઘણાં તો રાતોની રાતો સુધી ઊંઘેલા નહીં. પૈસાની અને પરસેવાની તો રેલમછેલ. વાઘની શોધ માટે પણ અનેક જંગલી, જંગલના જાણકાર અને શિકારના નિષ્ણાતો એમ જાતજાતનાં માણસો કામે લાગી ગયેલાં. મહારાજા સાહેબની ઇચ્છા એવી હતી કે બને તો વાઇસરૉયને મોટામાં મોટા વાઘનો શિકાર કરાવવો. અત્યાર સુધીમાં મોટામાં મોટો ૧૧ ફૂટ ને પાંચ ઇંચનો વાઘ ધ્રોળપુરના મહારાજાએ મારેલો અને હિંદુસ્તાનમાં તો એણે એક નવો રેકૉર્ડ ઊભો કરેલો. એટલે વાઇસરૉયના મનમાં પણ અભિલાષા તો આ રેકૉર્ડ તોડવાની હશે. વાઇસરૉય આવ્યા. અમારું દિવસે ઊંઘતું

અને રાતે જાગતું ગામ ચોવીસ કલાક જાગતું અને જીવતું થઈ ગયું. કદી સાફ ન થયેલા રસ્તા સાફ થઈ ગયા. વર્ષોથી દુરસ્તી માગતાં મકાનો અને રસ્તાઓ સમારાઈ ગયાં. મુખ્ય મકાનો જે લગનમાં ન રંગાય તે પણ રંગરોગાન પામ્યાં. એ.ડી.સી.ને નવા ડ્રેસ મળ્યા. અંગત સેવકોને નવા સાફા મળ્યા. બે નવી મોટરો ખરીદાઈ. મુંબઈથી રોજ ફળફળાદિ, માછલી અને અલ્લાહબાદથી બરફ આવે એની ચોક્કસ વ્યવસ્થા થઈ. પ્રાઈવેટ સેક્રેટરી ખાસ મુંબઈ જઈને જાતજાતનો કિંમતી શરાબ લઈ આવ્યા. એક ખાસ નિપુણ માણસ ગાનારીઓ અને નૃત્યરાણીઓને ભેગી કરી લાવ્યો. વાઈસરૉયને માટે નવી બિછાતો, ગાલીચા, વીજળીના પંખા, દીવા, ફરનિચર બધું જ નવેસરથી તૈયાર થઈ ગયું. જલસો અદ્‌ભુત જામશે એવી મારી પણ ધારણા થઈ. જે રીતે અને જેટલી સંખ્યામાં રૂપિયા ખર્ચાતા હતા એ ઉપરથી મને પણ એમ લાગ્યું કે વાઈસરૉય ખુશ તો થવા જોઈએ. આ તો બધી આનંદપ્રમોદની વાતો થઈ. પણ જાહેરાતની દૃષ્ટિએ પણ કંઈક કામ થવું જોઈએ ને! એટલે એક જાહેર ઇસ્પિતાલનો પાયો નંખાવવાનું ઠર્યું. (આ ઇસ્પિતાલ હજી બંધાઈ નથી.) જે ટેલિફોન ઘણાં વર્ષો પહેલાં શરૂ થયેલો તેનું ફરીથી નવેસર ઉદ્‌ઘાટન કરવાનું ઠર્યું. દીવાનને માટે એક નવો બંગલો બાંધેલો તેને તાત્કાલિક છોકરીઓની નિશાળનું મકાન ગણીને એ ઉઘાડાવવાની વ્યવસ્થા પણ થઈ. શિકાર જ્યાં થવાનો હતો ત્યાં તો જંગલમાં મંગલ થઈ ગયું. હાંકાનો શિકાર હતો. એટલે લગભગ હજારેક જંગલીઓ ત્રણ બાજુએથી હાંકો કરવા રોક્યા હતા. એ ઉપરાંત કૅમ્પની વ્યવસ્થામાં ત્રણસો માણસો રોકાયા હતા. શિકારનો કૅમ્પ અને પાટનગર વચ્ચે રોજ મોટરો અને મોટરટ્રકો દોડાદોડ કરી રહી હતી.

દીવાનથી દરવાન સુધીનાં સૌ માણસો વાઈસરૉયને માટે મરી ફીટીને પણ મહારાજા તરફની પોતાની વફાદારી અને પ્રીતિ સિદ્ધ કરવાની અને સંપાદન કરવાની હરીફાઈમાં પડ્યાં હતાં. છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં આવો ઉત્સાહ, આ તૈયારી, આ રમઝટ થયાં નહોતાં એમ વૃદ્ધો કહેતા.

વાઈસરૉય આવ્યા તેને બીજે જ દિવસે શિકાર હતો અને એ જ મુખ્ય કાર્યક્રમ હતો. એટલે એને કેન્દ્ર બનાવીને આસપાસ બસ કાર્યક્રમોની એવી બોલબાલા હતી કે ના પૂછો વાત. વાઈસરૉય આવ્યા તે જ સાંજે વાઘના ખબર આવ્યા. બે વાઘ તૈયાર છે. એક છે આઠ ફૂટ અને દસ ઈંચનો અને બીજો છે દસ ફૂટ અને પાંચ ઈંચનો. મહારાજા કંઈક પ્રસન્ન અને કંઈક ગમગીન થયા. એમની ઇચ્છા તો એક નાસતા ફરતા સાડા અગિયાર ફૂટના વાઘને સંડોવવાની હતી. શિકારને સ્થળે માંચડાઓની તૈયારી સંપૂર્ણ હતી. સૂચનાઓ, સંદેશા અને વ્યવસ્થા બધું સંપૂર્ણ હતું. બપોરે બે વાગે તદ્દન શાંતિપૂર્વક આવીને વાઈસરૉય પોતાના ખાસ માંચડા ઉપર બિરાજી ગયા. સાથે મહારાજા સાહેબ, એમના નાના ભાઈ, વાઈસરૉયના એ. ડી. સી. અને નિષ્ણાત શિકારબાજ બેઠા હતા. આ ઉપરાંત બીજા ત્રણ માંચડા ઉપર મંડળી વહેંચાઈ ગઈ હતી. બપોરનો સમસમતો સૂનકાર હતો. એક શબ્દનો પણ અવાજ ના થવો જોઈએ એવી આજ્ઞા હતી અને આવશ્યકતા પણ હતી. તરત જ લાલ ઝંડી ફરકી એટલે ખાતરી થઈ ગઈ કે વાઈસરૉય પોતાના માંચડા પર બેસી ગયા અને હવે કોઈ નીચે નથી. એટલે બીજી ઝંડી આગળ ફરકી અને એ સંદેશો બરાબર ઠેઠ હાંકાના સરદાર પાસે પહોંચી ગયો અને થોડી વારમાં જ હાંકો શરૂ થયો. બપોર હતા એટલે વાઘ આરામ કરતો હતો. હાંકાનો અવાજ ઘૂમરાઈને,

ઘેરાઈને જેમ જેમ સંગઠિત થઈને એની ગુફા સુધી પહોંચતો ગયો તેમ તેમ અમારા અંતરમાં આશાનિરાશાઓનું યુદ્ધ મચ્યું. ભય, આશા, નિરાશા, કંઈક અપેક્ષા એમ વિધવિધ લાગણીઓનાં પૂર ઊલટતાં અને શમતાં. હવે હાંકાનો અવાજ બરાબર ઘેરો થયો અને અકસ્માત વાઘની ગર્જના સંભળાઈ. અમને સૌને લાગ્યું કે વાઘ જાગૃત થયો. હાંકાનો અવાજ વધારે પાસે આવતો ગયો અને સ્પષ્ટ બનીને ઉગ્ર થતો ગયો. વાઘે ભયંકર ગર્જના કરીને સામે પડકાર ફેંક્યો. અમારા માંચડા પર બેઠેલા એક સજ્જન ધ્રૂજી ઊઠ્યા. પરસેવો છૂટી ગયો. બહુ સંભાળથી અને સિફતથી એમને મૂગું આશ્વાસન આપીને સુવાડી દીધા.

અમારા માંચડા પરથી વાઘના આવવાની પગદંડી સાફ દેખાતી હતી. જંગલના એ બાદશાહને એના પોતાના સામ્રાજ્યમાં આઝાદ જોવો એ પણ એક અદ્‌ભુત દશ્ય હતું. હાંકાના અવાજને પાછળ મૂકીને એ પ્રાણી અવાજની ઊલટી દિશામાં સાવધાનીથી, આસપાસ ચકોર દૃષ્ટિ નાંખતો ચાલતો હતો. એને આજે આ જંગલ નવું લાગતું હતું. એમાંથી માણસોની દુર્ગંધ એને આવતી હતી. માનવીના કાવતરાની એની લાગણી સ્પષ્ટ થતી જતી હતી. જ્યાં એ બરાબર વાઈસરૉયના માંચડાની સામે આવ્યો કે ધાંય ધાંય કરતીને ગોળીઓ છૂટી. દસેક ફૂટ ઊછળીને એ વીર પ્રાણી પૃથ્વી પર પછડાયું. નિશાન આબાદ હતું. કોની ગોળી વાગી એ ભગવાન જાણે, પણ નિયમ પ્રમાણે પહેલી ગોળી મહેમાનની એટલે એમની જ વાગે. બીજી તો માત્ર સલામતીને ખાતર છોડવી જોઈએ કે અચૂક જાન લઈ લે. ફરીથી લાલ ઝંડી ઊંચી થઈ એટલે વાઘ મર્યો એની ખાતરી થઈ. સૌ નીચે ઊતર્યા. વાઈસરૉય પોતાના શિકારને નિહાળવા મહારાજાની સાથે આવ્યા. શિકારના અફસરે તરત જ

મરેલા વાઘનું વાઈસરૉયના દેખતાં જ માપ લીધું. વાઘ બરાબર નવ ફૂટ અને દસ ઇંચનો થયો. પહેલા વર્ગનો શિકાર સિદ્ધ થયો. જલસો ખતમ. વાઈસરૉય ચાલ્યા ગયા. હું પાસે જ ઊભો હતો. શિકારી માપવાની ટેપ મને આપીને વાઘની વ્યવસ્થા માટે કોઈ ને બોલાવવા દોડચો. સહજ રીતે જ વાઘ મને નાનો લાગ્યો એટલે મેં એક દરવાનની મદદથી ફરીથી માપ્યો પણ માપ બરાબર નવ ફૂટ ને દસ ઇંચ હતું અને છતાં વાઘ મને નાનો લાગતો જ હતો. એટલામાં અમારા શિકારના મુખ્ય અફસર આવી પહોંચ્યા. મેં મારી મૂંઝવણ કહી. એ જરા મૂંછમાં હસ્યા. એમના હસવાનો અર્થ હતો કે કોઈ વાત એવી છે જે હું નથી સમજતો. એમણે મારા હાથમાંથી માપવાની ટેપ લઈને બરાબર ધ્યાનથી મને જોવાનું કહ્યું. મેં જરા ચીવટાઈથી જોયું તો શરૂઆતના પહેલા ફૂટની લંબાઈ જ કાપી નાંખેલી. બેના આંકડાથી પટ્ટી શરૂ થાય. એટલે વાઘ ખરી રીતે તો આઠ ફૂટ અને દસ ઇંચનો જ હતો. પણ આ કારીગરીથી એ એક ફૂટ મોટો થઈ ગયો. આ માયા કેમ જન્મી એ વિષે મેં જ્યારે પૂછ્યું ત્યારે અફસરે કહ્યું : એ તો સાહેબ વાઈસરૉય માપ છે. હવે કોઈ બીજા મોટા વાઘને મારી એનું ચામડું વાઈસરૉય સાહેબને મોકલી આપીશું. આવાં વાઈસરૉય માપ જેવી તો કેટકેટલી વાતો હિંદુસ્તાનને માથે પડી હતી, રામ જાણે !

અનિવાર્ય અસબાબ

નરેન્દ્રમંડળના અધિવેશનમાં ભાગ લેવા અમે દિલ્હી જતા હતા. અમારું સ્ટેશન નાનું હતું એટલે દિલ્હીમેલ ત્યાં ઊભો રહેતો નહોતો. એટલે એક ગાડી વહેલા જઈને અમારે એ મેલગાડી ઝાંસીથી પકડવાની હતી. એ નાના સ્ટેશન ઉપર એ સવારે ત્રણચાર રાજાઓનો અસબાબ ભેગો થયો હતો. મહારાજાસાહેબો તો બધા મોટરોમાં જવાના હતા. માત્ર સામાન, સિપાઈઓ, અંગત સેવકો તથા કારકુનો અને વધારામાં એ સૌની સંભાળ માટેનો એકાદ અમલદાર એમ મેળો જામ્યો હતો. રાજામહારાજાઓના ગંજાવર અને નકામા સામાનના ઢગલાઓથી હું વાકેફ હતો એટલે સામાનના આ પર્વતો એ મારું આશ્ચર્ય નહોતું. પરંતુ એક મહારાજાના સામાનમાં પડેલા વીસપચીસ મણના લીસા પથ્થરે મારું ધ્યાન ખેંચ્યું. એક દાઢીવાળો દરવાન એ સામાનની રખેવાળી કરતો હતો. મેં એને પૂછ્યું : “ક્યોં ભાઈ, યહ પથ્થર કિસ કામ કે લિયે હૈ ?”

દરવાને ઝૂકીને સલામ કરી અને બોલ્યો : " સરકાર, હુઝુર કે સંગ ધોબી જાત હૈ દેહલી, વહાં ઉસે કપડે ધોને કે લાને પથ્થર મિલે ના મિલે તો ઘરસે લે જાત હૈ."

આ અનિવાર્ય અસબાબને જોઈને મને થયું કે હિંદુસ્તાનના નકશામાં આ પીળા રંગની દુનિયાએ પણ ગજબ કર્યો છે.

હું નહીં બદલું.

અમારું રાજ્ય મોટું હતું પણ અમારું રેલવેસ્ટેશન નાનું હતું. લોકલગાડી માત્ર બે જ મિનિટ ઊભી રહેતી; અને મેલગાડી પકડવા માટે અમારે આગલી લોકલગાડીમાં નીકળી જંકશને પહોંચવું પડતું. હું મારા કાફલા સાથે લખનૌ જતો હતો અને ત્યાંથી અમે મસૂરી જવાના હતા. સ્ટેશન ઉપર એક નાના શા રાજ્યના ધણી પણ આલ્હાબાદ જવા માટે પધાર્યા હતા. પ્લૅટફૉર્મ ઉપર એમને બેસવા માટે સ્ટેશનમાસ્તરની એકની એક ખુરશી બહાર કાઢવામાં આવી હતી, અને દરબાર બરાબર જ્યાં એંજિન આવીને ઊભું રહે ત્યાં જ પ્લૅટફૉર્મને છેડે બેઠા હતા. આગળપાછળ હુકમ ઉઠાવવા હજૂરિયાની હાર વિખરાયલી ઊભી હતી. એટલામાં તો એક ઘંટો વાગ્યો, સીટી વાગી અને ગાડીએ દૂરથી જ પોતાનું આગમન જાહેર કર્યું. એક હજૂરિયાએ પેલા રાજાસાહેબને નિવેદન કર્યું કે ગાડી આવે છે. એટલે તરત જ હુકમ થયો કે હવે પાન

બનાવો. પાન બની રહ્યું અને ગાડી પણ આવી ગઈ. ત્યાં વળી હુકમ થયો કે હુક્કો ભરો. હુક્કો ભરાયો ન ભરાયો ત્યાં ગાડીએ સીટી મારી અને પોતાની ઊપડવાની વાત જાહેર કરી. સ્ટેશન-માસ્તર દોડતો આવ્યો. દરબારનો પહેલા વર્ગનો ડબ્બો છેક પાછળ, ગાર્ડના ડબ્બાની પણ પાછળ હતો. હું પણ એ જ ડબ્બામાં બેસવાનો હતો. એટલે હું તો અંદર બેસીને દરબારની વાટ જ જોતો હતો. દરબારનાં માણસોએ સામાન ઊંચકીને દોડવા માંડ્યું. ગાડી તો ધીરેથી ઊપડી. ચાલતી ગાડીએ સામાન અંદર ધકેલાયો. સ્ટેશન-માસ્તરે લીલીને બદલે લાલ ધજા કરી એટલે ગાડી જરા અટકી. હું ઊતરીને દરબારને લેવા દોડ્યો. ત્યાં તો દરબાર હજી કોગળો કરતા હતા. મહામહેનતે મેં એમને સમજાવ્યા ત્યારે ડબ્બા તરફ એમણે ચાલવાની હામ ભીડી. એક હજૂરિયાએ હુક્કો ઝાલ્યો છે. હુક્કાની નળી દરબારના હાથમાં છે. બીજો હજૂરિયો પાનનો મોટો ચાંદીનો ડબ્બો ઉઘાડીને પાન ધરી રહ્યો છે ચાલતાં ચાલતાં, અને દરબાર પાન ખાતા ખાતા, વચ્ચે નળીમાંથી ધુમાડો કાઢતા કાઢતા ચાલે છે. મારી ધીરજ ખૂટતી હતી. સ્ટેશનમાસ્તર અકળાયા હતા ત્યાં તો એમનાથી લાલને બદલે લીલી ધજા બતાવાઈ ગઈ અને ગાડી પાછી ધીરેથી ઊપડી. મેં દરબારને કહ્યું કે જરા જલદી પગ ઉપાડો. જવાબ મળ્યો કે ગાડીને જવું હોય તો જાય પણ હું ચાલ નહીં બગાડું. હું દોડીને ડબ્બામાં ચઢી ગયો અને અંદર જઈને પાછી સાંકળ ખેંચી. ગાડીની ઉપર ઉપકાર કરતા હોય તેમ પોતાની ગજગતિએ દરબાર આખરે ગાડીમાં બેઠા. એમાં કમાયો સ્ટેશનમાસ્તર. દરબારે ખુશ થઈને ડબ્બામાંથી સ્ટેશનમાસ્તરને પચીસ રૂપિયા બક્ષિસ આપ્યા અને એના ઉમંગમાં એણે જોરથી લીલી ઝંડી ઉડાવીને ગાડીને વિદાય આપી.

છબી કોરાઈ ગઈ

મધ્યપ્રદેશમાં વિંધ્યાચળની ઘાટીનાં જંગલો વાઘના અને બીજાં જંગલી પશુઓના નિવાસસ્થાન તરીકે મશહૂર છે. તેમાંયે કટનીથી માણેકપુર, દક્ષિણ ઉત્તર અને રીવાંથી ઓરછા સુધીના પૂર્વપશ્ચિમ લગભગ દસ હજાર ચોરસ માઈલના બુંદેલખંડ–બાઘેલખંડ વિસ્તારમાં ગાઢ અને ભયંકર જંગલો પડ્યાં છે. આ જંગલો જુદાં જુદાં દેશી રાજ્યોની સરહદોમાં વિખરાયલાં છે. પરંતુ ચરખારી, છત્રપુર, બીજાવર અને ઓરછાનાં દેશી રાજ્યો પાસે જંગલોનો વિસ્તાર બહુ નથી. મોટાં અને બિહામણાં જંગલો પન્ના અને રીવાં રાજ્યની સરહદોમાં સમાયેલાં છે. તેમાંયે પન્નાનાં જંગલો વાઘ, દીપડા, ચિત્તા, રીંછ, વરુ, હરણ અને સાબરના શિકાર માટે ખૂબ પ્રખ્યાત છે. આ પન્નાં રાજ્યમાં ત્યાંના મહારાજાના અંગત મંત્રી તરીકે પાંચ વરસ કામ કરવાની તક મળવાથી શિકાર વિષે ઘણી વાતો અને વિગતો જાતઅનુભવથી

જાણવાની મળી. પહેલાં શિકાર વિષે ઘણા પીઢ શિકારીઓ પાસેથી રોમાંચક વાર્તાઓ અને વર્ણનો સાંભળેલાં. ત્યારથી શિકાર કરવાની ઘણી હોંશ હતી. એક વખત ભાવનગરથી થોડાક મિત્રો સાથે એક દીપડાના શિકાર માટે ઠેઠ જૂનાગઢની સરહદ સુધી પ્રવાસ કર્યો હતો. પરંતુ માત્ર પ્રેક્ષક તરીકે. અજમેર પાસે ખરવાની એક નાની શી જાગીરના રાવસાહેબ ગણપતસિંહજી સાથે ઘોડા પર સૂવરના શિકારની મોજ માણી ત્યારે જિંદગીના એ પહેલા શિકારનો અનુભવ રોમાંચકારી, ઉપરાંત મારી પોતાની શક્તિ, સમયસૂચકતા અને ઘોડેસ્વારીની કસોટી કરનાર પણ નીવડ્યો. રાવસાહેબ અને એમના ઠકરાણી બન્ને સૂવરનાં આબાદ શિકારીઓ હતાં. બન્નેની ઘોડેસ્વારી દિલ ધડકાવનારી હતી. પરંતુ કાબેલ હતી અને નિશાનબાજીમાં એ બંને પતિપત્નીમાં કોણ ચઢે એ કહેવું મુશ્કેલ હતું. સૂવરનો શિકાર ઘણે ભાગે ઘોડા પરથી જ થાય છે. એને માટે શિકારમાં કસાયેલું બાહુબળ હોય તો જ ભાલાની અણીથી સૂવરને સુવાડી શકાય. ઉપરાંત ઘોડા પરની એની સવારી પણ પકડદાર અને ગંઠાયેલી હોવી જોઈએ. નહીં તો મારેલો ભાલો તાકાતપૂર્વક પાછો ખેંચી લઈને આસનને પાછું સમતોલ બનાવવું ઘણું જ મુશ્કેલ બની જાય છે. ઘોડેસ્વારની ઘોડા પરની પકડ જો મજબૂત ન હોય તો રાંગમાંથી ઘોડો ખસી જઈને સવારને નીચે ગબડાવી દે એની પૂરી સંભાવના હોય છે. નાસતો સૂવર અને એની પાછળ નાસતો ઘોડો એ બન્ને ગતિ પારખીને ભાલો ઉગામીને સૂવરની ગરદન કે પેટમાં હૂલાવી દેવા માટે શિકારીની પાસે ચકોર અને ચોક્કસ દૃષ્ટિ ના હોય તો ઘા તો ખાલી જતો જ રહે પણ એ સમતુલા ચૂકીને જો શિકારી નીચે આવી પડે તો એ સૂવરનો જ શિકાર બની જાય. ખરવાની રાઠોડી ઠકરાણીએ ભયંકર અને તીણા દંતુશળવાળા

એક ભારે મદમસ્ત અને વિફરેલા સૂવરને એક વખત ઘોડાની લગભગ બાર આની ગતિએ અદ્દ્ભુત ચોકસાઈ અને અચૂકતાથી ભાલો હુલાવી દીધો. ભાલો એટલો ઊંડો ઊતરી ગયો કે પાછો ખેંચી શકાયો નહીં અને ભાલો અંદર જ રહેવા દઈને ઠકરાણી ચાલી નીકળ્યાં. એ વખતે સમતુલા ગુમાવવાનો પૂરેપૂરો ભય હતો. પણ એમની અચૂક સમયસૂચકતા અને બહાદુરીથી એમણે ભાલાને જતો કરીને પોતાની જાતને અને પોતાની પ્રિય ઘોડી બિલ્લોરીને સંભાળી લીધી. ભાલાના ઊંડા ઘા સાથે નાસતા સુવરની દોડ ધીરી બની ગઈ અને પાછળથી ઠાકોર સાહેબે પોતાના ઘોડા ઉપર પેંગડામાં અદ્ધર થઈ બરાબર સમતુલા જાળવીને ભાલો કાઢી લીધો. ભાલો દસપંદર ફૂટ પણ ઊંડો નહીં જવા પામ્યો હોય અને એ વિફળ પશુ ભોયભેગું થઈ ગયું.

પરંતુ સૂવર અને રીંછથી વધારે રોમાંચક અને રંગદર્શી શિકાર તો અમે એક વખત પન્નાના મહારાજાના ખાસ જંગલ રમણામાં એક વિકરાળ વાઘનો કર્યો હતો. પન્નાના જંગલમાં મોટામાંમોટા વાઘનો શિકાર અત્યાર સુધીમાં ધોળપૂરના મહારાજાએ કર્યો છે. એ વાઘની લંબાઈ અગિયાર ફૂટ અને બે ઇંચની છે. ધોળપૂરના રાજમહેલમાં એ વાઘને મસાલો અને દવાઓ ભરીને જાણે જીવતો હોય તેમ એક કાચના કબાટમાં ઊભો રાખ્યો છે. એ મરેલા વાઘને જોઈને પણ માણસો ડરી જાય એટલો ભયાનક એ આજેય લાગે છે. પહેલાં અગિયાર ફૂટની કાયા સાંભળીને હું પણ ચોંકી ઊઠ્યો હતો. પણ વાઘનું માપ એના નાકથી માંડીને એની પૂછડીના છેડા સુધીનું ગણાય છે.

પન્નામાં બિકાનેરના મહારાજકુમાર વાઘના શિકાર માટે

આવ્યા હતા. ત્રણચાર દિવસથી અમે જુદા જુદા શિકારી અફસરો મારફત વાઘની ખબરો જંગલમાંથી મંગાવી હતી. ચોથે દિવસે સવારે એક શિકારી અફસર વહેલા રાજમહેલમાં આવી પહોંચ્યા. એમના મોઢા ઉપર સ્મિત હતું અને આખો ચહેરો આશાની આગાહી જેવો બની ગયો હતો. મને જોતાં જ એમણે ખુશખબર આપી કે વાઘનો પત્તો મળ્યો છે. એક ભેંસને મારીને એ પોતાની બોડમાં લઈ ગયો છે. એટલે આજ સાંજ સુધી ત્યાંથી ખસવાની સંભાવના નથી. એ વાઘ લગભગ અગિયાર ફૂટ લાંબો છે. આ સાંભળીને મને બહુ નવાઈ લાગી. આ માણસો વાઘને જોયા વિના એનું માપ શી રીતે કહી શકતા હશે? મેં એ અફસરને પૂછ્યું ત્યારે એણે પોતાના ખિસ્સામાંથી પાંચેક ઇંચ લાંબી એક સળી કાઢી. બોલ્યા: "જુઓ, આ સળી વડે એ વાઘના આગલા પગલાનું માપ લીધું છે. એ પગલું જેટલા ઇંચ લાંબું તેનાથી બમણા ફૂટનું એનું શરીર હોવાનું. આ સળી સાડાપાંચ ઇંચની છે. આ ઉપરથી લાગે છે કે વાઘ અગિયારેક ફૂટ લાંબો હોવો જોઈએ." એટલામાં મહારાજા નીકળ્યા. અફસરે વાઘના સમાચાર આપ્યા. હુકમ છૂટ્યો કે શિકારની તૈયારી કરાવો. આ શિકાર હાંકાનો થશે એ પણ નિર્ણય થઈ ગયો. વાઘના બે પ્રકારના શિકાર બહુ મશહૂર અને પ્રચલિત છે. એક આ હાંકાનો અને બીજો એના રસ્તામાં બળદ અથવા એવું જ કોઈ બીજું મોટું જનાવર બાંધવું અને વાઘ એના શિકાર માટે આવે ત્યારે એને મારવો. આ પ્રકારને 'કિલ'નો શિકાર કહેવાય છે. પણ બન્ને પ્રકારના શિકાર માંચડા ઉપરથી જ થાય છે.

વાઘનો શિકાર બહુ ખર્ચાળ હોય છે. એમાં સમય, શક્તિ

અને પૈસાનું ઘણું સારું ખર્ચ કરવું પડે છે. જે દેશી રાજ્યોમાં આ શિકારની સહેલગાહો થતી હોય છે ત્યાં શિકારના ખાસ અફસરો અને ખાસ ખાતાંઓ હોય છે. પન્નાથી એ મોટરટ્રક તંબૂઓ ભરીને એના મજૂરો સાથે ઊપડી ગઈ. એની પાછળ રાજમહેલના ખાનસામાઓ અને રસોઇયાઓ પોતપોતાના સરસામાન સાથે એ બસ ભરીને ઊપડ્યા. વૈશાખ મહિનો હતો, એટલે ઠંડાં પીણાંઓ અને આઇસક્રીમની ખાસ વ્યવસ્થા હતી. શિકારી અફસરો માંચડા બાંધવાની વ્યવસ્થા કરવા અને હાંકા માટે આજુબાજુનાં ગામડાંઓમાંથી પાંચસોક માણસો એકઠાં કરવા તરત નીકળી ચૂક્યા હતા.

અગિયારેક વાગે ચાર મોટરો લઈને અમે ઊપડ્યા. પન્નાથી લગભગ વીસેક માઈલ અંદર જંગલમાં જવાનું હતું. અડધો માઈલ જંગલના ઊંડાણમાં અમારે ચાલવું પડ્યું. કારણ મોટરોના અવાજથી વાઘને ખલેલ પહોંચી તો એ ચકોર પ્રાણી ચેતી જાય અને કદાચિત્ બીજી જ દિશાએ ચાલતું થઈ જાય. દબાતે પગલે અમે માંચડાઓ પાસે પહોંચી ગયા. બંદૂકો પહેલેથી જ અજમાયશ કરીને તૈયાર રાખી હતી. ગોળીનાં કારતૂસો પણ બધાં બરાબર તપાસી લેવામાં આવ્યાં હતાં. લગભગ સાડાબાર વાગે અમે માંચડાઓ ઉપર બેસી ગયા. મુખ્ય માંચડા ઉપર શિકાર કરનાર મુખ્ય મહેમાન પોતાના યજમાન સાથે બેઠા હતા. સાથે એક કાબેલ અને નિપુણ શિકારી અને એક અચૂક નિશાનબાજ એ. ડી. સી. હતા. બીજો માંચડો જે ઘાયલ માંચડો કહેવાય છે ત્યાં મુખ્ય મહેમાનના રહસ્યમંત્રી, હું અને બે શિકારીઓ બેઠા હતા. બીજા માંચડા ઉપર બાકીની મંડળી ગોઠવાઈ ગઈ. ઘાયલ માંચડાનું મહત્ત્વ એટલું જ કે જો મુખ્ય માંચડા ઉપરથી શિકાર છટકે

તો એ ઘાયલ માંચડા આગળથી જ નીકળે અને ત્યાં એનો અંત આવી જવો જોઈએ. ત્રીજો માંચડો એ તો માત્ર પ્રેક્ષકો માટે હોય છે. એ માંચડા પરનાં માણસો શિકારમાં જોવા સિવાય બીજો ભાગ લેતા નથી.

દરેક જણને ચોક્કસ સૂચના આપી દેવામાં આવી હતી. હાંકો શરૂ થયા પછી તદ્દન ચુપકીદી જાળવવી જોઈએ. ધીરેથી કાનમાં પણ વાતચીત તો થઈ જ ન શકે. જોરથી શ્વાસ પણ નહિ લેવાનો. ખાંસવા અથવા ખોંખારવા જેવા અવાજો તો બિલકુલ નહિ જ કરવાના. વાઘ બહુ જ ચકોર અને ચપળ પ્રાણી છે. એટલું સતેજ અને સ્ફૂર્તિવાળું છે કે માણસના શ્વાસની ગંધ આવતાં એ દિશા પારખી લે છે અને એ ઉપરથી તરત જ પોતાની દિશા બદલે છે.

વૈશાખનો મહિનો હતો. સળગતા બપોર હતા. વિંધ્યના એક ઘાટીના જંગલમાં ૧૧૫° ડિગ્રીનો તાપ પથ્થરો તપવાને પરિણામે વધારે આકરો લાગતો હતો. ભયંકર સૂનકાર વિસ્તર્યો હતો. બહાદુર માણસની બહાદુરી કંપાવે એવા ગરમ પવનના સૂસવાટા વાતા હતા, ત્યાં સૂનકારની ભયાનકતા વીંધીને હાંકાનો અવાજ વહી આવ્યો. અવાજની આ અસ્પષ્ટતા અને એનું અંતર એની વિકરાળતા વધારતાં હતાં. ધીરેધીરે આ અવાજ પાસે આવતો ગયો અને એની સ્પષ્ટતા છતી થઈ ગઈ. હાંકાના શિકારનો મારો આ પહેલો અનુભવ હતો. જાણે બળવાખોરો કોઈ શેહેર લૂંટવા અને બાળવા આવતા હોય એવું વાતાવરણ સરજાઈ ગયું. ઘુમરાણ વધી ગઈ એટલે વનરાજ ચિઢાયો. એણે ગર્જના કરી. ટોળાનો અવાજ વીંધીને એ ગર્જના જંગલમાં પછડાઈ અને એના પડઘા પડ્યા. વાતાવરણ વધારે બિહામણું બની ગયું. માનવીનો

અવાજ એણે વરત્યો એટલે એણે એ અવાજની અવળી દિશામાં ચાલવા માંડયું. અમારી તરફ હવે એ આવતો હતો. જ્યાં જ્યાંથી એને છટકી જવાના રસ્તાઓ હતા ત્યાં તો ભાલા, તલવાર અને લાઠીઓ લઈને માણસો નીચે અને ઝાડ પર હાજર હતા. માણસ જેમ વાઘથી ડરે છે તેમ વાઘ પણ માણસથી ડરે છે. એને આજે પોતાનું જૂનું જંગલ નવું લાગ્યું. એના મોતના આશકો એકઠા થયા હતા. એનું પહેલું ભાન એને આડા રસ્તા રોકીને ઊભેલા માણસો પરથી થઈ ગયું અને એ ચમકયો. ઘાયલ માંચડા પરથી અમે એ પશુવરને સ્પષ્ટ જોઈ શકતા હતા. મુખ્ય માંચડાને હજી આડ નડતી હતી. કોઈ બાગમાં પાંજરામાં વાઘને જોવા ટેવાયેલી આંખોએ પહેલી વાર સ્વતંત્ર વિહાર કરતા વનરાજને પોતાના રાજ્યમાં ચક્રવર્તી રૂપે નીરખ્યો. હૈયું પળ વાર તો થંભી ગયું. શ્વાસ આપોઆપ રોકાઈ ગયો. નવીન વાતાવરણથી સહેજ જાગૃત થઈને એ વિકરાળ વનરાજે ભયાનક ગર્જના કરી. આખું જંગલ ગર્જી ઊઠયું. પડછંદા પડયા. ભયંકર સૂનકાર પણ ધ્રૂજી ઊઠયો. હાંકાની હરોળ સાંકડી થતી ગઈ. અવાજ ઉગ્ર થતો ગયો અને વાઘ અમારા તરફ ધકેલાતો ગયો. એને અમારા તરફ આવ્યા વિના હવે બીજો રસ્તો નહોતો. વનરાજ જાણે આ અનિવાર્ય પરિસ્થિતિ પામી ગયો. એટલે એણે એક આડે રસ્તે થઈને નીકળવાનો પ્રયાસ કરી જોયો. પણ ત્યાંથી ભાલા અને તરવારના ચમકારા જોયા. ટોળાનો અવાજ પારખ્યો. એટલે મૃત્યુના આંગણામાં હવે એ નિર્ભય રીતે શહેનશાહની અદાથી આવી રહ્યો. એની આંખો દિશાઓ પારખતી હતી. એની ચાલ દૃઢ સામર્થ્યની પગલીઓ પાડતી હતી. નિશાનવાળા કેન્દ્રમાં રોપેલી નાની લાલ ધજા જોઈને એ જરા થંભ્યો ત્યાં તો મુખ્ય માંચડા ઉપરથી ગોળી

વછૂટી: "ધાંય." એના અનેક પડઘા પડ્યા. અવાજ ટુકડેટુકડા થઈને વિખરાઈ પડ્યો. વનરાજ દસબાર ફૂટ ઊછળીને જે દિશા તરફથી ગોળી આવી હતી ત્યાં ફાળ ભરીને કૂદ્યો અને 'ધાંય'નો બીજો અવાજ થયો. પોતાની ફાળથી અદ્ધર થયેલો એ બહાદુર ત્યાં જ વિંધાઈ ગયો. એનું શબ ધડાક લઈને ધરતી પર પડ્યું. સલામતી માટે બીજી બે ગોળીઓ એના શબમાં આવીને લપાઈ ગઈ. ભયંકર ચુપકીદી કકળી ઊઠી.

અડધા કલાકે એક સીટી વાગી. લીલી ઝંડીઓ ફરફરી રહી. સૌએ જાણ્યું વનરાજ મૃત્યુ પામ્યો. શિકારીઓ માંચડા પરથી નીચે ઊતર્યા. અમારી સાથે એક છબી પાડનાર પણ આવ્યો હતો. એણે મુખ્ય મહેમાન અને યજમાનને બંદૂક સાથે ઊભા રાખીને અવસાન પામેલા વનરાજ સાથે છબી પાડી.

મારા અંતરમાં પણ એક છબી કોરાઈ ગઈ. મરેલી બહાદુરી પડી હતી અને સાથે જીવતી કાયરતા ઊભી હતી.

આત્મવિલોપનનો ઉત્સવ

નીલમનગરના યુવરાજના લગ્નની જાન નેપાળ તરફ જતી હતી. ફેબ્રુઆરીના દિવસો હતા. વસંતઋતુની મધ્યની ચમકતી ઠંડી હતી. બાદશાહી અમારો ઠાઠ હતો. આખી આગગાડી અમારી આગવી હતી. સલૂનોમાં રાજામહારાજાઓ બિરાજ્યા હતા. પહેલા વર્ગના ડબ્બાઓમાં દીવાનો, પ્રધાનો, રહસ્યમંત્રીઓ અને રક્ષકો હતા. બીજા વર્ગમાં નાના અમલદારો અને કલાકારોની જગ્યા હતી. નોકરચાકરોની જમાવટ ત્રીજા વર્ગમાં હતી. અલ્હાબાદથી અમારી આ ગાડીનાં રુઆબ અને રોનક વધ્યાં. આખી આગગાડી આસોપાલવ અને વિવિધરંગી ફૂલોનાં તોરણોથી શણગારાઈ. દિલ્હી, લખનૌ, કાનપુર અને કલકત્તાથી ખાસ બોલાવેલા ગવૈયા, ગાનારીઓ, નર્તકો અને નર્તકીઓ, વિદૂષકો અને ફોટોગ્રાફરો અલ્હાબાદથી અમારી સાથે જોડાયાં. સાડાબારે ગાડી અલ્હાબાદથી ઊપડી. નમતા બપોરે અમે બનારસ પહોંચ્યાં. અહીં

કેન્ટોન્મેન્ટ સ્ટેશને મોટી ગાડી(બ્રોડગેજ) બદલીને નાની ગાડી (મિટરગેજ)માં બેસવાનું હતું. વ્યવસ્થા બધી જ મોટી ગાડી જેવી હતી. બન્ને ગાડીઓ સ્ટેશનના મુખ્ય પ્લૅટફૉર્મ ઉપર સામસામી એવી રીતે ઊભી હતી કે આસાનીથી માણસો અને સરસામાનની ફેરબદલી કરી શકાય. જાનમાં રાજામહારાજાઓ તો માત્ર ચૌદ હતા પણ બાકીનો રસાલો બહુ મોટો હતો. બધાં મળીને ત્રણસોએક માણસો હશે. પણ સરંજામ હજાર માણસોનો હોય તેના કરતાં વધારે હતો.

બનારસ સ્ટેશનનો દેખાવ જોવા જેવો થઈ રહ્યો. રંગબેરંગી સાફાના તોરા ફરફરી રહ્યા. અંગરખાં અને સુરવાળની ઉપર જુદા જુદા રંગની ભેટ બાંધેલા, વિવિધ ઘાટની રંગીન પાઘડીઓ પહેરેલા ચોપદારો ચાંદીસોનાની છડી લઈને આમતેમ ઘૂમવા લાગ્યા. પોતાના રાજ્યના ખાસ રંગના લશ્કરી ગણવેશ પહેરેલા અંગરક્ષકો પહેરો ભરવા લાગ્યા. લાંબી શેરવાની, સુરવાળ અને સાફો, ટૂંકો જોધપુરી કોટ અને બ્રિજીસ, છેલ્લી ઢબનો અંગ્રેજી પોષાક, એમ વિવિધ અને આકર્ષક પહેરવેશવાળા આદમીઓથી બનારસનું સ્ટેશન એક નાનું રજવાડું બની ગયું.

એક કલાકમાં અમારે ગાડીની ફેરબદલી પૂરી કરવાની હતી. કારણ ગાડીઓ મેઈલ લાઈનના મુખ્ય પ્લૅટફૉર્મને રોકીને ઊભી હતી. ગુજરાતી, રાજસ્થાની, મારવાડી, હિંદી, બુંદેલી, બંગાલી અને બિહારી એમ જુદી જુદી વાણી દ્વારા પ્રગટ થતા અવાજો કોલાહલનું રૂપ ધરીને મનોરંજનનું કામ કરતા હતા. પણ પ્રીતમગઢના મહારાજાની આજ્ઞા વિશેષ રૂપે બહાર આવી. એમના સલૂન આગળ એમણે મુજરાની માગણી કરી. વરરાજાના બાપ

યજમાન હતા. એમનાથી મહેમાનની ઇચ્છાની અવગણના શી રીતે થાય ? હુકમ છુટચો કે કાનપુરવાળી જિમિલાબાઈ મુજરો શરૂ કરે. બિછાયત થઈ ગઈ. સાજિન્દાઓ તૈયાર થઈ ગયા. બાઈએ ગળું ખંખાર્યું અને મુજરો શરૂ થયો. આખરે એક કલાકને બદલે અઢી કલાક મોડી અમારી ગાડી ઊપડી. આજે યાદ નથી પણ પંદરસો કે બે હજાર રૂપિયા, અમારે વિલંબ કર્યાનો રેલવેને દંડ આપવો પડચો હતો.

બીજે દિવસે સવારે મોતીહારી થઈને અમે રકસૌલ પહોંચ્યા. હિંદી રેલવેને માટે આ અંતિમ સ્ટેશન હતું. અહીંથી નેપાલની હદ શરૂ થતી હતી. નેપાલ સરકારે અહીંથી બીરગંજ સુધી ખાસ ગાડીની વ્યવસ્થા કરી હતી. બીરગંજ પહોંચ્યા ત્યારે બપોર નમી ગયા હતા. આગગાડી અહીંથી આગળ જઈ શકે એમ નહોતું. જાનને માટે મોટર બસો અને લોરીઓ મળીને લગભગ બસો વાહનો હાજર હતાં. ચા-નાસ્તાની રાજશાહી વ્યવસ્થા હતી. જાનૈયાઓ ભીમફેદી જવા ઊપડચા. રાત થતાં થતાં તો ભીમફેદી પહોંચી જવાયું. યંત્રના વાહનો માટેનું ભીમફેદી એ છેલ્લું મથક હતું. રાતે ઠંડીએ પોતાનો પરિચય આપવા માંડચો હતો. ખટમંડુ જતાં વચ્ચે તેર હજાર ફૂટ જેટલું ચઢાણ આવવાનું હતું. એટલે ત્યાં ટાઢનું જોર કેવું અને કેટલું હશે તેની આગાહીથી ઘણી ચિંતા થતી હતી. અહીં ગઢીના મેદાનમાં સેંકડો તંબૂ અને રાવટીઓ તણાયાં હતાં. દેખાવ આખો લશ્કરી છાવણી જેવો થઈ ગયો હતો. અહીંથી ઘોડા અને ડંડી(પાલખી)માં મુસાફરી શરૂ થતી હતી. કાબેલ અસવારો પણ હિંમત હારી જાય એવી આકરી ચઢાઈ હતી. પરંતુ નેપાળનાં રાજકુટુંબે પહાડ ચઢવા માટે ખાસ કેળવાયલા નાના ઘોડાઓની વ્યવસ્થા કરી હતી. પોણો ભાગ

ડંડીમાં, કંઈક ભાગ ચાલતો અને થોડો ભાગ ઘોડાઓ ઉપર એમ સૌ બીજે દિવસે સવારે રવાના થઈ ગયાં.

ભીમફેદી પોતે પણ પ્રકૃતિનું સુરમ્ય બાળક છે. ત્યાંથી જ પહાડોની ચઢાઈ શરૂ થવાને કારણે જાણે હિમગિરિને ઉંબરે કોઈ નાનું બાળક બેઠું હોય એવી લાગણી થાય છે. સામે વિસ્તરતી પર્વતમાળા ચડીને ખટમંડુ પહોંચવાનું છે એ વિચારે નવો ઉત્સાહ જાગ્યો હતો. ચિસપાની ગઢી સુધીની ચઢાઈ બહુ આકરી નહોતી. નેપાળ સરકારનો, સંરક્ષણની દૃષ્ટિએ આ પહેલો ગઢ છે. અહીં લશ્કર અને બચાવનાં સાધનોની મોટી વ્યવસ્થા રખાઈ છે. પણ અહીંથી જ પહાડોએ પોતાનું વિશાળકાય ભયંકર સ્વરૂપ દેખાડવા માંડ્યું. કેટલેક ઠેકાણે રસ્તો માર્ગ મટીને પગદંડી જેટલો સાંકડો બની જતો. એક બાજુ નીચે હજારો ફૂટ ઊંડી ખીણ અને બીજી બાજુ માથું ફોડી નાંખે એવી પથ્થરી ઊંચી દીવાલ. પગ લપસવાની એકાદ ભૂલ જાન હરી લે એવાં આકરાં ચઢાણ જોઈ ને નબળી મનોદશાવાળાં સ્ત્રીપુરુષો હેબતાઈ ગયાં. ત્યાં તો એકાએક વાદળો ઘેરાઈ આવ્યાં અને થોડી વારમાં ધોધમાર વરસાદ તૂટી પડ્યો. મુશ્કેલ રસ્તો ભયંકર બની ગયો, પણ પ્રકૃતિનાં જાદુ અદ્‌ભુત હોય છે. એકાદ કલાકમાં તો વાદળાં વિખેરાઈ ગયાં. સૂર્યની ઉષ્માએ લોકોનાં હૃદયમાં આશાની હૂંફ આપી. એ કલાક પછી પ્રવાસ પાછો શરૂ થયો. દસેક હજાર ફૂટ ઊંચાઈએ પહોંચ્યાં ત્યાં તો કુદરતે એનું સમૃદ્ધ સ્વરૂપ જાણે છલકાવી દીધું. હિમગિરિને પેલે પારથી ખેંચાયલું મેઘધનુષ્ય અમારી આગળની ખીણમાં ઊતરતું હતું. એના પડછાયા કે પ્રતિબિંબથી આકાશ રંગદર્શી બની રહ્યું. હમણાં જ વર્ષાનાં નીરથી સ્નાન કરીને શુદ્ધ થયેલી નિસર્ગ સંક્ષુબ્ધ લાગતી હતી. ભય હતો કે કદાચ મૂશળધાર વરસાદની

અંધાણી તો નહીં હોય! પણ રાત પડતાં પહેલાં અમે ખટમંડુ પહોંચી ગયાં.

અમારા મહારાજાને એવી ફિકર હતી કે આટલા બધા રાજામહારાજાઓ અને એમના રસાલાની સુયોગ્ય વ્યવસ્થા કેવીક હશે! પરંતુ એક જ વિશાળ અને સુરમ્ય રાજમહેલમાં આખી જાન ક્યાં સમાઈ ગઈ તેની ખબર પણ ન પડી.

નોકરો માટે તંબૂઓ અને રાવટીઓની હારમાળા હતી. ત્રણસો વિવિધ પ્રકારનાં મહત્ત્વ અને મહત્તાવાળાં મહેમાનો માટે નેપાળના યજમાને હજારેક તો નોકરો તહેનાતમાં રાખ્યા હતા. સો ઉપરાંત મોટરો આજ્ઞા પાળવા હાજર હતી; અને સૌની વ્યવસ્થા કરનાર અને દેખરેખ રાખનાર સો ઉપરાંત અફસરો હતા. આખી મહેમાનગતિ રાજશાહી હતી. વ્યવસ્થાની ચોકસાઈ અને ઉદાર હાથે વેરાતી સમૃદ્ધિ જોઈને અમારા મહારાજાઓ પણ વિસ્મય પામી ગયા.

ત્રીજે દિવસે સાંજે યુવરાજની લગ્નસવારી નીકળી. ખટમંડુના રાજમાર્ગ ઉપર હિંદુસ્તાનના રાજામહારાજાઓથી શોભતી નેપાળના ઇતિહાસમાં કદાચિત આ પ્રથમ સવારી હતી. બનારસી ભરગચ્છી અને કિનખાબનાં ઝબકતાં અચકનસેરવાની, જરિયાની સાફા, હીરા, માણેક અને નીલમથી ઝળાંઝળાં થતા તોરા અને કલગીમાં સજ્જ થયેલા રાજવીઓ રોનકથી નીકળ્યા હતા. રંગબેરંગી ચંદેરી અને સોનેરી પોષાકમાં શોભતા રુઆબી પ્રધાનો અને મંત્રીઓ તથા જુદાજુદા રાજ્યના લશ્કરી ગણવેશમાં ઠાઠથી ચાલતા અંગરક્ષકો સવારીની શોભા વધારતા હતા. આતશબાજીનો પાર નહોતો. જાતજાતનાં વાજાંઓના સૂરોથી આખું નગર જાણે ગાજી ઊઠયું

હતું. સોનાની અંબાડીથી શોભતો યુવરાજનો હાથી મલપતો ચાલી રહ્યો હતો. એના બન્ને કાન ઉપર મોર ચીતર્યા હતા; અને મોરની આંખોની બરાબર હાથીની આંખો સાથે મેળવી દેવામાં આવી હતી. એટલે હાથી જ્યારે કાન હલાવતો અને આંખો બંધઉઘાડ કરતો ત્યારે મોર જીવતા લાગતા હતા. આખું ખટમંડુ રાજમાર્ગમાં બન્ને બાજુએ એકઠું થયું હતું.

કન્યામંડપે જ્યારે સવારી પહોંચી ત્યારે નેપાળનું રાજકુટુંબ સ્વાગત માટે રાહ જોઈને ઊભું હતું. નેપાલી રાજરાણાઓ ઉચ્ચ લશ્કરી હોદ્દાના આગવા લશ્કરી પોષાકમાં સજ્જ હતા. માથે રાજહંસ જેવા શ્વેત ગુચ્છાઓથી શોભતાં મંડિલો અને શિરપેચ હતા. એમાં હીરા, માણેક, નીલમ અને મોતીથી જડેલી કલગીઓ ચમકતી હતી. ગળામાં તેજસ્વી અને પાણીદાર મોતીની માળાઓ એમની સમૃદ્ધિની નેકી પોકારતી હતી. સ્વાગત થયું. ઓળખાણનો રાજવિધિ થયો. વરરાજાને હાથી ઉપરથી ઉતારીને અંદર માહ્યરામાં લઈ જવામાં આવ્યા. સવારી વિખરાઈ ગઈ. રાજામહારાજાઓ અને ખાસ નિમંત્રિત મહેમાનોને દરબાર હોલની બાજુમાં વિશાળ સુંદર મંત્રણાગૃહમાં લઈ જવામાં આવ્યા. હિંદુસ્તાનમાં ઘણા રાજમહેલ જોયા છે. ઘણા રાજામહારાઓની સમૃદ્ધિ અને ઉદારતા પણ જોઈ છે. પરંતુ આ રાજામહારાઓના પણ મહારાજા લાગતા નેપાળી રાજરાણાઓનો વૈભવ જોઈ છક્ક થઈ જવાયું. આખી દુનિયામાંથી સર્વશ્રેષ્ઠ વસ્તુઓ વહી લાવીને અહીં એકઠી કરવામાં ન આવી હોય! ઐશ્વર્ય! કવિતામાં અને ઇતિહાસમાં વાંચેલો એ શબ્દ! અહીં જે જોયું તેનાથી એનો અર્થ સમજાયો. ભોજનમાં, રંગરાગમાં, કલાદર્શનમાં, આનંદના ઉત્સવમાં અને દિલાવરીમાં અહીં જે અનુભવ થયો એ સાચે જ વિરલ હતો. ભોજન પછી

જુદા જુદા ખંડોમાં મહેમાનોના મનોરંજન માટેની વિવિધ વ્યવસ્થા હતી. કોઈ ખંડમાં શૈલકુમારી અને સિદ્ધેશ્વરીનું રાગસંગીત ચાલતું હતું. કોઈ ખંડમાં અખ્તરી ફૈઝાબાદી અને જિમિલાબાઈની ગઝલકવાલી સંભળાતી હતી. એક ખંડમાં એક રૂપાળો કથક તાલ ઉપરનાં પોતાનાં પ્રભુત્વ અને છટા દેખાડતો હતો. બીજા ખંડમાં વળી એક કીમિયાગર જાદુના ખેલ કરતો હતો અને ત્રીજા ખંડમાં વિદૂષકો વારાફરતી હસાવીને મહેમાનોનું મનોરંજન કરતા હતા.

મધરાતે કન્યાના મંડપે લગ્નનો અડધો વિધિ થયો. બાકીનો સપ્તપદી અને છેડા ગાંઠવાનો અડધો વિધિ વરમંડપે પૂરો થવાનો હતો. વરરાજા વહુરાણીને લઈને પોતાને ઉતારે જવા નીકળ્યા. સાંજ કરતાં સવારી અડધી હતી. કન્યાના મહેલને દરવાજે વરરાજાનો હાથી ઊભો હતો. સવારી થંભી ગઈ હતી. આતશબાજી ગગને ચઢી હતી. વાજાંઓ વાગતાં હતાં. પરંતુ હજી કન્યાની રત્નજડિત સોનેરી પાલખી આવી નહોતી. મહારાજાએ મને તપાસ કરવા મહેલમાં મોકલ્યો. ત્યાં જઈને જોયું તો આંખો ચમકી ગઈ. કારણ સાંભળ્યું ત્યારે હૃદય પ્રસન્નતાથી પાંગરી ઊઠ્યું. નેપાળના રાજકુલનો રિવાજ હતો કે સપ્તપદી પહેલાં રાજકન્યાએ પોતાની અંગત વસ્તુઓ બધી લૂંટાવી દેવી જોઈએ અને માત્ર વરમંડપેથી આવેલાં કપડાં પહેરીને જ એણે પિયરઘરથી નીકળવું જોઈએ. પિયર એ એને માટે ગઈકાલની વસ્તુ છે. આવતી-કાલની વસ્તુ એનું સાસરું છે. માબાપ કરતાં મોટી સગાઈ એના સ્વામીની છે.

ત્યાં તો દરબારહોલની પેલી પારથી રાજકન્યા આ બાજુ આવતી હતી. રસ્તે બન્ને બાજુએ કુટુમ્બીઓ, સ્વજનો, સખીઓ

અને સેવકસેવિકાઓની કતાર મંડાઈ હતી. રાજકુમારી પોતે રૂપરૂપનો અંબાર હતી. યૌવનથી પાંગરેલી નમણી નવવલ્લરી હતી. પરંતુ એની આંખોમાં ન્યોચ્છાવરની જે નમ્રતા હતી તેણે એ સૌન્દર્યને અદ્‌ભુતતા અર્પી. આગળપાછળ થાળ લઈ ને દાસીઓ ચાલતી હતી. થાળોમાં રાજકુમારીની અંગત, પોતાની વસ્તુઓ ભરી હતી. પાલખી સુધી પહોંચતાં તો એણે બધા થાળ ખાલી કરી નાખ્યા. ભેટ આપવામાં એણે આઘુંપાછું ન જોયું. હવે એની પોતાની પાસે પોતાનું કહેવાય એવું કશું જ નહોતું. સર્વાંગે એ સ્વામીની થવા જતી હતી. પોતાની ગઈ કાલ લૂંટાવીને હવે એ આવતી કાલને બાથ ભરવા પગલાં ભરતી હતી. પાલખીમાં બેસતાં બેસતાં એણે માતાની સોડમાં ભરાઈને અંતર ખાલી કરી દીધું. પિતાની ચરણરજ લઈને એણે પાછું હૃદય ભરી લીધું. બહેનોને ભેટીને એણે સખીઓની વિદાય લીધી. સૌની સામે છેલ્લી દૃષ્ટિ કરી ત્યારે આંખોમાંથી પડું પડું થતાં આંસુ પણ અટકી પડ્યાં. રત્નોથી શોભતી સુવર્ણમંડિત પાલખીએ રાજકુમારીને ઉપાડી લીધી.

પોતે પોતાની મટીને હવે પારકાને પોતાનો કરવા જતી હતી. પોતાની જાતની એણે ‘ અન્ય ’માં શોધ આરંભી હતી. એમાં આનંદ જ આદિ કારણ હતું અને એ જ અંતિમ પરિણામની અભીપ્સા હતી. સ્વામીમાં સમાઈ જવા એ પોતાની વ્યક્તિનું વિસર્જન કરતી હતી. અહંનો ઉત્સર્ગ કરીને નેપાલની કુળલક્ષ્મી આત્મવિલોપનનો અભિનવ ઉત્સવ કરીને નીકળી.

☆

જીવન, વિષ, અમૃત

લાડલી એ નીલમનગર રાજ્યની પહેલી હરોળની જાગીર. એના વૃદ્ધ જાગીરદાર ઠાકુર દીવાન ગિરિરાજસિંહનું મૃત્યુ થયું ત્યારે લોકોને શોક થયો તેના કરતાં આનંદ વધારે થયો. આ જાગીરદાર આમ તો ગીતાભક્ત. પણ શ્રાવણ મહિનામાં જન્માષ્ટમીએ એક મેળો ભરે. એમાં મોટું જુગારખાનું ચલાવે. એની મોટી આવકથી ખિસ્સું ભરે અને અનેક લોકોને આંસુ સારતાં પાછાં વાળે. એ જાગીરની પ્રજા કંગાલ અને દુઃખી. પરંતુ જનતાનું મોટું આશ્વાસન લાડલીનો રાજકુંવર રઘુરાજસિંહ. પોતાના બાપની સાથે એનો બિલકુલ મેળ નહિ. જન્માષ્ટમીના મેળામાં રઘુરાજસિંહ નીલમનગર આવતા રહે. લાડલીનાં લોકોને મન આ રાજકુમાર સોનાનો માણસ.

બાપના અવસાન પછી રઘુરાજસિંહ ગાદીએ આવ્યા. રઘુરાજ મને બહુ વહાલા. એટલે એ ઉત્સવમાં મેં અંતર ભરીને

ભાગ લીધો, અને પછી તો અમારી મૈત્રી નિકટતાનું એક પછી એક પગથિયું ચઢતી ચાલી. સુંદર અને લાવણ્યવતી સ્ત્રીઓ જોઈ છે. ચારુ અને મનમોહક નારીઓના પરિચયમાં પણ આવ્યો છું. ચકોર અને દક્ષ સન્નારીઓનો સમાગમ થયો છે. આ સર્વ હોય ને શીલનું ઓજસ્ હોય એવી વિરલ મહિમાવંત માતાને પણ મળ્યો છું. પરંતુ રૂપવંતા તેજસ્વી પુરુષો ઓછા જોયા છે. જેમના વર્તનમાં પ્રસાદનો પરિમલ મહેકે છે, જેમના હૃદયકમળનું આકર્ષણ મનોહારી નીવડયું છે એવા જૂજ જ નરરત્નોનો પરિચય થયો છે. દાક્ષિણ્ય જેમનું અદ્‌ભુત છે અને મેધાના ગૌરવથી જેઓ શોભે છે એવા સજ્જનોના સંપર્કમાંય આવ્યો છું. પરંતુ આ સર્વનો સપ્રમાણ સુમેળ હોય ને શીલના સુવર્ણરંગે ઓપતા હોય એવા વિરલ સત્પુરુષોને મળવાનું સુભાગ્ય પણ મળ્યું છે, એમાં રઘુરાજસિંહનું નામ આવે. એટલે એમનું મારા અંતરને એવું તો આગવું આકર્ષણ કે એના સ્મરણ માત્રથી મને આનંદ થાય.

આ રઘુરાજસિંહ માટે લગ્નની અનેક માગણીઓ આવવા માંડી. રાજામહારાજાઓ અને રાજકુમારો જાગીરદારોના ચારિત્ર્ય વિષે કોઈ ભાગ્યે જ છાતી ઠોકીને ખાતરી આપી શકે. પણ લાડલીના આ સપૂતનું ચારિત્ર્ય સો ટચનું સોનું મનાતું અને હતું. સવારે બે કલાક ધ્યાનપૂજામાં ગાળે. કંકુના તિલકથી દીપતું એમનું મુખ નિર્મળ પ્રભાની છટાથી ઝાંયઝાંય થયાં કરે. બે નિષ્કલંક આંખોમાંથી નેહ નીતર્યાં કરે. સુવર્ણરંગી ને સુરેખ કાયામાં બેઠેલો પરાક્રમશીલ પ્રાણ અને અભિજાત આત્મા આપણને વહાલ કરવાનું આમંત્રણ આપ્યાં જ કરે. બાળક જેવું એમનું નમણું અને નિખાલસ વર્તન સ્વાભાવિકતાની એવી સુગંધ મહેકાવે કે આપણને દુષ્ટતાનો વિચાર કરતાંય સંકોચ થાય.

આ બધું જોઈને મને એમ થતું કે રઘુરાજ ગયા જન્મનો કોઈ યોગી છે, જે આ જન્મે અધૂરો રહેલો યોગ પૂરો કરવા આવ્યો છે. ભગવાને ક્ષત્રિયનો અવતાર આપ્યો છે પણ દૃષ્ટિ અને હૃદય બ્રાહ્મણનાં આપ્યાં છે. પરાક્રમ અને પવિત્રતાના આવા સુમેળથી આ પુરુષ કેવો ગરવો અને ગરીબનવાજ લાગે છે! એટલે હું તો એના ઉપર મુગ્ધ. એની મિત્રતાનો મારે મન અનુપમ આનંદ અને એ લહાવો પણ હું વિરલ ગણું.

એક વખત રઘુરાજસિંહ મોટર લઈને નીલમનગર આવ્યા. નિરાંત અને એકાંત મેળવીને એમણે મારા હાથમાં એક પત્ર મૂક્યો. એમાંની વિગત વાંચીને મને પણ આશ્ચર્ય ઊપજ્યું. લાડલીથી સાઠ-સિત્તેર માઈલ આવેલી બીજી રાજપૂત જાગીર અસલનેરની રાજકુંવરીનો એ કાગળ હતો. એમનું નામ સુમનકુમારી. એ બાઈ સવારે પૂજામાં બેઠાં હતાં. ત્યાં ધ્યાનમાં એમની કુલદેવીએ આવીને દર્શન દીધાં અને આજ્ઞા કરી કે લાડલીના જાગીરદાર સાથે લગ્નસંબંધથી જોડાઈ જા. મારા આશીર્વાદ છે. એટલે એમણે પોતે કાગળ લખ્યો હતો. રાજપૂતોમાં અને તેમાંય આવી ઠકરાતોમાં કન્યા પોતે આવો પત્ર ન લખે. એમાં લજ્જાનું શીલ તૂટે. છતાં પોતે આવી હિંમત કરી છે. એટલે અમે માગું મોકલીએ છીએ. તમે હા જ પાડજો. ના પાડશો તો હું શરીર પાડીશ.

રઘુરાજસિંહનું અંતઃકરણ ઋજુ અને સ્નિગ્ધ હતું. એમણે મારી સલાહ માગ્યા પહેલાં પોતાનો નિર્ણય કહ્યો. એઓ માગું સ્વીકારશે. મારે વધુ કહેવાનું હતું જ નહીં. એમને તો માત્ર આ નિર્ણય પોતાના મિત્રને કહીને હૃદય હળવું કરવું હતું. બીજી વસંતઋતુમાં લગ્ન થઈ પણ ગયું. લાડલી અને અસલનેરનાં જૂનાં

વેર. આ લગ્ન કોઈની કલ્પનામાંય નહીં પણ કન્યાની હઠ અને રઘુરાજસિંહની સહજ સંમતિએ આ અસંભવિત લગ્ન કરાવ્યું હતું. અસલનેરનાં રાજકુમારીને લાડલીની હવેલીમાં જોયા પછી જે સુખ, જે આનંદ મારા અંતઃકરણને થવાં જોઈએ તે થયાં નહીં. ઊલટું એમનું વ્યક્તિત્વ જોઈને થોડીક બીક લાગી. આમ તો એ નમણાં હતાં. સુકુમાર પણ લાગતાં. દેહ ઘાટીલો હતો. આંખોમાં ચમક હતી. પરંતુ કોણ જાણે કેમ એમને જોઈને, મળીને આનંદ નહોતો થતો. એ શાંત રહેતાં તે સહેવાતું પણ હસતાં ત્યારે તો ડરી જવાતું. સ્ત્રીમાં એવું એ કયું તત્ત્વ હતું જેણે આ રાજરાણીને બિહામણી બનાવી દીધી હતી ! પરખાય નહીં પણ લાગે એવું કોઈ અસુરી સૂક્ષ્મ સત્ત્વ હશે ! નહીં તો સમજણ ન પડે ? પણ મારી આ લાગણી, મારું આ સંવેદન મેં મારી પાસે જ રાખ્યું.

લગ્નને છ-સાત માસ વીતી ગયા હશે ને રઘુરાજસિંહ નીલમનગર આવ્યા. પાંગરેલું પ્રફુલ્લ પૌરુષ જોવા ટેવાયલી મારી આંખોએ કરમાતું અંતઃકરણ જોઈને ઊંડી ગમગીની અનુભવી. એ રાત કદી નહીં ભુલાય. રાતે અમે અગાસીમાં બેઠા હતા. એ ઓશીકાને પોતાના ખોળામાં રાખી એના ઉપર હાથ રાખીને રઘુરાજસિંહ બેઠા હતા. એમને કંઈક કહેવું હતું ને એ કહેતા નહોતા. અંતરને ઊઘડવું હતું ને એ ઊઘડવા દેતા નહોતા. હું જરા પાસે ખસ્યો. મને એઓ બહુ જ ગમે. હું તો સ્નેહથી ગદ્ગદ થઈ ગયો. મેં એમની દાઢીએ એક આંગળીનો સ્પર્શ કરીને પૂછ્યું : “ રઘુરાજ, દિલ ન ખોલે તેને આ રાતના સોગન. ”ને એમણે થોડી વાર મૌન રાખીને અતિશય ધીરેથી કહ્યું : “ આ સુમનકુમારી આમ સારાં છે, સ્નેહાળ છે, હુશિયાર

છે, પણ..." કહીને એ અટકી ગયા. મેં વાત આગળ ચલાવવા કહ્યું : "પણ ?" અને એમણે કહ્યું : "પણ એઓ મારા પલંગમાં સુએ છે ત્યારે જાણે મારી પાસે નાગણ સૂતી હોય એવો આભાસ મને થયા જ કરે છે. એટલે ઘણી વાર મને નિંદ્રા જ નથી આવતી. કયારેક તો એમ લાગે એટલે બીજા પલંગમાં જઈને સૂઈ જાઉં છું, અને ઘણી વખત એ સૂતાં હોય છે ત્યારે મને વહાલાં લાગવાને બદલે બિહામણાં લાગે છે." આ વાતથી મને આશ્ચર્ય ન થયું. કારણ કે મારું સંવેદન પણ એવું જ હતું. મેં એમને મારી લાગણીની વાત કરી. એમને વિષે અમે બન્ને એક મત થયા પણ આનો ઉપાય શો ? ખૂબ વિચાર કર્યો. મેં એમને થોડો વખત નીલમનગર રાખ્યા. થોડાક પ્રસન્ન થયા ત્યારે વિદાય લીધી. અમે એક નિર્ણય કર્યો કે સુમનકુમારીને થોડો સમય અસલનેર મોકલવાં.

બેએક મહિના વીત્યા હશે. આસો મહિનો હતો એમ યાદ છે. નવરાત્રિના દિવસો હતા. દશેરાનો એ આગલો દિવસ હતો. બપોરે ત્રણેક વાગે લાડલીની મોટર મહેલમાં આવી એણે ખબર આપી કે રઘુરાજસિંહ ઇસ્પિતાલમાં છે. અમે તો સૌ દોડ્યા ઇસ્પિતાલમાં. ડૉક્ટર ઊતરેલે ચહેરે ઊભા હતા. રઘુરાજસિંહની સુવર્ણરંગી કાયા જાણે છાયાથી ઢંકાઈ ગઈ હોય એમ નીલીછમ થઈ ગઈ હતી. આંખો મિંચાયલી હતી. મેં એમના હાથને મારા હાથમાં લીધો. વહાલથી કપાળે હાથ ફેરવ્યો ને બોલાવ્યા : "રઘુરાજ ! રઘુરાજ ! રઘુરાજ !" ત્રીજે અવાજે આંખો ખૂલી. મારા ભણી જોયું અને આંખો આપમેળે બિડાઈ ગઈ. ડૉક્ટરના ઇંજેકશનનું કશું ના ચાલ્યું. પળ વારમાં જ એમની ગરદન એક બાજુ પડી ગઈ. ત્યાં ઊભેલા સૌ સ્તબ્ધ થઈ ગયા.

એ જ રાતે એમનું શબ લઈને અમે લાડલી આવ્યા. સવારે અગ્નિસંસ્કાર થયા. લાડલી ઉપરાંત દૂરદૂરનાં ગામોમાંથી લોકો ઊમટી આવ્યાં હતાં. રઘુરાજસિંહની સુગંધ દૂરસુદૂર વિસ્તરેલી હતી. એટલે માતમ ઊંડો હતો. વેદના બેકરાર કરનારી હતી. એ જ બેકરારી સાથે મેં હવેલીમાં જઈને સુમનકુમારીને આશ્વાસન આપ્યું. ખરી રીતે તો એ સાંત્વના હું મને જ આપતો હતો.

તે જ સાંજે લાડલીથી નીકળીને નવાગામ આવ્યો. અહીં નીલમનગરનો બંગલો હતો. રાત ત્યાં રહીને સવારે નીકળવાની ધારણા હતી. બંગલે પહોંચ્યો ત્યાં જ બેચાર માણસો મળવા ઊભાં હતાં. એમણે લોકવાયકા કહી કે લાડલીદરબારનું ઝેરથી મૃત્યુ થયું. લોકો વાત કરતાં ડરતાં હતાં. હું કપડાં બદલીને બહાર પલંગમાં આડો પડ્યો. ખાવાપીવાની સુધબુધ પણ નહોતી. દિલમાં, મનમાં, શરીરમાં,—આખી હસ્તીમાં બસ વેદના ગાંડાની જેમ રઝળતી હતી. અંતરમાં યાદની ફરિયાદ આકરી બનતી જતી હતી. આમાં બિચારી નિદ્રા ક્યાં આવે! દૂરથી વાતચીત સંભળાઈ. અવાજ માળીનો હતો. જરા ધ્યાનથી જોયું તો માળી ને એની વહુ વાતો કરતાં હતાં: “રોજ રાતે શાનો દારૂ ઢીંચીને આવે છે? શરાબી!” માળીની વહુ બોલી ત્યાં તો માળી ઊકળી ઊઠ્યો. બેચાર ગાળો સાથે એ બિચારી સ્ત્રી ઉપર તૂટી પડ્યો.

હું જઈને જોઉં છું તો બન્ને કુસ્તીમાં મસ્ત હતાં. બન્નેને છોડાવ્યાં. માળી શરાબથી ગંધાતો હતો. એને ખેંચીને મેં વરંડામાં સુવાડ્યો. માલણને કહ્યું કે જઈને નિરાંતે સૂઈ જા. થોડી વારે મને ઊંઘતો ધારીને પેલી સ્ત્રી આવીને પોતાના પતિને પ્રેમથી સંભાળીને લઈ ગઈ. અમારા બંગલાના ચોકીદારે પાંચ ઘંટા

વગાડ્યા ત્યારે મને ખબર પડી કે હવે સવાર પડ્યું. ભરભાંખળું થયું હતું. અંધારું ઓસરતું હતું. અજવાળું આવતું હતું. ઉષઃકાળ હતો. ફૂલોની સુગંધથી વાતાવરણ ભર્યું હતું. પ્રભાતના પવનની લહેરોએ મને જરા જંપ વાળી. આંખો મીંચીને હું અંતરની યાદ સાથે મસ્ત હતો. ત્યાં અચાનક ગુમરાણથી ચોંકી ઊઠ્યો. માળીની વહુનો પોકાર હતો. જઈને જોઉં છું તો ઓરડીના ઓટલા ઉપર માળી પડ્યો છે. માલણ કકળી રહી છે. પૂછ્યું ત્યારે ખબર પડી કે માળીને સાપ ડસ્યો છે. મેં તો તરત જ મોટરના હાંકનારને ઊઠાડ્યો. મોકલ્યો મોટર લઈને ડૉક્ટરને બોલાવવા. ચોકીદાર આવી પહોંચ્યો. પણ માલણ ચુપ રહે ત્યારે ને! એ તો વળી નીચી. માતાનું નામ દીધું ને માળીને પગે જ્યાં સાપ ડસ્યો હતો ત્યાં જોરથી બચકું ભરી આખો લોથડો ઉખાડી લીધો અને લોહી ચૂસવા મંડી. લોહી ચૂસતી જાય ને બહાર થૂંકતી જાય. આમ ચૂસતાં ચૂસતાં એની ગતિ ધીરી પડી અને થોડી વારમાં ચક્કર ખાઈને બાઈ ધરતી ગર ઢળી પડી. મેં માન્યું કે બાઈએ ઝેર ચૂસ્યું તેની અસર થઈ. પણ જોઉં તો માળીની આંખો ઊઘડવા માંડી. પાસે માલણ પડેલી જોઈને મહામહેનતે એ બેઠો થયો. ઢસડાઈને પાસે જતો હતો તે મેં ઊંચકીને માલણ પાસે બેસાડ્યો. માળીની આંખો પૂરી ઊઘડી ત્યારે માલણની સંપૂર્ણ બિડાઈ ગઈ. માળીની ઘેનઘેરી આંખોમાંથી આંસુની ધારા ચાલી. પુરુષ જેવો પુરુષ રડી પડ્યો.

તડકો ચડ્યો ત્યારે ડૉક્ટર આવી પહોંચ્યા. મેં બધી વાત કહી. માલણની નાડી જોઈને એમણે ઈંજેક્શન આપ્યું પણ મોતની પાસે માણસ શું કરે! થોડી જ વારમાં માલણના હૃદયના ધબકાર બંધ થઈ ગયા. એ છાતી પર માથું મૂકીને માળી તૂટી પડ્યો.

બપોરે માળીના શબના અગ્નિસંસ્કાર કરીને મોટરમાં હું નીલમનગર જતો રહ્યો. રસ્તે કેન નદી આવી. આખું અસ્તિત્વ થાકી ગયું હતું. મોટર બાજુએ મુકાવીને હું ઊતર્યો. ઘાટ પર બેસીને પાણીમાં પગ બોળ્યા. આંખે થોડું પાણી છાંટયું. મને લગભગ ચક્કર આવતા હતા છતાં મારી આંખો વહેતાં પાણીમાં શબ્દો વાંચતી હતી : જીવન, વિષ, અમૃત.

'બંસી કાહે કો બજાઈ?'

હોય તેવું ન દેખાય તેનું નામ ભ્રમ. આવી ભ્રમણામાં એક વાર પડ્યો. પરિણામે પાંસળી ભાંગી. મસૂરીના આ દિવસો ઘણી વાર સાંભરે છે. પણ એમાં પાંસળી ભાંગ્યા પછીનો વિશ્રામ યાદ આવે છે ત્યારે તો અંતઃકરણ આનંદથી ભરાઈ જાય છે. ૧૯૩૯ના ઉનાળામાં અમે ત્રણ મહિના મસૂરી રહ્યાં હતાં. એક રાતે રાજપીપળાનાં મહારાણી સાહેબને ત્યાંથી જમીને અમે નીકળ્યાં. સૌને રિક્ષાઓમાં રવાના કરીને મેં ચાલવા માંડ્યું. મને એમ કે આવી મનોહર રાતે રિક્ષામાં કેમ બેસાય? આકાશને જોતો જોતો હું ચાલ્યો જઈશ. બાગમાં એક લાંબો ક્યારો ખોદાયેલો પડ્યો હતો. અંધારું હતું. મને લાગ્યું કે આ નવો ટૂંકો રસ્તો છે. આપણે તો પડ્યા ખાડામાં. માંડ માંડ ઘેર પહોંચ્યો. સવારે ડૉક્ટરે કહ્યું કે પાંસળી ભાંગી ગઈ છે. પંદર દિવસ પથારીવશ રહેવું પડ્યું. આ અકસ્માત થયાને બેત્રણ દિવસો થયા ને મહારાજા તથા એમનું

આખું કુટુંબ હરિદ્વાર થઈ ને દિલ્હી જવા રવાના થઈ ગયું. વિશાળ મહેલ જેવા બંગલામાં હું, એક નોકર અને રસોઇયો—એમ ત્રણ જ રહ્યાં. ભરપૂર વસ્તીવાળો બંગલો વસ્તી વિનાનો થઈ જતાં એકદમ તો એકલતા અને શૂન્યતા બન્ને લાગવા માંડયાં. અનિવાર્ય પરિસ્થિતિને અનુકૂળ બનાવી દેવાની અથવા અનુકૂળ થઈ જવાની માનવીમાં કેવી સ્વાભાવિક કલા છે !

ચોથે દિવસે સવારે એક મધુર સૂરના સ્પર્શથી જાગી ઊઠ્યો :

બંસી કાહે કો બજાઈ,
મૈ તો આવત રહી ! બંસી કાહે કો ?

વરદાન પામેલા કોઈ નમણા કંઠમાંથી ગળાઈને સ્વર વહી આવતો હતો. ખરી રીતે એ ગીત નહોતું ગવાતું. માત્ર ગુંજનનો વિહાર હતો. ઊઘડતું સવાર. મસ્ત ઠંડી હવા. વાતાવરણની તાજગી. પ્રકૃતિની રમણીયતા, અને એ સર્વમાં આળોટીને આવતા આ ગુંજને અંતરને તરબતર કરી દીધું. ત્યાં તો એ જ ગુંજારવથી ભરાયેલો અવાજ ઊંચો થયો : "રામપ્રસાદ ! ભૈયા, પાનીકી બાલટી બહાર લે આના !"

મારાથી માણસની મદદ વિના બેઠા પણ થવાતું નહોતું. એટલે મેં ધીરેથી નોકરને બોલાવ્યો. રામપ્રસાદ આવ્યો. મેં પૂછયું : "રામપ્રસાદ, હમણાં કોણ ધીરે ધીરે ગાતું હતું ?"

"સાહેબ, એ તો આપણી ઝાડુવાળીની છોકરી ગુલબ્બો." મને પથારીમાં બેઠો કરતાં કરતાં એણે કહ્યું : "નામ તો એનું ગુલાબ છે. પણ લાડમાં એને સૌ ગુલબ્બો કહે છે."

પલંગમાં તકીએ અઢેલીને બેઠો. સામે બારીમાંથી સવારના

કોમળ સૂર્યનાં જીવનદાયક કિરણો ખોળામાં આવી પડચાં. કેટલાંક કિરણોએ સમગ્ર હસ્તીની સાથે ગેલ કરવા માંડયાં. ત્યાં એ સોનેરી કિરણાવલિને પોતાના પાલવમાં સંતાડતી બારતેર વર્ષની ગુલબ્બો સામે આવીને ઊભી રહી. ઊભી તો રહી પણ લજ્જાથી બેચેન થઈ રહી હતી. એની આંખોમાં, ચહેરા પર, અરે સમગ્ર દેહમાં એ લજ્જા લાવણ્ય બનીને જીવનનો અભિષેક કરી રહી હતી. હું તો પળ વાર એને જોઈ જ રહ્યો. મારી આ દૃષ્ટિએ એની લજ્જાનો ભાર વધારી મૂકચો. એક બાજુ લચી પડીને એ કોઈ શિલ્પીએ કોરેલી ત્રિભંગી મુગ્ધા બની રહી.

મેં કહ્યું : “ ગુલબ્બો, આ ગીત તને પૂરું આવડે છે ? ”

આંખો વડે એણે હા કહી, બોલી નહીં.

“ તું અહીં પાસે બેસીને આખુંય ગીત ગાઈશ ? ” મારાથી બોલી જવાયું.

ડોકું હલાવીને હા કહી. ફરીથી બોલી નહીં.

સામે રામપ્રસાદ જીવનની આ ઉજાણી માણતો ઊભો હતો. એની આંખોમાંય જુદો ચમકાર હતો.

“ રામપ્રસાદ, ગુલબ્બોને આજે ચા અને ખાવાનું આપજે.” કહીને મેં એ છોકરીને કહ્યું : “ હમણાં નહીં તો પછી ગાજે હોં ! જા, રામપ્રસાદ તને બધું આપશે. તારી મા આજે કેમ નથી આવી ? ”

“ એ બીમાર છે, સરકાર. ” છોકરીની આંખોમાંથી લજ્જાને ધક્કો મારીને ચિંતા આગળ આવી. આંખોનો રંગ ફરી ગયો.

" કંઈ કામકાજ હોય તો કહેજે, જા." મારા અવાજમાં અકારણ અનુકંપા ઊપસી આવી.

ગુલજીઓના ગયા પછી મારા મનમાંથી પેલા ગીતનો ગુંજારવ હઠે જ નહીં. ગમે તે વિચાર કરું, ગમે તે પુસ્તક વાંચું, ગમે તેની સાથે વાત કરું, મને સદા એ જ સંભળાયાં કરે :

બંસી કાહે કો બજાઈ,
મેં તો આવત રહી! બંસી કાહે કો ?

અને સામે આવીને ઊભી રહે પેલી સુકુમાર કન્યા. એના જીંથરા જેવા અસ્તવ્યસ્ત વાળ, એનાં મેલાંઘેલાં કપડાં, એનો શ્યામ રંગ, એના જન્મકર્મની પરિસ્થિતિ, એ સર્વની ઉપરવટ થઈને મારી સામે પેલી લજ્જાના શાલથી અંજાયલી એ નિષ્કલંક આંખો જ આવીને ઊભી રહે, અને એની પાછળ વહી આવે અંતરની આર્તિથી અજવાળાયલો ગુંજારવ. સૂરમાંથી શબ્દ બેઠો થાય અને ભાવને ઊંચકીને મારા હૃદય સુધી લઈ આવે.

રોજ સવારે સૂર્યનાં કિરણો આવીને મારી છાતી પર બેસે. હૂંફ આપે. મને જગાડે અને એની નીચે જીવનને જગાડે પેલા ગીતનું ગુંજન !

ચારપાંચ દિવસ પછી મારી તબિયત કંઇક સારી થઈ. પણ હજી બિછાનામાંથી ખસવાની ડૉકટરની રજા નહોતી મળી. પાંસળી સંધાતી જતી હતી. દુઃખ ઓસરતું જતું હતું. સપ્ટેમ્બરનો મહિનો હતો. એક સવારે ઊઠ્યો ત્યારે ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસતો હતો. વાતાવરણમાં ઠંડીનો કંપ હતો. સામે બારીમાંથી દૂરસુદૂર સુધી દેખાતી નયનમનોહર હરિયાળી વરસાદમાં નાહતી.

હતી. સ્નાન કરતી પ્રકૃતિનું આવું અભિનવ નિર્મળ સૌન્દર્ય જીવનમાં પ્રથમ વાર સાક્ષાત્ કરીને અસ્તિત્વ ઓશિંગણુ બની રહ્યું અને મારા એકલાનું અસ્તિત્વ જ નહીં, બાગનાં રમ્ય પુષ્પો પણ પોતાના ઐશ્વર્યને ભૂલી જઈને નિસર્ગના આ અભૂતપૂર્વ સ્વરૂપને વિનમ્રભાવે નમી રહ્યાં હતાં. પળ વારમાં તો પ્રકૃતિ અને પુરુષ વચ્ચે સંકેત થયો. વરસતી વાદળીઓ વિખરાઈ ગઈ. આકાશ નિરભ્ર થવા માંડ્યું. પૂર્વમાં રંગાવલિ પ્રગટી. સોનેરી તેજની ટશરો ફૂટી. તેજકિરણો પર સવારી કરીને પૃથ્વી પર સુવર્ણ-મેઘ ઊતર્યો. સમસ્ત પ્રકૃતિ પ્રેમથી પાંગરી ઊઠી. પુષ્પોએ મસ્ત બનીને સુગંધ છલકાવી દીધી. આ સૌરભનો સાથ કરીને પેલું પ્રિય ગુંજન આવ્યું :

બંસી કાહે કો બજાઈ,
મૈં તો આવત રહી ! બંસી કાહે કો ?

ધીરે ધીરે ગુંજન, ગીત અને ગુલબ્બો મારે માટે એકરસ થઈ ગયાં. પંદર દિવસનો મારો આરામ પૂરો થયો. ડૉક્ટરે ફરવાહરવાની રજા આપી. પાટો છૂટી ગયો. મસૂરીથી નીકળવાનો દિવસ પાસે આવ્યો. જવાને આગલે દિવસે મેં રામપ્રસાદને કહીને ગુલબ્બોની માને બોલાવી મંગાવી.

બપોરે ચાનો વખત હતો. રામપ્રસાદે આવીને ખબર આપ્યા કે સુરખ્ખી આવી છે, સાથે ગુલબ્બો પણ છે. સુરખ્ખીના મનમાં ભય પેઠો હતો કે મને ગુલબ્બોના કામથી અસંતોષ થયો છે એટલે કંઈક ઠપકો આપવા બોલાવી છે. મેં રામપ્રસાદને કહીને બન્ને માદીકરીને ચા ને ખાવાનું અપાવ્યાં અને થોડી વારમાં એમને બોલાવવાને બદલે હું જ એમની પાસે બાગમાં

પહોંચી ગયો. માદીકરી બિચારાં ઊભા થઈ ગયાં. હું કંઈક કહું તે પહેલાં જ માએ આજીજીભર્યા અવાજે કહ્યું :

" માલિક, ગુલબ્બોકી ગુસ્તાખી માફ હો. અભી બચ્ચી હૈ. કુછ સફાઈ મેં કમી હો તો આપ સરકાર હૈં, મૈં ઔર લડકી દોનો માફી માંગતે હૈં." કહીને સુરખ્ખીએ નીચે વળીને ધરતીને હાથ લગાડી થોડી ધૂળ માથે મૂકી. ગુલબ્બોએ પણ માનું અનુકરણ કર્યું.

" નહીં નહીં સુરખ્ખી, ઐસી કોઈ બાત નહીં હૈ. હમ તો ગુલબ્બો કે કામસે બડે ખુશ હૈં. ઇસ લડકી કે કામમેં કોઈ નુકસ નહીં હૈ. તુમ્હારે જૈસાહી કામ કરતી હૈ. ગુસલખાને, પાયખાને આંગન સભીકી સફાઈ તુમ્હારેસે ભી અચ્છી કરતી હૈ. ઇસી લિયે તુમ્હેં કુછ ઇનામ દેને હમને બુલાયા હૈ. કલ હમ જા રહે હૈં." હું છેલ્લો શબ્દ પૂરો કરું ત્યાં જ ગુલબ્બોથી બોલી જવાયું :

" આપ જા રહે હૈં ? અબ આપ કભી નહીં આયેંગે ?"

" નહીં ગુલબ્બો ! મકાન હમ છોડ રહે હૈં." કહીને મેં પચ્ચીસ રૂપિયા સુરખ્ખીના હાથમાં મૂક્યા. કહ્યું કે એણે ત્રણ મહિના આ બંગલામાં સારું કામ કર્યું તેના પગાર ઉપરાંતનું આ ઇનામ છે.

પચ્ચીસ રૂપિયા પામીને સુરખ્ખીની સૂરત બદલાઈ ગઈ. એના મુખ પર ખુશીનો પાર નહોતો. પણ ગુલબ્બોના ચહેરા પરની ગમગીની ઓસરી નહીં.

બીજે દિવસે સવારે નીકળવાની વેળાએ ગુલબ્બો લપાતી

લપાતી આવી. પણ સાથે ન હતું ગીત કે ન હતું ગુંજન. એની આંખોમાં આશ્ચર્ય અને રંજ બન્ને એવાં મળી ગયાં હતાં કે એમાંથી એની બિચારીની તો નિર્દોષતા જ પ્રગટ થતી હતી. મેં આગ્રહ કરીને એને આજે તો ઓટલા પર બેસાડી અને બહુ જ સમભાવ અને વાત્સલ્યથી પેલું ગીત ગાવાનું કહ્યું. આંખો નીચી. ચહેરો સ્તબ્ધ. હસ્તીમાં ક્યાંય હરખ નહીં. ગળું ગાય. આંખો રડે. વાતાવરણ ભરાઈ ગયું.

મારો સામાન નીચે ઊતરતો હતો. રામપ્રસાદને બોલાવીને મેં મારી એક ટ્રંકમાંથી લાલ ચૂંદડીભાતનો સાડ઼ો લાવવાનું કહ્યું અને ઓટલાનાં પગથિયાં ઊતરતાં ઊતરતાં એ સાડ઼ો ગુલબ્બોના હાથમાં મૂક્યો. એનો ખભો થાબડીને કહ્યું : "લો બેટા, તુમ્હારી શાદીમેં ઇસકી ચુન્ની બના લેના." અને એની સામે જોયા વિના જ હું પગથિયાં ઊતરી પડ્યો.

૨

ઈ. સ. ૧૯૫૩ની શરૂઆતના બેત્રણ મહિના માટે દિલ્હી રહેવું પડ્યું હતું. એ વખતે સ્વામી આનંદની મુલાકાત એ મીઠો અકસ્માત હતો. એમને મળવા મારું મન ઝંખતું હતું. મળ્યા ત્યારે બહુ આનંદ થયો. તેમાંય એમના હૃષીકેશ જતાં પહેલાંનો અમારો સહવાસ ચિરસ્મરણીય રહેશે. સ્વામી જીવનના કસબી છે. એમની સાથે અંતઃકરણનાં કમાડ ઉઘાડીને વાતો કરવી એ લહાવો છે. એમની મૈત્રી, એમનો સ્નેહ, એમનું વાત્સલ્ય પામવાં એ આ કળિયુગની એક સુમંગલ અનુભૂતિ છે. હૃષીકેશમાં મળીને મારે નિરાંતે એક રાત એમની સાથે ગાળવી હતી. ચૈત્રની પૂર્ણિમા મેં હરદ્વાર અને હૃષીકેશમાં ગાળી પણ અમે મળી ન શક્યા.

ગયે વર્ષે અમારે દહેરાદૂન જવાનું થયું હતું. મિત્રો ગંગાસ્નાન કાજે હરદ્વાર જઈ આવ્યા હતા. પણ હું ગંગા પાસે જઈ શક્યો નહોતો. એને મળ્યાને ચૌદ વરસ લગભગ થયાં. ૧૯૩૯માં મસૂરીથી પાછા વળતાં ગંગામાં નાહ્યો હતો. આ વખતે દિલ્હી હતો ત્યારે જ કોણ જાણે કેમ પણ ગંગાને મળવાની ખૂબ આતુરતા હતી. સ્વામીનું કારણ મળ્યું એટલે પહોંચ્યો હરદ્વાર

ઘણા સમયનો વિખુટો પડેલ પુત્ર જેમ માને મળવા અધીર થઈ જાય તેવી મારી મનોદશા હતી. વહેલી સવારે હરદ્વાર ઊતરીને સીધો પહોંચ્યો ગંગાની પાસે. એની ગોદમાં આજે જેટલું સુખ, જેટલો આનંદ મળ્યો તેનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી. એ ઉષાનો ઉદય, સોહામણા સવારનું જાગવું, સૂર્યના પ્રથમ કિરણનું ગંગામાં આળોટવું, સમીરનું ગંગાસ્નાન, જાહ્નવીની પ્રસન્નતાનો કલકલ ધ્વનિ; અને જાણે દેવોના આશીર્વાદથી મંગલમધુર બનેલું સભર સુગંધિત વાતાવરણ. જિંદગી પળ વાર તો દંગ બની ગઈ. અંતરાત્મા મંત્રમુગ્ધ બનીને કૃતાર્થતા અનુભવી રહ્યો. એમ લાગ્યું કે સ્વર્ગમાંથી ગંગા એકલી આ પૃથ્વી ઉપર નથી ઊતરી, એની સાથે સ્વર્ગનો સદા અભિનવ આનંદ લેતી આવી છે. ગંગાજળ માત્ર જળ નથી, જીવનતું દૂધ છે, સમગ્ર અસ્તિત્વના મળ ધોનાર અનાવિલ અમૃત છે.

હરદ્વારથી ગંગાને કિનારે કિનારે ચાલીને હૃષીકેશ આવ્યો. ગંગાનું દર્શન જેમ જેમ વ્યાપક બનતું ગયું, જેમ જેમ ઊંડું ઊતરતું ગયું તેમ તેમ અંદરનો માનવ મસ્ત બનતો ગયો. અન્નછત્રમાંથી માગીને થોડું ખાઈ લીધું. બપોર આખી ગંગાના સાન્નિધ્યમાં ક્યાં ગઈ તેની ખબર ન પડી. સાંજની વેળાએ તો

પાછો 'હરકી પેડી' આવી ગયો. ઓહો, શું ભીડ હતી! ચૈત્રીપૂનમનું પુણ્ય સ્નાન કરવા ભાવિકોનો એવો તો માનવમેળો જામ્યો હતો કે એવું ગાંડપણનું દૃશ્ય માત્ર આપણા દેશમાં અને તેય ગંગાકિનારે જ જોવા મળે.

ઘાટની છેક ઉપર ઊભો રહીને નહીં પણ ભીડની વચ્ચે એક નાનકડા મંદિરની ભીંતને અઢેલીને હું આ અવર્ણનીય ચિત્ર વાગોળતો હતો. સમાજનું આવું અને આટલું વૈવિધ્ય મેં પહેલી વાર સાક્ષાત્ કર્યું. આટલી અપાર અશાંતિમાં હું શાન્તિથી ઊભો ઊભો ગંગાના વહેતા પ્રવાહને જોતો હતો. પળ વારના જંપ વિના એ વહેતી હતી : અગાધ, અસ્ખલિત, અનુપમ.

સાંજની વેળા હતી. રાત હજી પડી નહોતી. પડવાની હતી. ગંગાનાં નીર ઉપર ઊતરતાં એ અચકાતી હતી. હું અનિમેષ નયને એની વાટ જોતો હતો. એટલામાં મારી પાસેથી એક પહાડી જુવાન હાંફળોફાંફળો નીકળ્યો. એનાથી ન રહેવાયું એટલે આમતેમ ગભરાયલી દૃષ્ટિએ જોઈને એણે બૂમ પાડી : " ગુલબ્બો ! ઓ ગુલબ્બો ! અરી ગુલબ્બો ! "

અને ભીડમાંથી અવાજ ખેંચાઈ આવ્યો : " ઓ...આઈ અમૂલો ! કહાં હો ? "

અને પેલા પુરુષે આવેલા અવાજને પોતાના અવાજથી સાંધ્યો : " ચલી આઓ, મંદરકે પા...સ. " અને એ અવાજની આંગળી પકડીને એક સ્ત્રી પોતાની આંગળીએ એક છોકરાને વળગાડીને ચાલી આવી.

છોકરાને છાતી સરસો ચાંપીને પુરુષે સ્ત્રીને પણ સોડમાં

લઈ લીધી. સ્પર્શનું સાંત્વન મેળવીને હેઠે બેઠેલા એના શ્વાસે ઉચ્ચાર કર્યો : " કહાં ખોવત રહી ? "

" હમ તોંહે દેખત રહે ! " ધીરેથી બાઈએ ઉત્તર વાળ્યો.

બસ આ પળ એ પળમાં મારી સ્મૃતિ ચૌદ વરસ પાછળ જઈને મસૂરી જઈ આવી. સાથે પેલા મધુરા ગુંજનને લેતી આવી અને એ ગુંજનને પેલી સ્ત્રીમાં પરોવીને અવાજ ઊંચકાયો : " ગુલબ્બો ! ગુલબ્બો, કહાં મસૂરીસે આઈ ? અરે ! વહી સાફેકી ચુન્ની બનાઈ હૈ ! યે કૌન તેરા બેટા હૈ ? ઔર યે તેરા આદમી ? "

પ્રતિઉત્તરના અવાજમાં આશ્ચર્યનો આંચકો હતો : " માલક, આપ યહાં ! બરસોં કે બાદ ! " અને જરા રહીને એણે પોતાના દીકરાને કહ્યું : " બુલ્લો, બેટા માલકકે પાંવ પડો ! " અને દીકરો કંઈ કરે તે પહેલાં તો એણે પોતે ચરણરજ લઈ લીધી. " અમૂલો, યે મસૂરીવાલે માલક હૈં ! યે ઈનીકી તો ચુન્ની હૈ ! તું ભી પાંવ લગ ! " અને પેલો જુવાન પણ નમી પડ્યો.

મેં સૌને સાથે લીધાં. ઘાટ ચઢીને એક શિલા ઉપર જઈને બેઠાં. ગુલબ્બોએ નિરાંતે એના પતિ અમૂલોની અને દીકરા બુલ્લોની વિગતવાર ઓળખાણ કરાવી. એની મા સુરખ્ખીના અવસાનની વાત કરતાં એ રડી પડી. વળી પાછી બુલ્લોના જનમની વાત કહેતાં હસી રહી. ગુલબ્બોએ પોતાના એકના એક દીકરાને સાતમે વરસે ગંગાસ્નાન કરાવવાની બાધા રાખી હતી. એ બાધા પૂરી કરવાને બાળકને ગંગા નવડાવવા આ ચૈત્રીપૂનમે મસૂરીથી હરદ્વાર આવી હતી. મારા આપેલા સાફામાંથી એણે એ

ચુનીઓ ફાડી હતી. એક એણે લગ્ન પર પહેરી હતી અને બીજી આજે દીકરાની માનતા પર પહેરીને આવી હતી.

હું એમને ત્રણેને બેસાડીને હલવાઈને ત્યાંથી શાકપૂરી, દહીં અને મિઠાઈ લઈ આવ્યો. ત્રણચાર પતરાળાં પાથરીને અમે સૌ સાથે જમવા બેઠાં. મેં ગુલબ્બોને કહ્યું કે તારા લગ્ન વખતે હું હાજર નહોતો એટલે આ ઉજાણી આપણે સાથે કરીએ છીએ. અમૂલો અને બુલ્લોના તો આશ્ચર્યનો પાર નહોતો. બુલ્લોને બરફીનું એક ચોસલું આપતાં મેં કહ્યું: "બુલ્લો, તું તો મારી છોકરીનો છોકરો થાય. તારા જન્મ વખતે હું હોત તો તારા હાથ ચાંદીથી ભરી દેત." કહીને મેં બુલ્લોના હાથમાં ત્રણચાર રૂપિયા ને થોડું પરચુરણ મૂકી એની મુઠ્ઠી વળાવી દીધી. બુલ્લોની ખુશી પર આશ્ચર્ય ચઢી બેઠું.

ગંગાના ઘાટ પર આ અકૃત્રિમ કુટુંબજીવનની લહાણી જિંદગીમાં અણધારી મળી એનો આનંદ મારામાં સમાતો નહોતો. આનંદનો એ જ રણકો મારા અવાજમાંથી નીકળ્યો. "ગુલબ્બો! વો ગા...બંસી કાહે કો બજાઈ!"

"માલક, બડા અચ્છા ગાતી હૈ યે ગાના!" અમૂલોથી ન રહેવાયું.

"મા, ગા, બનસીવાલા!" બુલ્લોએ ટહુકો કર્યો.

થોડોક ગુંજારવ કરીને ગીત બહાર નીકળ્યું:

"બંસી કાહે કો બજાઈ,
મૈં તો આવત રહી! બંસી કાહે કો?"

એ જ લજ્જાનું શીલ, એ જ લાવણ્ય ! મધુરતાની એ જ વેણુ ! અંતરની આર્ત્તિનો એ જ પ્રસાદ !

સૌ કહે છે માનવ બદલાય છે, જગત બદલાય છે ! શું બદલાય છે ? માનવનું મન બદલાતું હશે ! અંતઃકરણ નહીં ! અંતકરણ જેની ખાણ છે એ આજન્મ સંબંધ તો ઋણાનુબંધની ઋજુગરવી કવિતા છે.

સૂરસમાધિ

સૂરના સૂરજ સમા મનાતા ઉસ્તાદ ફૈયાઝખાંને ઘણી વખત સાંભળ્યા છે: ગાયકવાડના દરબારની મજલિસમાં, કીર્તિમંદિરમાં, સંગીતપરિષદમાં, રેડિયો-સ્ટેશને અને ખાનગી મહેફિલોમાં. પણ ગ્રીષ્મની વિહરતી એ એક રાતે ખાંસાહેબને સાંભળીને જાણે અરમાન ધરાઈ ગયા. તે વખતે હજી એમને ક્ષયનો રાજરોગ થયો નહોતો. એમના શ્વાસ, શક્તિ અને સૂરમાં તાજગી, રોનક અને બહાર હતાં. લગભગ દસેક વાગે ખાંસાહેબે ધમારનો આલાપ શરૂ કર્યો. ધમાર ખાંસાહેબની પોતાના ઘરાણાની ગાયકી છે, એટલે એમાં આલાપના આરોહઅવરોહની અનુપમ છટા તો છે જ પણ એમાં સૂરની મોહિની છે. ધમારનો આલાપ પૂરો કર્યો ત્યારે એમના અવાજને જિગરની હૂંફ બરાબર મળી ચૂકી હતી. કંઠની મીઠાશ મહેકી ઊઠી હતી. એટલે જ્યારે એમણે દરબારીને છોડયો ત્યારે સૂરાવલિ મલકી ઊઠી. ધમારના

આલાપથી જે વાતાવરણ બંધાઈ ગયું હતું તેમાં ધ્યાનની એકાગ્રતા ઉમેરાઈ. જાણે કોઈ મોટો જોગંદર શિવની આરાધના કરી રહ્યો છે. એના અંતરપદ્મની બધી પાંખડીઓ ઊઘડીને દેવને આહ્વાન કરી રહી છે. આ આહ્વાનમાં ધીરે ધીરે અભીપ્સાનો આતશ ઉમેરાતો ગયો. સંગીતની સરહદોનો સૂબો તંબૂરો સાવધાન હતો. સારંગી આજ્ઞાંકિત દાસીની જેમ પાછળ સૂરાવલિ લઈને ચાલી આવતી હતી. જરાય આંચકો ન લાગે એમ દરબારીની પાલખી ઉપાડીને તબલાનો તાલ ચાલતો હતો. ધીરે ધીરે સૂરનો ધોધ શમ્યો.

પણ દેવ ધ્યાનના તપથી પ્રસન્ન ન થયા. એટલે ખાંસાહેબના કંઠમાંથી આરઝૂ લઈને ભીમપલાસી નીકળી. પ્રીતિથી મલકાતી, છલકાતી ભીમપલાસીની સૂરાવલિએ ધ્યાનને વિખેરી નાંખ્યું. એને બદલે એણે આરતની નવી માંડણી કરી. રીસ, લજ્જા, મોહિની, ભેદ અને ભાવની એવી રસમસ્ત વિભાવના જગાવી કે મોટો યોગી પણ વિવશ બની જાય. આંખની અને અંગની અદાકારી ઘણી જોઈ છે. પણ સૂરની અદા જિંદગીમાં પહેલી વાર નીરખી. ભીમપલાસીની સૂરાવલિ આથમી ત્યારે અંતરમાં વ્યાકુળતા શૂન્ય થઈ ગઈ. ખાંસાહેબ પોતે ઉદાસ થઈ ગયા. આંખો ગમગીનીથી ભરાઈ ગઈ.

જ્યારે ગમગીની અસહ્ય થઈ પડી ત્યારે ઉસ્તાદે ભૈરવીને યાદ કરી. ઘણી વાર મહેફિલમાં સાંભળનારની ફરમાઈશ હોય છે. પણ આ મજલિસમાં તો કલાકારની મરજી ઉપર જ બધું છોડી દેવામાં આવ્યું હતું. એટલે ખાંસાહેબના પોતાના સંવેદનને આધારે સંગીત રૂપ લેતું હતું. મધરાત વીતી ને જેમ જેમ સવાર પાસે આવતું ગયું તેમ તેમ ભૈરવી વધારે ને વધારે જામતી ગઈ. ભૈરવી પાસે

હૈયામાં મધુર એચેની મૂકવાની અદ્દભુત તાકાત છે. એનો પરચો એણે અમને આપવા માંડયો. કવિઓ જેને ' અજંપાની માધુરી ' કહે છે એવી કંઈક લાગણી ઊંડી ઊતરતી હતી.

એમ ઊંડે ઊતરતાં પળ વાર થંભી જવાયું. ધમાર ગાતા શાંત ખાંસાહેબ, પછી દરબારીને લડાવતા લડાવતા ધ્યાનમગ્ન થઈ જતા કલાયોગી, ભીમપલાસીની પાછળ દોડતા પાગલ પ્રેમી અને ભૈરવીમાં પરાકાષ્ઠાની આનંદસમાધિ માણતા અદ્દભુત મરમી, એમ જુદેજુદે રૂપે કલાકારને વિહરતો જોયો, વિકસતો જોયો. સર્જનનો આનંદ જ્યારે સૌન્દર્યસાધનાનાં પગથિયાં ચઢીને આત્મસ્થ બને છે ત્યારે માનવ પામર સંગ્રાહક મટીને પરમ સર્જક બની જાય છે. એટલા સમય માટે તો એ આત્મશ્રીનો અપ્રતિમ અધિકારી બની રહે છે.

મસ્ત શિલ્પી

શાંતિનિકેતનના કલાભવનના આંગણામાં શરદની ચાંદની વિસ્તરી હતી. યાદ નથી એ ચૌદશ હતી કે પૂર્ણિમા. દસેક વાગે વૈતાલિક ફરી ગયા હતા. સંગીતની છાયામાં આશ્રમ જંપી ગયો હતો. અમે બેત્રણ જણા કલાભવનમાંથી એક મિત્રને મળીને પાછા વિદ્યાભવન તરફ આવતા હતા. ત્યાં તો ત્રણચાર ફાનસ લઈને ઊભેલા કલાભવનના થોડાક વિદ્યાર્થીઓ જોયા. પાસે કાદવ જેવા ગારાનો એક મોટો ઢગલો જોયો. રામબાબુ બાંયો ચઢાવીને ઊભા હતા. પહેલાં તો સમજણ ન પડી. પણ સમજણ પડી ત્યારે ત્યાંથી હઠવાનું દિલ ન થયું. રામબાબુની સંમતિ લઈને અમે પણ અડ્ડો જમાવ્યો. રામબાબુએ અને એમના શિલ્પભવનના વિદ્યાર્થીઓએ મળીને પાટિયાનું એક ઊંચું આસન બનાવેલું. એની ઉપર પેલા ગારામાંથી રાતોરાત એમને એક મૂર્તિ બનાવવી હતી. હાથ વિના એમની પાસે બીજું હથિયાર નહોતું. ગારામાંથી એક મોટો લોચો

લઈને એમણે એની ભિનાશ અને ચિકણાશ બન્ને પામી લીધાં. વાંસના-કામડીના થોડાક ટુકડા પાસે પડયા હતા. કામ શરૂ થયું. માટીના લોચા મુકાતા જાય અને રામબાબુ એને આકારમાં ઢાળતા જાય. પાણી એ એક જ રસાયન એમની પાસે હતું, જે માટીમાંથી મૂર્તિ સરજી રહ્યું હતું. પહેલાં તો જાણે માટીનો ઢગલો પડેલો દેખાયો. એમાંથી શિલ્પીના હાથે માનવદેહનાં જુદાં જુદાં અંગો સરજાવા માંડ્યાં. પલાંઠી વાળેલા પગ દેખાયા, પેટ અને છાતીનો ભાગ જુદો પડ્યો. બન્ને હાથના આકાર નીકળી આવ્યા. ઉપરના એક મોટા ઘડા જેવા ભાગમાંથી માથાની રચના થઈ ગઈ. ઉષાએ ઊગીને જ્યારે ઉજાસ આપ્યો અને ચાંદની કલાન્ત થઈને અસ્ત થવા માંડી ત્યારે આછા અજવાળામાં એ પ્રયોગવીર શિલ્પીએ મૂર્તિનાં હોઠ, આંખ, નાક, કાન, બધું ઉઠાવી દીધું હતું. પ્રભાતના સૂર્યનાં કોમળ કિરણો જ્યારે પહેલી વાર મૂર્તિને અડકયાં ત્યારે તો રૂપ અવતરી ચૂક્યું હતું. ભગવાન તથાગત બુદ્ધની પ્રતિમા પૂર્વાભિમુખ રહીને અનુકંપાભર્યો આશીર્વાદ વરસાવી રહી હતી. પાસે જ શિલ્પી રામબાબુ ઊભા હતા અને બાળક જેવા સરળ ભાવે પ્રતિમાને જોઈ રહ્યા હતા!, જોઈ જ રહ્યા હતા.

મસ્ત રામબાબુ મૂર્તિવિધાનમાં અદ્‌ભુત હતા. એમની સર્જનશક્તિ અને કલાદૃષ્ટિ માટે બે મત નહોતા. પણ બુદ્ધના મૂર્તિવિધાન પછી રામબાબુની મસ્તીમાં વિષાદ ઉમેરાયેલો જોયો. ચારપાંચ દિવસ પછી અમે આશ્ચર્યમુગ્ધ બનીને એક સવારે જોયું તો કલાભવનના જે આંગણામાં બુદ્ધ બેઠા હતા, તેની સામે જ સુજાતની પ્રતિમા ઊભી હતી. એમ લાગે કે જાણે હમણાં બુદ્ધમાં જઈને સમાઈ જશે એટલી અભીપ્સા અને આરતભરી. સમર્પણની જાણે થીજી ગયેલ સૂરાવલિ.

હવે શિલ્પીનું અંતર ઓળખાયું. એની સર્જકપ્રતિભાએ ધ્યાનસ્થ બુદ્ધ સર્જ્યાં પણ એને જંપ ન વળ્યો. પોતાનું સમસ્ત અર્પણ કરતી સુજાતા સરજીને જ એણે શાંતિ મેળવી.

રામબાબુ હવે પાછા મસ્ત લાગતા હતા. એમની ચાલમાં એ જ બેપરવાઈ હતી, એમની આંખો એવી જ બેતમા હતી. એમનો અંતરાત્મા નિતાન્ત પ્રસન્ન હતો. સર્જક કેવો મોટો શહેનશાહ છે એ તો રામકિંકરબાબુને જોયા પછી જ સમજાયું.

સ્વ. ફૈયાઝખાં

બેમાંથી એક

ઘણાં વર્ષોની વાત છે. વર્ષ પણ સાંભરતું નથી. યાદ છે માત્ર ઋતુ. કારણ કે એનું વાતાવરણ સ્મૃતિમાં સજીવન છે. શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિ વડોદરામાં આવ્યા હતા. જ્યારે જ્યારે કોઈ જાણીતી મહાન વ્યક્તિ વડોદરામાં આવે ત્યારે એમનું વ્યાખ્યાન ઘણુંખરું સાંજે જ રખાતું, અને સ્થળ પણ ન્યાયમંદિર કે વડોદરા કૉલેજનો હૉલ પસંદ થતું. પરંતુ કૃષ્ણજીને માટે સમય અને સ્થળ બન્ને બદલાયાં હતાં. સમય સવારે આઠ કે સાડાઆઠનો હતો અને સ્થળ તરીકે કમાટી બાગમાં સફેદ બંગલા આગળની વૃક્ષોની ઘટા પસંદ કરવામાં આવી હતી. સ્વ. મહારાજા સયાજીરાવે સ્વેચ્છાથી એ સભાનું પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું હતું. જ્યાં સભા ભરાઈ હતી તે સ્થળને સાદાઈથી પણ કલાત્મક રીતે શણગારવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ શોભા અને રોનક તો વાતાવરણમાંથી ઊઠતાં હતાં. વૃક્ષો

નવપલ્લવિત થતાં હતાં, વેલીઓ પાંગરતી હતી અને કુસુમો નવજીવનથી હસતાં હતાં. વસંતઋતુની વૃક્ષરાજિ મહેકી ઊઠી હતી. નિસર્ગના આવા તાજગીભર્યા સુગંધિત વાતાવરણમાં સભા પૂરી થઈ. વ્યાખ્યાન અને વાતાવરણ બન્નેની અસરથી મુગ્ધ થયેલા શ્રોતાઓ અંદર અંદર વાતો કરતા હતા. ત્યાં કૃષ્ણજીની સાથે આવેલાં ભાઈબહેનોમાંથી એક જણે એક વડોદરાવાસીને પૂછ્યું : 'વડોદરામાં જાણવા જેવી જાણીતી વ્યક્તિઓ કોણ કોણ છે?' પેલી વિલક્ષણ વ્યક્તિએ ઉત્તર વાળ્યો : "એક સયાજીરાવને તો તમે જોયા. બીજા છે ઉસ્તાદ ફૈયાઝખાં. વડોદરામાં આ જ બે વ્યક્તિઓ મળવા જેવી મહાન છે."

સયાજીરાવ મહારાજે એ સભાના પ્રમુખપદેથી જે જીવન-સ્પર્શી અને સૌન્દર્યદર્શી ભાષણ કર્યું હતું તેનાથી કૃષ્ણજી અને એમની મંડળી બહુ જ પ્રભાવિત થયેલાં. પરંતુ તે રાત્રે રાજ-મહેલમાં ફૈયાઝખાંનું સંગીત સાંભળીને એ લોકો મુગ્ધ અને મસ્ત થયાં હતાં. સવારે એમનું મન મરક્યું હતું, રાતે એમનું હૃદય રંગાયું. વર્ષોની આ યાદ આજે ઉસ્તાદ ફૈયાઝખાંની ગેરહાજરીમાં પહેલી બેઠી થાય છે. આજે મળવા અને માણવા જેવા એ બન્ને મહાન પુરુષો વિના વડોદરા ઘણું ગરીબ લાગે છે.

આફતાબનો ઉદય

જિંદગીમાં મહેફિલો તો ઘણી જોઈ છે. અખ્તરા ફૈઝાબાદી, ઇંદન મુરવ્વતી, જિમિલા કાનપુર, મહેબુબજાન સોલાપુર, દિલશાદ સહરાનપુર, અસ્મત મુરાદાબાદી અને સમશાદ બેગમની ગઝલકવાલી અદાની મસ્તી સાથે સાંભળી છે. સિધ્ધેશ્વરી, વિદ્યાધરી, શૈલકુમારી, અંજની, મેનકા, રોશનઆરા, કેસરબાઈ, રાજેશ્વરી, મીરાંબાઈ

વાડકર, સુશીલા ટેમ્બે, લક્ષ્મીબાઈ અને હીરાબાઈ બડોદેકરની જુદા જુદા ઘરાણાની અનોખી તમીજ અને તાજગીભરી ગાયકીનો પણ લહાવો મળ્યો છે. ઉસ્તાદ ફૈયાઝખાં, વિલાયતહુસેન, મહમદખાં, પંડિત ઓમકારનાથ, ખરેજી, જોશી, માસ્તર કૃષ્ણા, દિલાવરહુસેન વગેરે ગવૈયાઓને પણ સાંભળ્યા છે. પરંતુ એક મહેફિલ મારા મુગ્ધ અંતરમાં એવી કોરાઈ ગઈ છે કે આજે પણ એની સ્મૃતિ ખ્વાબની ખુશનુમા હવા પેદા કરે છે. લગભગ પચીસ-સત્તાવીસ વર્ષની વાત છે. વડોદરામાં પાણીદરવાજા બહાર એક કબરની પાસે મહેફિલ જામી હતી. શમિયાનો હતો. યાદ તો એવી છે કે વડોદરાના સંગિતવિધાયક પ્રો. મૌલાબક્ષની મૃત્યુતિથિ હતી. વડોદરા એ વખતે સંગીતકલાના ઉપાસકોથી પોતાના ગૌરવનું અજવાળું વેરતું હતું. એટલે વડોદરાના જાણીતા ગવૈયાઓ અને ગાનારીઓ ઉપરાંત હિંદમાંથી પણ ખ્યાતનામ ગાનારાઓ આવ્યા હતા. રાત્રે દસેક વાગે શરૂ થયેલી એ મહેફિલ સવારે છ વાગે પણ માંડ પૂરી થઈ હતી. એ મજલિસમાં બહારનાં માણસો તો ઘણાં ઓછાં હતાં. કલાકારોની જ મોટી સંખ્યા હતી. મહેફિલ-નો આત્મા એ મૌલાબક્ષ તરફની સદ્‌ભાવના હતી. એટલે દરેક કલાકારના અર્પણમાં પોતાનું શ્રેષ્ઠ સત્ત્વ પ્રગટ કરવાની શુદ્ધ અભીપ્સાનો રણકાર હતો. એ રાત્રે પહેલી વાર જીવનમાં ઉસ્તાદ ફૈયાઝખાંને જોયા અને સાંભળ્યા. દરબારીના આલાપથી એમણે મહેફિલ શરૂ કરી હતી. ત્યારે એમને પૂરાં ચાળીસ વરસ પણ ભાગ્યે જ થયાં હશે. સુરમાથી આંજેલી આંખોમાં નરી મસ્તી મરકતી હતી. રૂપમઢયા એ નકશીદાર ચહેરા પર પૌરુષની દીપ્તિ હતી. તમીજના અત્તરથી આખું અસ્તિત્વ મહેકતું હતું. મેં સાંભળ્યું હતું કે એમની પાછળ ઘણી ગાનારીઓ ગાંડી હતી, અને

ગાનારી સ્ત્રી હોય તો ગાંડી જ થાય એવો રંગદર્શી અને મનોરમ એ આદમી હતો. ખાંસાહેબે દરબારીનો આલાપ લઈને એમના રંગીલા ઘરાણાની ગાયકીને એવા ઉચ્ચ ધોરણના ક્યારામાં સહજરીતે રોપી કે પાછળનાં જે ગાનારાંઓ એ ધોરણને ના પહોંચી શક્યાં, તે ઝાંખાં પડ્યાં અને એ ક્યારાની પાસે જઈ શક્યાં તેમણે ખુદાનો પાડ માન્યો. ખાંસાહેબે ભૈરવીથી એ મહેફિલની પૂર્ણાહુતિ કરી, ત્યારે વાતાવરણમાં ગમનું મૌન પથરાઈ ગયું, પણ વેદનાશીલ હૈયાને જોઈતી હૂંફ પણ મળી ગઈ. ઘણા ગવૈયા ખાંસાહેબને ભેટી પડ્યા, ઘણી ગાનારીઓએ માનનો મુજરો કર્યો. મારા ગભરુ અંતરની સંવેદના એવી હતી કે વડોદરાના આકાશમાં સંગીતનો સૂરજ ઉદય પામ્યો હતો. " આફતાબે મૌસુકી "નું સન્માન એમને ત્યાર પછી મળ્યું પણ હતું.

કીમિયાગર

સ્વ. મહારાજા સયાજીરાવના જન્મોત્સવનું સપ્તાહ ચાલતું હતું. એ વાતને પંદરસત્તર વર્ષનાં વહાણાં વાઈ ગયાં. એક સાંજે મોતીબાગના મેદાનમાં ઉપવનસંમેલન હતું. ત્યાં મહેમાનોના મનરંજન માટે વિવિધ વ્યવસ્થા હતી. પોપટના ખેલોથી માંડીને ઇદનજાનના સંગીતજલસાના શમિયાના બંધાયા હતા. ગઝલકવાલી એની વખણાતી પણ ખ્યાલની ગાયકી પણ એની જાણીતી હતી. અમે એ શમિયાનામાં ઊભા હતા. અડધોએક કલાક ગયો પણ મજલિસ જામતી નહોતી. એટલામાં સયાજીરાવ મહારાજ પોતે પોતાના બેચાર ખાસ મહેમાનો સાથે આવી પહોંચ્યા. સાજિન્દાઓ સાવધાન થઈ ગયા. ઇદન પોતે પણ જરા ચોંકીને સરખી થઈ ગઈ. આલાપ કરીને એણે વિલંબિતમાં ભીમપલાસી છેડી. રૂપ,

જુવાની અને કંઠનો એનામાં ત્રિવેણીસંગમ હતો. આ અપૂર્વતાથી એ અજ્ઞાત નહોતી. એટલે એના રસીલા અને રંગભર્યા ચિતવનમાં એની ખુમારી કોઈ કૌતુકપ્રિય પુરુષનું સપનું બની જાય એટલી બલવાન હતી.

પરંતુ ગાનારીના કંઠની રોનક જામતી નહોતી. એટલામાં ઉસ્તાદ ફૈયાઝખાં એ શમિયાનામાં આવ્યા. કોઈની શોધમાં નીકળેલી ઇદનની નજરે ખાંસાહેબની આંખોમાં આશરો લીધો. કંઠમાં જાણે નવાં નવાણ ફૂટયાં. ભીમપલાસી લહેરી ઊઠી. ખાંસાહેબના "વાહવાહ, શાબાશ"ની કદરદાનીને ઇદને મુજરો કર્યો અને આખા સંગીતનો મિજાજ ફરી ગયો. નવી ફિરત ઊઠી, ઊંડું દર્દ જાગ્યું, આરતે અકળાઈ ને પોકાર કર્યો અને મહેફિલની હવા બંધાઈ ગઈ. ઇદનનો મુજરો લઈને મહારાજાની દૃષ્ટિ ફૈયાઝખાં પર પડી ત્યારે ખાંસાહેબે ઝૂકીને સલામ કરી. એમના ખભા ઉપર પોતાનો હાથ મૂકીને શાબાશીનું ઇનામ આપીને મહારાજા ચાલ્યા ગયા. મારી બાજુમાં કર્નલ શિવરાજસિંહ ઊભા હતા. બોલી ઊઠ્યા : "ઉસ્તાદ કીમિયાગર હૈ."

મહેમાનનવાજ

શ્રી નંદલાલ બોઝ શાંતિનિકેતનથી પાંચસાત વર્ષ પહેલાં વડોદરામાં કીર્તિમંદિરમાં ભીંતચિત્રો કરવા માટે આવ્યા હતા. સાથે એમનું શિષ્યવૃંદ હતું. નંદબાબુને ઉસ્તાદ ફૈયાઝખાંને સાંભળવાની ઇચ્છા થઈ. એમણે ડૉ. અલીને કહેણ મોકલ્યું. અલી અને હું બન્ને ખાંસાહેબને મળ્યા. નંદબાબુની ઇચ્છા હતી કે એમને સાંભળવા ખાંસાહેબને ઘેર જ જવું. અમે એમને એ રીતની વિનંતિ કરી. પણ ઉસ્તાદ માને નહીં. એમની તબિયત

એવી હતી કે નંદબાબુ જ્યાં ઊતર્યા છે ત્યાં જઈને એમને સંગીત સંભળાવવું. નંદબાબુ રહ્યા કલાકાર. એ કહે કે આટલા મોટા મહાન સંગીતકારને આપણી ઝૂંપડીમાં કેમ બોલાવાય! એ અવિનય છે. આપણે જ એમને ત્યાં જવું જોઈએ. ખાંસાહેબ એકના બે ના થાય. એ કહે મહેમાન ઉપરાંત નંદબાબુ તો મોટા કલાકાર રહ્યા. એમના જેવા મહાપુરુષને આપણે ઘેર સંગીત સાંભળવા આવવું પડે એમાં મારી અપકીર્તિ છે. હું સામે ચાલીને એમને ત્યાં જઈને એમને સંભળાવું એમાં જ મારી શોભા. અમને લાગ્યું કે જો બન્ને કલાકારો આમ જ કર્યાં કરશે તો સંગીત સાંભળવાનું જ નહીં બને. ડૉ. અલી અને મેં ખાંસાહેબને સમજાવ્યા. બહુ સમજાવ્યા. ત્યારે માંડ એ માન્યા. અમે સૌ એમને ત્યાં જ ગયા. તે રાત મને બરાબર યાદ છે. શેતરંજી ઉપર સફેદ ચાદરની બિછાયત હતી. બિછાયત ઉપર મોગરાનાં ફૂલનો ઢગલો પડચો હતો. ખાંસાહેબ ખુશમિજાજ હતા. તે રાતે મેં એમની પાસેથી પરજ, ભટિયા અને બાગેસરી તદ્દન અભિનવ રીતે સાંભળ્યા. આ રાગો મેં પહેલાં પણ એમની પાસેથી સાંભળ્યા હતા. પરંતુ એ વખતે એમણે જે કલા-લીલા બતાવી તેનો ઠાઠ જ જુદો હતો. એ કસબને ઈનાયતખાંના સિતારની મીંડ સાથે સરખાવી શકાય. પોતાના અદ્‌ભુત કંઠમાંથી ખાંસાહેબ સૂરની જે મીંડ કાઢતા એ કલા તો એમની પોતાની આગવી સિદ્ધિ હતી, અને એ એમની સાથે ચાલી ગઈ.

સંવેદનાનો શિલ્પી

એ વખત ઑલ ઇન્ડિયા રેડિયો, વડોદરાના સ્ટેશન ડિરેક્ટર શ્રી પરાશરની યોજનાથી એવું ઠર્યું કે ખાંસાહેબ મલ્હારનાં

ચારે સ્વરૂપો ગાય. દરેક સ્વરૂપનું વાતાવરણ પણ સરજવામાં આવે અને સાથે સાથે એ સ્વરૂપોનાં સૌન્દર્ય અને સંવેદનાનો મર્મ પ્રગટ કરતી એક દોડતી વિવેચના થતી જાય. વડોદરા રેડિયોના કલાકારોનું ઑરકેસ્ટ્રા ખાંસાહેબના સૂરની પાછળ પાછળ ચાલે. મલ્હારનાં ચારે સ્વરૂપ વિષે વિવેચનો કરવાનું મારે ભાગે આવ્યું એટલે ખાંસાહેબની સાથે મલ્હારનાં એ ચારે સ્વરૂપો વિષે બહુ જ રસભરી ચર્ચા થઈ. ખાંસાહેબે દિલ ખોલીને મલ્હાર રાગની શક્તિ અને અસર વિષે ઘણી રોમાંચક વાતો કહી; અને જુદા જુદા સ્વરૂપની તરજો ગાઈ ને એના વાતાવરણની હવા બાંધી આપી. મલ્હાર મેં ઘણા કલાકારો પાસેથી સાંભળ્યો હતો. પણ ખાંસાહેબ પાસે મલ્હારનાં ચાર સ્વરૂપો સાંભળીને અંતર ભરાઈ ગયું. જે રાતે એમણે ગાયું તે રાત વર્ષાઋતુની હતી. હું ભૂલતો ન હોઉં તો શ્રાવણનો મહિનો હતો.

મેઘમલ્હારની સૂરાવલિ હૃદયના ધબકારા સાથે તાલ દેતી દેતી નીકળી. પાવસઋતુમાં દુલ્હનના અંતરમાં પ્રિયતમની યાદ જાગી. પણ પ્રિય તો ઘેર નથી. મેઘ ગરજે છે. કાળી ઘનઘટાઓ બિહામણી બનીને ચઢી આવી છે. રેન અંધારી છે. વીજળી લપકારા મારે છે. પણ પ્રિયતમની યાદ વધારે ને વધારે વિહ્વળ કરી મૂકે છે. હૈયું પિય પિય ઝંખે છે. મિલનની આતુરતા અકળાવી મૂકે છે. પ્રાણ બહાવરો બની જાય છે. દુલ્હન આવી કાળી રાતે પણ પિયમિલનનો નિશ્ચય કરે છે.

અને સૂરાવલિ પલટો લે છે. મિયાંમલ્હારના તલસાટભર્યા વિવશ સૂરોથી દુલ્હનના અંતરમાં માત્ર એક જ કામના ચક્રવર્તી બની રહે છે—પિયમિલન. એણે નિશ્ચય તો કર્યો પ્રિયતમને

મળવાનો. પરંતુ વીજળીના ચમકારાના પ્રકાશમાં કાળી દેખાતી વાદળીઓ ચોધાર આંસુએ રડતી હોય તેમ ગરજી ગરજીને મેહ વરસે છે. આ મૂશળધાર વરસાદમાં, કારમા અંધકારમાં અને મધરાતના સૂનકારમાં હૈયું પિયમિલનને માટે વધારે ને વધારે તલસે છે. ત્યાં તો સૂનકાર અને શાંતિ વીંધીને પપૈયા પિયુ પિયુની રટ લગાવે છે, અને તલસાટ અસહ્ય થતાં દુલ્હન નીકળે છે પ્રિયતમને મળવા.

સૂરમલ્હારના સૂરોનો ફુવારો ઊડે છે. મેહ વરસી રહ્યો છે. ક્યારેક મૂશળધાર પડે છે. ક્યારેક ઝરમર ઝરમર વરસે છે. ઈશાન ખૂણામાં વારંવાર વીજળી ઝબૂકે છે. પરંતુ કોઈનો ખ્યાલ કર્યા વિના, કોઈથી ડર્યા વિનાં દુલ્હન તો ચાલી જાય છે પ્રિયતમને મળવા. એના હૈયામાં એક જ ઝંખના છે, એના અંતરમાં એક જ આતુરતા છે અને તે પોતાના અંતરદેવતામાં સમાઈ જવાની. આલિંગનની આ ઉત્સુકતા એને બળ આપે છે. ત્યાં તો આશાની યાદ આપતી કોયલ બોલે છે. પપૈયો સાથ આપે છે. દુલ્હનની છાતી ધડકે છે, બેચેની પીડે છે અને એ આગળ ચાલે છે. એક જ ધૂન છે, એક જ ધ્યેય છે—પ્રિયતમ-મિલનનું.

"બલમા બહાર આઈ" બોલતી ગૌડમલ્હારની સૂરાવલિ ઊછળે છે. વરસાદ થંભી ગયો છે. વાદળાં વિખરાઈ ગયાં છે. અંધકાર ઓછો થયો છે. અંધારાના સાથી બેપાંચ તારાઓ પણ બહાર નીકળ્યા છે. દુલ્હનના અંતરમાં ત્યાં આશાનો સંપૂર્ણ ઉદય થયો છે કે હવે પ્રિયતમને મળી લેવાશે, આતુરતા શમશે, પ્રાણની બેચેની ઓસરી જશે, મન જંપશે, અને મિલનની શૈયા ઉપર અંતરાત્મા સ્વર્ગ અનુભવશે. ત્યાં તો કોયલ

ટહુકે છે, મયૂર ગહેંકે છે, પપૈયા બોલે છે અને સામેથી પ્રિયતમ આવે છે. દુલ્હનને પોતાનો બાલમ મળે છે. એનું હૈયું ઊછળી પડે છે. પાવસની આ બહારમાં પ્રિયા અને પ્રિયતમનું અદ્‌ભુત મિલન થાય છે. ગૌડમલ્હારના સૂરોની ફૂંકમાં બન્ને આનંદની મૂર્છા પામે છે.

મલ્હારનાં ચારે સ્વરૂપો ફૈયાઝખાંએ ગાઈને પોતાના અંતરને તો સંવેદનાની ભરતીઓટથી ઝબકોળ્યું; પણ મારા અંતરજગતમાં પણ મલ્હાર છલકાવી દીધો. સંવેદનાના આ શિલ્પીને હું નમવા જતો હતો ત્યાં એમણે મને ઉઠાડીને છાતી સરસો ચાંપી દીધો.

કેરોસીન અને અત્તર

એક શિયાળાના રવિવારની સવારે હું અને ડૉ. અલી એમને ત્યાં સ્વ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં ગીતોની ગ્રામોફોન રેકર્ડો વગાડતા બેઠા હતા. ડૉ. અલીને માટે કોઈ એક વિશેષણ વાપરીને એમને વિષે સમગ્ર ભાવ પ્રકટ કરવો મુશ્કેલ છે, કારણ એમનામાં કેટલાક સંવાદી ભાવોનું જેમ સુભગ મિશ્રણ હતું તેમ કેટલાક પરસ્પરવિરોધી ભાવોનું પણ વિચિત્ર મિલન હતું. ગુલાબી સ્વભાવ અને તેજ મિજાજ, બહુરૂપી મેધા અને બાલસહજ નિર્દોષતા, બહુશ્રુત ભાષાશાસ્ત્રી અને સંગીતના ગજબના આશક, તેજસ્વી વ્યાખ્યાનશિલ્પી અને મૌનના અજબ શોખીન, નામેજાતે મુસલમાન અને દેખાવે તથા રીતભાતે હિંદુ, તુલનાત્મક ધર્મોના અધ્યાપક અને પોતે કોઈ ધર્મમાં નહીં માનનારા, વ્યક્તિત્વે મીઠા પણ લાંબો વખત સહન ન થઈ શકે એવા વિલક્ષણ, પુરુષો કરતાં બાળકો અને સ્ત્રીઓના સહજ મિત્ર ડૉ. અલી પણ કોઈ ચીજ હતા. ક્યારેક તમે

ગમગીન હો તો તમને ખુશી કરે અને ક્યારેક વળી ગમગીની વધારી મૂકે. તમે આનંદિત હો તો તમારો આનંદ ક્યારેક અનેકગણો વધારી દે અને ક્યારેક વળી તમને દુઃખી દુઃખી કરી નાંખે એવા જિંદગીના જાણકાર અને માણનાર એ માણસ રમૂજ અને મશ્કરીના પણ ભંડાર હતા.

ટાગોરનાં ગીતો ચાલતાં હતાં, એની ઉપર અલીની દોડતી રસિક વિવેચના ચાલતી હતી ત્યાં એમણે એક નવી શોધનો કીમિયો કહ્યો. રવીન્દ્રનાથની એક ચોપડી કોઈ 'વિજયા'ને અર્પણ છે. અલીએ કહ્યું: 'રવીન્દ્રનાથના જીવનમાં વિજયા નામની કોઈ સ્ત્રી અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય એમ નથી. પણ મેં ડોસાની પ્રીતિની એ કૂણી લાગણી શોધી કાઢી છે. રવીન્દ્રનાથ જ્યારે દક્ષિણ અમેરિકા ગયા હતા ત્યારે બ્રાઝિલની જાણીતી સાહિત્યકાર વિક્ટોરિયા એમની મિત્ર બની હતી એ વાત જાણીતી છે. એ વિક્ટોરિયા એ જ એ પુસ્તકનું અર્પણ સ્વીકારનારી વિજયા છે.' અને એના ઉપર પછી અલીની વાગ્ધારા ચાલી. એટલામાં બહારથી કોઈએ બારણા ઉપર ટકોરા માર્યા. રવિવારે અલી કોઈને કામ માટે મુલાકાત આપતા નહીં અને કામ માટે બહાર જતા નહીં. એટલે ટકોરા સાંભળીને ત્યાંથી જ તડૂકી ઊઠ્યા–Who is there to-day? અને સામેથી જવાબ મળવાને બદલે ફરીથી ટકોરા પડ્યા. અલીએ બારણું ઉઘાડ્યું એટલે તરત પેલા બે જણાએ કહ્યું: "અમે કૅરોસીન-ઇન્સ્પેક્ટરો છીએ." આ સાંભળીને અલીના મોઢા પરના ગુસ્સાનો ભાવ બદલાઈ ગયો અને એને બદલે એકદમ આતિથ્યની લાગણી ધસી આવી. આવકાર આપીને બન્નેને અંદર લઈ આવ્યા અને કોઈ સ્ત્રીની સાથે કરે એનાં કરતાંય વધારે મીઠાશથી વાતચીત

કરી મહિને એક ગેલન વધારે કેરોસીન મેળવ્યું. - બદલામાં પેલા ઇન્સ્પેકટરોને ચા પિવડાવી અને વિદાય કર્યા.

અલીનું આ રૂપાંતર અને એની કેરોસીન માટેની આ આસક્તિ બધું મારે માટે નવીન હતું, એટલે મેં પૂછયું કે આ નાટક શાનું કર્યું ? એના જવાબમાં મારો હાથ પકડીને પોતાના સૂવાના ઓરડામાં લઈ ગયા અને ધીરેથી પલંગની નીચેની શેતરંજી ઊંચકીને સંતાડી રાખેલા કેરોસીનના એ ડબ્બા દેખાડયા અને કહ્યું કે હમણાં જાપાન કૂદકે ને ભૂસકે આગળ વધે છે. થોડા વખતમાં કદાચ કેરોસીન આવવું બંધ થાય. વળી જાપાન બોમ્બમારો કરે એ ભયથી રાતે વીજળી આપવાનું બંધ થયું છે. એક તો હું રાતે અગિયાર વાગે જમનાર અને પછી રાતે એ-ત્રણ વાગ્યા સુધી વાંચીને સૂઈ જનારો માણસ એટલે અંધારામાં તો હું મરી જાઉં. માટે કેરોસીન એ એક જ મારો પ્રાણ છે. એટલે કેરોસીનની કિંમત મારે મન ઘી કરતાં વધારે છે. માટે તો પેલા બે ઇન્સ્પેકટરોની આગતાસ્વાગતા કરી અને પછી તો કેરોસીન ઉપર એક મુખતેસરનું ભાષણ આપ્યું.

એટલામાં બારણે બીજી વાર ટકોરા પડ્યા. અલી પાછા ગુસ્સે થયા અને બરાડી ઊઠ્યા : Who is there to-day ? જવાબમાં પાછા ટકોરા જ. એટલે વધારે ચિડાઈ ને બોલ્યા : “ સાલા, આ દેશનાં માણસો પણ ગજબનાં જંગલી છે. બોલતાં શું ચૂંક આવે છે ? ” અને જઈને બારણું ઉઘાડયું તો એક અત્તરવાળો ઝૂકીને સલામ ભરી રહ્યો : “ સાહેબ, કુછ અત્તર લો ! લખ્નૌ ઔર બિજનોર કી ખાસ બની હુઈ કોઈ ખાસી ચીજ હૈ ! ” અને અલી તડૂકી ઊઠ્યા : “ યહ અત્તર બેચનેકા

જમાના હૈ? તુમકો માલૂમ હૈ કિ અભી કેરોસીન કા રેશન હૈ? અત્તર લે કે આયે હૈ બડે આદમી! કેરોસીન હૈ?" પેલો બુઢ્ઢો અત્તરવાળો તો અવાક્ જેવો બની ગયો. કોઈની પાસે અત્તરના શોખીન તરીકે ડૉ. અલીનું નામ સાંભળીને આવ્યો હશે. અલીએ ધડાક દઈને બારણું બંધ કરી દીધું અને ખુરશી પર બેસતાં બેસતાં હસી પડ્યા. ત્યાર પછી ડૉ. અલીએ એક ડબ્બો કેરોસીન બાવીસ રૂપિયે કાળાબજારમાંથી ખરીદ્યું હતું. પછી તો જાપાન તૂટી પડ્યું. રાતે વીજળી અપાવા માંડી અને અલીના કેરોસીનના વધારાના બે ડબ્બા પડી રહ્યા. પણ છેક છેવટ સુધી એ બે ડબ્બા એમણે જીવની જેમ સાચવ્યા અને જ્યારે કલકત્તા જવા વિદાય થયા ત્યારે અમને બન્ને મિત્રોને એક એક કેરોસીનનો ડબ્બો હેતથી ભેટ આપતા ગયા.

મને મારો મેળાપ

૧૯૪૮નો ઑક્ટોબર મહિનો હતો. શુક્રવારના નમતા બપોરે અમે પીટ્સબર્ગથી નાયગરા જવા નીકળ્યા. અમે ચાર જણા હતા : હું, આલફ્રેડ, ચાર્લી અને હેનરી. ચાર્લી વાનકુવરનો રહેવાસી. સ્વભાવે કેનેડિયન : ગુલાબી અને ઉદાર. આલફ્રેડ અમેરિકન અને તબિયતનો ગંભીર. હેનરી અમારા ત્રણેનો માનીતો નીગ્રો દોસ્ત હતો : મસ્ત અને મીઠડો.

ચાર્લીની નવી જ મોટરગાડી હતી પ્લીમથ. ચાર્લી અને હેનરી બન્ને મોટરના રસિયા અને જાણકાર હતા. અમે નિર્ભય હતા. ચારસો માઈલની મુસાફરી હતી. સાથે થોડું ખાવાનું હતું. મધરાત પહેલાં નાયગરા પહોંચી જવાની ઉમેદ હતી. પીટ્સબર્ગ-થી દોઢસોએક માઈલ દૂર નીકળી ગયા હતા. એલેગની નદીને કાંઠે અમારી મોટર હંસગતિએ સરતી હતી. નદીકાંઠો નમણો તો હતો જ. પણ ઝાડોના ઝૂંડમાંથી વળાંક લેતી એલેગની ભારતની

લજ્જાવતી યૌવના જેવી મોહક અને મનોરમ લાગતી હતી એ વાત મેં જ્યારે કહી ત્યારે ચાર્લીએ મોટર થંભાવી દીધી. મારા ત્રણે મિત્રોએ કૌતુકપ્રિય નદીને ધારીને જોઈ લીધી. ઇચ્છા તો સૌની આ સુંદર સ્થળે બેસીને જરાક આરામ લેવાની થઈ. પણ મધરાત પહેલાં નાયગરા પહોંચી જવાના નિર્ણયને કારણે અમે ઊપડ્યા. એકાદ માઈલ પણ નહીં ગયા હોઈએ ત્યાં મોટરના આગલા પૈડામાં જબ્બર ધડાકો થયો અને મોટર ત્યાં જ અટકી પડી. અમારી ગાડી નવી હતી, અમારી પાસે એક વધારાનું પૈડું હતું એટલે બેસાડીને અમે થોડી જ વારમાં આગળ વધીશું એમ અમારા મનમાં હતું. પણ કમભાગ્યે નવા પૈડામાં કોઈ એકાદ વસ્તુ ખૂટતી લાગી જેથી પૈડું બરાબર બેસે જ નહીં. ચાર્લી અને હેનરી બન્ને નિરાશ થઈ ગયા. બિચારા પરસેવે રેબઝેબ થઈ ગયેલા, હાથ તેલવાળા ચીકણા થઈ ગયેલા અને આંખોમાં નિરાશા ઊપસી આવેલી. એટલામાં અમારી મોટરને ધક્કો મારીને અમે વળાંકથી સહેજ નીચે લઈ જઈને બાજુ પર લઈ ગયા. અમારાથી થોડે જ દૂર એક બીજી મોટર ઊભેલી જોઈ અને અમારા મનમાં આશાની ચમક ઊગી. હું અને ચાર્લી પેલી મોટર પાસે ગયા તો બે વિચિત્ર દેખાતા માણસો એ મોટરના મશીનમાં કંઈક સુધારતા હતા. દેખાવે અને વાણીએ અમેરિકન નહોતા. પહેલાં દક્ષિણ અમેરિકાના હશે એમ લાગ્યું. પણ ચાર્લીએ અંગ્રેજીમાં જ પૂછ્યું કે તેઓ અમને કંઈક મદદ કરી શકશે કે કેમ અને અમે એમને કંઈક ઉપયોગી થઈ શકીએ કે કેમ? એમણે બન્ને વાતોમાં હા કહી. જાણે કેટલાંય વર્ષોથી અમને ઓળખતા હોય એવું એમનું વર્તન હતું : સ્વાભાવિક અને સ્નેહભર્યું. એમનું કામ પડતું મૂકીને એ બન્ને જણા અમારી મોટર પાસે આવ્યા. અમારી મૂંઝવણ

જોઈ અને શાને માટે અમે મુંઝાતા હતા તે વાત જાણી ત્યારે તો એ ખડખડાટ હસી પડ્યા. એક જણ દોડીને પોતાની ગાડીમાંથી જોઈતી વસ્તુ લઈ આવ્યો અને એ બે જણે થઈને અમારું નવું પૈડું ચઢાવી આપ્યું. મોટર અમારી તૈયાર થઈ ગઈ. આ આનંદના ઊભરામાં હેનરીએ અમારી મોટરમાંથી ચાર બીરની બાટલીઓ કાઢીને પેલા બે મિત્રોને ભેટ આપવા માંડી. એમણે ત્યાંને ત્યાં જ સૌની સાથે ભાગીદારીમાં એનો સદુપયોગ કરીને એની સાર્થકતા કરી. પછી અમે પૂછ્યું કે અમે એમને કઈ રીતે કામમાં આવી શકીએ? ત્યારે એમણે હસીને કહ્યું કે અમે તો જિપ્સી છીએ. અસ્થિરતા અમારું જીવન છે. રઝળપાટ અમારો ખોરાક છે, અને અકસ્માત એ અમારો આનંદ છે. અહીં અકસ્માત થયો છે એને કારણે અમે આખી રાત અહીં જ સ્થિર રહેવા માગીએ છીએ. અમે બહુ જ આગ્રહ કર્યો કે અમારી મોટરની પાછળ બાંધીને એમની ગાડીને અમે પાસેના શહેર સુધી લઈ જઈએ પણ એમણે એટલા જ આગ્રહથી ના પાડી. એમાંથી એક જણે કહ્યું : "અમે જ્યાં સુધી બીજાને ઉપયોગી થઈ શકીએ છીએ ત્યાં સુધી અમે જીવતા લાગીએ છીએ. જ્યારે બીજાનો ઉપયોગ કરવાની વૃત્તિ જાગશે ત્યારે અમે જીવતા નહીં હોઈએ. ઊપડો, તમને લોકોને મોડું થાય છે."

મારાથી ન રહેવાયું એટલે મેં પૂછ્યું : "તમે સાચું કહો, કોણ છો અને ક્યાંના છો?" "અમે?" કહીને બન્ને સાથે હસી પડ્યા. બોલ્યા : "અમે જિપ્સી છીએ. અમે જન્મ્યા છીએ ઇજિપ્તમાં, પણ આખું જગત અમારો દેશ છે. અમને ક્યાંય પારકું લાગતું જ નથી. મિસરમાં અમે હજારો વર્ષની ઉંમરનાં મુડદાં (મમી) જોયાં છે. એટલે જ્યારે અમે નાની ઉંમરનો પણ

જીવતો આદમી જોઈએ છીએ ત્યારે અમને અદ્‌ભુત ખુશી થાય છે કે ચાલવું એ જ જિંદગી છે."

નામથી અજાણ્યાં આ જીવતાં માણસોને જોઈને અસ્તિત્વે પળ વાર જિંદગીનો રોમાંચ અનુભવ્યો. મને લાગ્યું કે આપણે 'જિપ્સી' થઈએ તો? આજે નામથી તો 'જિપ્સી' થયો છું. કામથી થવાય ત્યારે ખરું!

પ્રામાણિકતાનો સ્વભાવ

અમેરિકન

અમે ન્યૂ યૉર્કથી વૉશીંગ્ટન જતા હતા. આગગાડીમાં નહીં, ગ્રેહાઉન્ડ બસમાં. ગ્રેહાઉન્ડ બસની સંસ્થા અમેરિકામાં આગગાડી કરતાં વધારે વ્યાપક, ઝડપી અને સસ્તી છે. લોકપ્રિય પણ આ કારણે ઘણી છે. બેસવાની વ્યવસ્થા અને સ્વચ્છતા આગગાડી કરતાં જરાય ઊતરતી નહીં. ઉપરાંત આગગાડીની જેમ શહેરોને છેડેથી એ જાય નહીં પણ શહેરો કે ગામડાંઓની મધ્યમાં થઈને જ પસાર થાય. એટલે અજાણ્યાં મુસાફરોને પણ નવાં સ્થાનો જોઈ લેવાની દૃષ્ટિએ આ બસનું વાહન વધારે ફાવે. આગગાડીની જેમ એ બસ પણ 'ઍરકન્ડિશન્ડ.' એનાં પણ આગગાડી જેવાં સ્ટેશનો, વિશ્રામસ્થાનો, કૉફી અને જમવાનાં ગૃહો. એ દસ માઈલનું છેટું પણ કાપે અને ન્યૂ યૉર્કથી લૉસ એન્જલસની ત્રણ હજાર માઈલની મજલ પણ કરે. એના હાંકનારાઓ હોશિયાર અને

ચલતાપૂર્જા. ‘ગ્રેહાઉન્ડ’ બસ કોઈ અમેરિકન “હાઈ-વે” ઉપર આવતી હોય તો ગમે તેવી ઝડપથી જતી મોટર એને માર્ગ આપે.

અમે ફિલાડેલફિયાથી પંદરેક માઈલ આગળ ગયા ત્યાં એક માણસે એક ગામડા આગળ હાથની ઇશારત વડે આ બસને રોકી. એણે હાંકનારને સમજણ પાડી કે એને જરૂરી કામ માટે વૉશીંગ્ટન જવું છે. “વૉશીંગ્ટનમાં ભાડું આપી દેજો” એમ કહીને એણે પેલા સદ્‌ગૃહસ્થને બેસાડી લીધા. રાતે આઠ વાગે અમે વૉશીંગ્ટન પહોંચ્યા. અમે ત્રણેય મિત્રો અમારી ભારે પેટીઓ ત્યાં જ સાચવનારને સોંપીને વાય.એમ.સી.એ.માં અમારી જગ્યાની તપાસ કરવા ગયા. જગ્યા મેળવીને અમે કલાક દોઢ કલાક પછી પાછા આવ્યા ત્યારે પેલા અધવચ્ચેથી બસમાં ચઢેલા સજ્જન ભાડું ચૂકવવા માટે ચિંતાતુર બનીને ઊભેલા. અમે કારણ પૂછ્યું તો જવાબમાં એમણે કહ્યું કે ભાડું કોઈ લેતું નથી. બસમાં મેં મુસાફરી કરી છે એની એ માણસ ખાતરી માગે છે. અમે બે મિત્રોએ એની ખાતરી કરાવી આપી. એમણે ભાડું ચૂકવ્યું.-અને કૉફીનો એક કપ સાથે પીને અમે વીખૂટા પડ્યા.

કોલંબસથી નીકળીને અમે સેંટલૂઈ જતા હતા. અમારી હોટેલમાંથી નીકળીને અમે સ્ટેશને આવ્યા. મારી સાથે એક અમેરિકન મિત્ર હતા. અમારી ઓળખાણ કોલંબસમાં જ થઈ હતી. ગાડી ઊપડવાને પંદરવીસ મિનિટની વાર હતી ત્યાં અકસ્માત એમને યાદ આવ્યું કે હોટેલનું બિલ જ આપવાનું રહી ગયું છે. એમની મૂંઝવણ પરખાઈ જાય એટલી સ્પષ્ટ હતી. પળ વારમાં જ એમણે નિશ્ચય કરી લીધો. એમણે મને કહ્યું : “જુઓ, હું ટૅક્સી લઈને હોટેલમાં બિલ ચૂકવવા જાઉં છું.

સમયસર પાછો આવવાની મહેનત તો કરીશ. પણ જો હું ગાડી ઊપડતાં પહેલાં ના આવું તો તમે મારો સામાન તમારી સાથે જ લઈ જજો. હું બીજી ગાડીમાં પહોંચી જઈશ. તમે………… હોટેલમાં જ ઊતરશો ને ?" આટલું કહીને એમણે કોલંબસનું સ્ટેશન છોડયું.

ગાડી ઊપડવાને હવે બે જ મિનિટ હતી. ગાડીનો નિયામક અમારા ડબ્બા પાસેથી નીકળ્યો અને મેં પેલા અમેરિકન મિત્રની કથા કહી. એને પણ એ વાત એટલી બધી અસરકારક લાગી કે એણે પાંચ મિનિટ ગાડી જરૂર પડચે મોડી કરવાનું કહ્યું.

ઘડિયાળનો કાંટો હજી એક મિનિટ બાકી છે એવું બોલે તે પહેલાં તો પેલા અમેરિકન મિત્ર એકીશ્વાસે દોડતા દોડતા ડબ્બામાં આવી પહોંચ્યા. એમના ચહેરા ઉપર જે આનંદ હતો, જે સંતૃપ્તિ હતી તે જોઈને ગમે તેવા મૂંજી માણસને પણ પ્રસન્નતા થાય.

અમેરિકામાં ભૂગર્ભ રેલવેનાં સ્ટેશનો ઉપર પણ ટિકિટ લેવાની નહીં અને ટિકિટ આપનાર કે જોનાર પણ કોઈ નહીં. તમારી મેળે દસ સેંટનો સિક્કો દરવાજા ઉપર નક્કી કરેલી પેટીમાં નાંખીને દરવાજો ઉઘાડીને ગાડીમાં બેસી જવાનું. પછી પહેલે સ્ટેશને ઊતરી પડો કે પચીસમે ઊતરો. દરવાજો ઉઘાડીને ચાલ્યા જવાનું.

અમેરિકાનાં મોટાં શહેરોમાં જે બસ અને ટ્રામ ચાલે છે તેમાં પણ ટિકિટ આપવાનો રિવાજ નથી. ચઢતી વખતે કે ઊતરતી વખતે પાંચ સેંટ કે દસ સેંટ જે નિર્ણિત ભાડું હોય તે હાંકનારની પાસે ઊભી કરેલી લોખંડની પેટીમાં નાંખી દો એટલે બસ.

આખી અમેરિકન પ્રજા આ સામાન્ય પ્રામાણિકતાનું પાલન સહજ રીતે કરે છે. સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ હજી તો ઊછરતી આવતી આ પ્રજાના ચારિત્ર્યની અખંડતા જીવનની કેવી ઝીણી ઝીણી વિગતો દ્વારા ઘડાય છે એનું રહસ્ય વૉશીંગ્ટનમાં બસનું ભાડું આપવા માટે દોઢ કલાક ખોટી થયેલા પેલા અમેરિકન પ્રજાજનના વર્તનમાં દેખાયું.

અંગ્રેજ

લંડનમાં ઓલવીચમાં આવેલા ઇન્ડિયા હાઉસમાં ઑક્ટોબરની એક સાંજે જવાહરલાલ નેહરુને મળવા માટે એક સમારંભ યોજાયો હતો. એ પ્રસંગે પંડિતજીએ પોતાનું અંતર ઉઘાડીને કેટલીક નિખાલસ વાતચીત કરી. હિંદીઓની મર્યાદા અને નિર્બળતા વિશે પણ પોતાનું સ્પષ્ટ મંતવ્ય જણાવ્યું. અંગ્રેજોને પણ નેહરુની આ પ્રામાણિકતા બહુ ગમી. અમે બહુ જ ખુશી હતા અને વાતાવરણ પણ ખુશનુમા હતું.

ઇન્ડિયા હાઉસમાંથી સમારંભ પૂરો કરીને અમે બસના સ્ટેશને એની રાહ જોતા ઊભા રહ્યા. ખોટી થનારાઓની હાર ઘણી લાંબી હતી. જુદા જુદા નંબરોવાળી બસ પણ ઝડપથી આવીને હાર ટૂંકી કરતી જતી હતી. ખોટી થનારાઓમાં શિસ્ત આબાદ હતી. ક્યાંય નિરાશા નહીં, ખોટી ચર્ચા નહીં, બસ-કંપની ઉપર ટીકા નહીં. અમારી બસ આવી એટલે અમે પણ બેસી ગયા. ટિકિટ આપનારે અમને અમારું ઊતરવાનું સ્થળ પૂછીને એટલી કિંમતની ટિકિટ આપી દીધી. અમારી બાજુમાં એક અંગ્રેજ હતો. એણે પણ પોતાની ટિકિટ લીધી. આ ટિકિટ લેનારે રસેલ

રફવેર આગળ ઊતરી જવું જોઈએ. પણ પેલો ત્રણેક સ્ટેશન અમારી સાથે આવ્યો અને પછી ઊતર્યો. અપ્રામાણિકતાની આ આછી રેખા પેલા ટિકિટ આપનારની આંખમાંથી છટકી ના શકી. આંખોની અદા વડે જ એક અછડતું સ્મિત કરીને એણે કહ્યું કે આવી વર્તણૂંક સારી નહીં.

એક સારા અંગ્રેજી રેસ્ટોરાંમાં અમે જમવા ગયા. બહાર જાહેરખબર હતી કે જમનાર દીઠ ડબલ રોટીના ત્રણ કકડા મળશે. અત્યારે રેશનના યુગમાં આ ત્રણ કકડા લંડનમાં તો વધારેમાં વધારે ઉદારતા કહેવાય. અમને ત્રણ કકડા મળ્યા ખરા પણ એટલા બધા પાતળા કે એકમાંથી ત્રણ કર્યા છે એવું જ લાગે. એટલે કાયદેસરની અપ્રામાણિકતા નહીં પણ નૈતિક દૃષ્ટિએ એ ચોખ્ખી અપ્રામાણિકતા હતી.

અંગ્રેજ પ્રજાની પ્રામાણિકતા બહુ પ્રખ્યાત છે. એના સામ્રાજ્ય ઉપર નમતો સૂર્ય કદી જ અસ્ત નહીં પામે એમ માનનાર એ પ્રજા મહાપ્રજાનો દાવો કરે છે. આજે એ સૂર્ય આથમ્યો છે. એને માથે મુસીબતોની અનેક તલવારો લટકે છે. આ પરાજયના મૂળમાં સ્વાર્થ અને અંતે સ્વાર્થમાંથી નિપજતી પામરતા હશે કે એ સ્વાર્થ અને હીનતા પરાજયનું પરિણામ હશે?

હિંદી

ન્યૂ યૉર્કમાં એક પાઉન્ડની કિંમત ત્રણ ડૉલર આપવી પડે. પણ લંડનમાં એક પાઉન્ડની કિંમત ચાર ડૉલર થાય. સરકારી નિયમ પ્રમાણે એક માણસ પાંચ પાઉન્ડથી વધારે રોકડા પાઉન્ડ

લઈને ઇંગ્લૅંડને કિનારે ઊતરી ના શકે અને કદાચ જો પાંચ પાઉન્ડથી વધારેની રકમ પકડાય તો એને સખત સજા થાય.

રાતે અમે સાઉથમ્પ્ટન પહોંચ્યા અને બીજી સવારે લંડનની ગાડીમાં બેઠા. મારી સાથે એક હિંદી સજ્જન હતા. મારી પાસેના પાંચ પાઉન્ડ મેં સ્ટીમર ઉપર અને રહ્યાસહ્યા લંડનની ટિકિટ લેવામાં ખર્ચી નાખ્યા હતા. મેં પેલા સજ્જન પાસે એક પાઉન્ડ ઉછીનો માંગ્યો ત્યારે એમને બહુ જ આશ્ચર્ય થયું. મેં માત્ર પાંચ પાઉન્ડ જ ન્યૂ યૉર્કમાં ખરીદ્યા હતા તેનું એમને બહુ આશ્ચર્ય થયું. લંડનમાં હવે પાઉન્ડ દીઠ મારે એક ડૉલર વધારે આપવો પડશે એનો એમને ખેદ થયો અને મારી અણઆવડતની એમને દયા આવી, અને મને પોતાની ચકોરતાથી આંજી નાંખવા માટે કહ્યું કે એમણે પોતે તો લગભગ સો પાઉન્ડ ગુપ્ત રીતે ન્યૂ યોર્કમાં ખરીદી લીધા હતા અને પાટલૂનની અંદર ચડ્ડીમાં સંતાડીને સલામત રીતે ઇંગ્લૅંડમાં લઈ આવ્યા હતા. પોતાની આ સાહસિકતા અને કાબેલિયત માટે એમને ગર્વ હતો.

અમારી સ્ટીમરે લંડનથી ઊપડ્યા પછી પહેલું બંદર પોર્ટસૈયદ કર્યું. આઠ દિવસની સતત મુસાફરી પછી ધરતી જોવાનો અને એના ઉપર પગ મૂકવાનો ખૂબ આનંદ હતો. એક હિંદી મુસલમાન મોટરવાળા સાથે એક માઈલનો દોઢ રૂપિયો ઠરાવીને અમે બેઠા. દસેક માઈલ ફેરવીને જ્યારે અમને પાછો બંદર ઉપર લાવ્યો ત્યારે અમે પંદર રૂપિયા આપવા માંડ્યા. પેલો મુસલમાન મોટરવાળો ગરમ થઈ ગયો. એણે કહ્યું કે એક માણસ દીઠ માઈલનો દોઢ રૂપિયો એણે ઠરાવ્યો હતો. અમે ચાર જણ હતા. એટલે અમારે સાઠ રૂપિયા આપવા જોઈએ.

જણ દીઠ દોઢ દોઢ રૂપિયો એને કહ્યો નહોતો. ' દરેક જણ દીઠ ' એ વાત એણે અધ્યાહાર રાખેલી હતી. એને પ્રગટમાં લાવીને એણે ભયંકર ચાલબાજી આદરી. આખરે પોલીસને બોલાવીને પંદર રૂપિયામાં પતાવ્યું.

સ્ટીમર ઉપર પાછા આવ્યા પછી તે રાતે મોડે સુધી મને ઊંઘ ના આવી.

હૃદયધર્મનો પ્રસાદ

બરાબર યાદ છે. ભુલાય નહીં એવી એ સાંજ હતી. બાકી જીવનમાં ઘણુંય યાદ નથી રહેતું. પ્રકૃતિની સુંદરતા અને માણસના હૃદયની મીઠાશ પણ ઘણી વખત વિસ્મરણની ખાઈમાં ખોવાઈ જાય છે. પણ કોઈની મૂગી દૃષ્ટિ, કરુણતાથી છલકાતો કોઈનો નિઃશ્વાસ, સૂનું પડેલું એકલવાયું કોઈ ખંડેર; અને હૃદયની નિગૂઢ શ્રદ્ધા સમું ઉજ્જડ વનમાં ખીલેલું કોઈ કુસુમ હમેશાં સ્મૃતિની ભિનાશથી અંતરમાં ચિરંજીવ બની રહે છે.

૧૯૪૯. અઠ્ઠાવીસમી જૂન. અમે બપોરે ચાર વાગે નૈરોબીથી નૈવાશા જવા નીકળ્યા. નેમ તો હતી નૈવાશાનું સરોવર જોવાની. રસ્તામાં કિકુયુ સરોવર પણ જોવાઈ જશે એ અપેક્ષિત હતું. કિકુયુ સરોવર પણ દુનિયાની એક અજાયબ ચીજ છે. એને વિષે સાંભળેલું ખૂબ. અમેરિકન અને પશ્ચિમના બીજા મુસાફરોએ એનાં વર્ણનો આશ્ચર્યમુગ્ધ બનીને કરેલાં, અને જોયું

ત્યારે આંખો જોઈ જ રહી. આ સ્થાનને માટે આટલી બધી દિઙ્મૂઢતા ! અમદાવાદના કાંકરિયા તળાવ જેટલું વિશાળ પણ એ નહીં હોય. એમાં ઉપર પાણી દેખાતું નહોતું. પાણી ઉપર બેત્રણ ફૂટ જમીનના થર ચઢી ગયેલા. એની ઉપર ઘાસ ઊગેલું. ઉપર ચાલી શકાય. ચાલીએ ત્યારે જમીન હાલતીચાલતી લાગે. ગમે ત્યારે પગ અંદર ઊતરી પડશે એવો ભય લાગ્યા જ કરે. વચ્ચે દસેક ફૂટનો એક ખાડો ખોદીને રાખેલો. દેખાડવા માટે કે ત્રણ ફૂટ નીચે પાણી ભર્યાં છે. અમે પણ ચાલ્યા. અનુભવ લેવો હતો. મારા પંચોતેર શિલિંગના જોડાની કાયા ખરાબ કરી નાખી. દિલ નાખુશ થઈ ગયું. પણ બુદ્ધિ હારે એમ નહોતું. એણે દલીલ કરી કે એક નવીન અજાયબી જોઈ. પ્રકૃતિની અનેકવિધ વેરાયલી વિવિધતામાંથી એક અજબ ચીજ જોઈ. મન જંપ્યું. પણ અંતરનો વિષાદ ઘટ્યો નહીં. અમે ચાલ્યા નૈવાશા. મોટર ઝડપથી સરતી હતી. પેટનું પાણી હાલતું નહોતું. ડામરની સડક એટલી એકસરખી અને સ્વચ્છ હતી કે ચાલવાનું મન થાય. મારા યજમાને વાત માંડી. આ સડક બાંધનારા છે ઇટાલિયન કેદીઓ. ગઈ લડાઈ વખતે અહીં કેનિયામાં ઘણા યુરોપિયન કેદીઓની છાવણીઓ હતી. તેમાં ઇટાલીના વતનીઓ ઘણા હતા. એમાંના ઘણા ઇજનેરી કામના દક્ષિણ કારીગરો અને મજૂરો હતા. એ લોકોનો કેનિયાની સરકારે સદુપયોગ કરીને આ સિત્તેર માઈલનો રસ્તો બંધાવ્યો. મને રોમ, મિલાન અને ફ્લોરેન્સના રસ્તા સાંભર્યા. એટલી જ સફાઈ, એટલી જ દક્ષતા અને એ જ ઘાટ. મોટર સાઠ માઈલની ઝડપથી જતી હતી. પણ એ ગતિ વરતાતી નહોતી. અમેરિકામાં ઘણી વખત માણેલી સિત્તેર માઈલની ઝડપ યાદ આવી ગઈ.

મારા યજમાને વાત આગળ ચલાવી. આ કેનિયાનો સર્વોત્તમ માર્ગ છે. આવી સડક તમને આખા પૂર્વઆફ્રિકામાં બીજે નહીં મળે. પણ આ તો એ કેદીઓ મારફત મેળવેલો સ્થૂળ લાભ છે. એ મજૂરીની એક સૂક્ષ્મ પણ બળવાન અસર આફ્રિકનો ઉપર થઈ છે. આફ્રિકનો આજ સુધી એમ માનતા કે ગોરી ચામડી રાજ્ય કરવા સરજાઈ છે. એ લોકો દેવો છે અથવા દેવોનું વરદાન પામેલાં સુભાગી માણસો છે. આવી માન્યતા લગભગ શ્રદ્ધા બની ગઈ હતી. એ આફ્રિકનોએ ઇટાલિયન કેદીઓને મજૂરી કરતા જોયા. ખોદતા, ટોપલા ઊંચકતા, ખરે બપોરે ઉઘાડે શરીરે પરસેવો પાડતા એમણે ગોરાઓને પોતાની સગી આંખે જોયા, અને એમના ઉપર ચોકી કરનારા પાછા એમના જ ભાંડુઓ આફ્રિકન લશ્કરી સિપાઈઓ દીઠા. આ પરિસ્થિતિએ આફ્રિકાવાસી મૂળ વતનીના દિલમાં દીવો કર્યો. એમને લાગ્યું કે ગોરાઓ પણ આપણા જેવાં જ માણસો છે. એમણે પણ શાપ ભોગવવો પડે છે, કેદની કાળી મજૂરી કરવી પડે છે અને કાળાઓની તાબેદારીમાં રહેવું પડે છે. આ લાગણીએ એમના મનમાંથી લઘુગ્રંથિને ઉખેડી નાંખી. એને ઠેકાણે સમાનતાની ભાવનાનો નિરોગી છોડ એમની ચેતનામાં ઊગ્યો. એમાંથી આત્મવિશ્વાસ જન્મ્યો. આ પરિવર્તને એમનો કાયાકલ્પ કર્યો. આફ્રિકાવાસીઓની પોતાની મુક્તિની લડતમાં આ રૂપાંતર સમુત્ક્રાંતિની દૃષ્ટિએ સીમાચિહ્ન બની રહેશે.

અમારી મોટર એકદમ રોકાઈ ગઈ. અમે એક ઊંડી ખીણને કિનારે આવીને ઊભા હતા. સામે પશ્ચિમની ક્ષિતિજે એક ઠરી ગયેલો જ્વાલામુખી સત્તા ખોઈ બેઠેલ નેતા જેવો બેઠો હતો. એની ઉપર વાદળાંની મહેફિલ જામી હતી. એ શરારતી વાદળાં

સૂર્યને બહાર ઝાંખવામાં અંતરાય નાંખતાં હતાં. પણ સૂરજ છૂપ્યો રહે ! પ્રકાશનો ઓઘ નાયગરાના ધોધની જેમ જ્વાલામુખીની પાછળ ઠલવાતો હતો. નાયગરાના અદ્‌ભુત અને ગતિવંત ધોધ જોઈને અંતરને જીવનની ગતિનું ભાન થયું. પણ આ તેજના ધોધને તો આંખોએ પ્રથમ વાર નીરખ્યો. સ્થિરતા અને સ્ફૂર્તિનો અદ્‌ભુત સંગમ, ભવ્યતા અને સામર્થ્યનો અપૂર્વ સમન્વય જોઈને અંતર આશ્ચર્યમુગ્ધ બની ગયું. આ દૃશ્ય જોઈને દૃષ્ટિ નીચે ઊતરી ત્યારે દૂરદૂર સુધી વિસ્તરેલી અને આથમતા સૂર્યના પ્રકાશથી સિંચાયલી ખાઈમાં એ પડી. આ જ ખાઈ જગતમશહૂર "રિફ્ટ વેલી." પેલેસ્ટાઈનથી ધરતીના શરીરમાં પડેલી આ ફાટ છેક દક્ષિણ આફ્રિકા સુધી ઊતરી ગઈ છે.

સૂર્ય પેલા ઠંડા જ્વાલામુખીની પાછળ ઊતરી પડ્યો. સંધ્યા આવતી હોય એવો આભાસ થયો. અમે નૈવાશા ભણી આગળ ચાલ્યા. ખાઈને કિનારે જ્યાં સડક વળ ખાઈને નીચે ઊતરે છે ત્યાં ખૂણા ઉપર ખાઈ ભણી મુખદ્વારવાળું એક દેવળના ઘાટવાળું નાનું શું સ્વચ્છ કલાત્મક મકાન ઊભું હતું. જ્યાં અને જેવી રીતે એ બંધાયું હતું એટલું જ એની અસામાન્ય ચિત્રાત્મકતા પુરવાર કરવા માટે બસ હતું. મોટર ઊભી રાખી. અમે ઊતરીને જોયું. એ દેવળ હતું. દીવાલ ઉપર સંત જૉન, સંત પિટર અને બીજા અનેક પ્રસંગોનાં હૃદયંગમ ચિત્રો હતાં. વચ્ચે મેડોનાની મૂર્તિ હતી. હાથમાં જિસસનું બાલરૂપ હતું. દેવળ બંધ હતું. અમારા યજમાને શરૂ કર્યું. આ દેવળ ઇટાલિયન કેદીમજૂરોએ પોતાની સ્વેચ્છાથી બાંધ્યું છે. સડક બાંધતાં એમાંથી વધેલો માલસામાન એમાં વાપર્યો છે. પથ્થરો આ ખીણને કિનારેથી ખોદેલા છે. ચિત્રો પણ એ કલાકાર

કેદીઓનાં જ છે. એનો ઘાટ, એનું રૂપ એ બધું જ પેલા ઇટાલિયન કેદીકારીગરોના હૃદયધર્મનું પરિણામ છે. એમાં ખર્ચેલાં નાણાં એ કેદીઓએ પોતાની મજૂરીમાંથી ખર્ચ્યાં છે.

સંધ્યા બરાબર ઊતરી આવી. સંધ્યાનું અજવાળું પોતાનું આગવું હોય છે. એમાં સૂર્યના પ્રકાશની સ્પષ્ટતા અને રાત્રિના અંધકારની ઘનતા બન્નેનો અભાવ હોય છે. દિવસની વિદાય અને રાત્રિના આગમનનો સંગમ આ સંધ્યાને ઉંબરે થાય છે. મારા અંતરમાં આ સંધ્યાએ કરુણમંગલ ભાવો જગાડ્યા. લગ્ન પછી પતિને ઘેર જવા માટે પિયરની વિદાય લેતી મિંઢળ બાંધેલી સૌભાગ્યવતીના અંતરમાં માબાપ, ભાઈભાંડુ અને પિયરની વિદાયનું કારુણ્ય હોય છે અને પતિને ઘેર આવનારા નવા જીવનના પ્રારંભનું મંગલસ્વપ્ન હોય છે.

એ સંધ્યા કરુણ હતી. ઠરેલી જ્વાલામુખીની દુઃખદ યાદ હતી, ધરતીને શરીરે પડેલી ફાટનું દર્દ હતું, દિવસના અવસાનનો વિષાદ હતો, અજવાળાને આથમતું જોયું હતું તેની ગમગીની હતી. એ સંધ્યા સાચે જ અતિ કરુણ હતી. પણ સાથે જ પેલા ઇટાલિયન કેદીઓના હૃદયધર્મના દીવાનું નવું તેજ હતું. માનવતાની ચિરયુવા નિત્યનૂતન, ચિરંજીવ આસ્થાના બળની હૂંફ હતી. માનવતાની અભિનવ મંગલતાનું સ્વપ્ન હતું. પથ્થરોમાં પ્રગટેલા મનુષ્યહૃદયની શ્રદ્ધાના કાવ્યને સહજ રીતે દૃષ્ટિ નમી પડી.

પછી નૈરાશ્ય હું ના જઈ શક્યો.

☆

જિંદગીની કિંમત

અમે અરૂશાથી નૈરોબી જતા હતા. અરૂશા એ ટાંગાનિકાની ઉત્તર સરહદે આવેલું રૂપાળું નાનું શહેર છે. સુંદરતા અને હવાપાણી બન્ને માટે મશહૂર છે. ત્યાંથી જરાક ઉપર જઈએ એટલે કેનિયા શરૂ થાય. અરૂશા અને નૈરોબી વચ્ચે લગભગ અડધે અંતરે મસાઈઓના રહેઠાણનું ખાસ જંગલ શરૂ થાય છે. આ જંગલ વીંધીને અમે જઈશું અને રસ્તામાં મસાઈઓ જોવા મળશે એ મારું મોટું આકર્ષણ હતું. પૂર્વઆફ્રિકાથી આદિ જાતિઓમાં મસાઈ એ ખમીરવંત, વીર્યવાન અને વિરલ જાતિ છે. આધુનિક સંસ્કૃતિનો આ લોકોને જરાય સ્પર્શ થયો નથી. વલ્કલનો એક ટુકડો કમ્મરે લપેટી રાખવો એ જ એમનો પહેરવેશ, અને પોતાના કદ જેટલું જ ઊંચું બલ્લમ જેવું કાતિલ હથિયાર એ એમનું જંગલી પશુઓ અને સંસ્કૃત માનવીઓ સામે બચાવનું સાધન. છ ફૂટ અને એથીય ઊંચો એમનો કદાવર

દેહ કોઈ શિલ્પમૂર્તિ જેવો મનોહર અને શોભાયમાન લાગે. માનવવંશવિજ્ઞાન અને ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ એમની ગમે તે હકીકત હોય, પણ એમને જોતાં તો આપણને ભય અને માન એક સાથે થાય એટલા આ મસાઈ અપૂર્વ દેખાય. એમને વિષે અમે સાંભળેલું કે સિંહ અને મસાઈ એ બેમાં કોણ વધારે ક્રૂર અને બળવાન એ કહેવું મુશ્કેલ. એટલે આ રંગદર્શી આદિ જાતિ માટે મારું કુતૂહલ પળેપળે વધતું જતું હતું. આ મસાઈઓને જોવા અને મળવા માટે જ અમે નૈરોબી જવાનો આ લાંબો રસ્તો પસંદ કર્યો હતો. અમારા યજમાને જંગલ શરૂ થતાં જ મોટરના દરવાજાના અને બારીઓના કાચ ચઢાવી દેવાની આજ્ઞા કરી. કારણ આ મસાઈઓના જંગલમાં સિંહોની પણ એટલી જ મોટી વસ્તી હતી. અમારી પાસે માત્ર એક જ રાયફલ હતી, અને પ્રાણના બચાવ માટે જ વાપરવાની અમને છૂટ હતી. વીસેક માઈલ સુધી અમે એ જંગલને વીંધીને આગળ નીકળ્યા હતા. મેં હિંદુસ્તાનમાં બરડા, ગિર, વિંધ્ય અને ટેહરીનાં જંગલો જોયાં હતાં. પણ આ જંગલની ભયંકરતા જોઈને આંખ ઠંડી થઈ ગઈ. સૂનકાર હતો. મધ્યાહ્ન તપતો હતો. માત્ર અમારી મોટરનો અવાજ સંભળાતો હતો. એટલામાં અમે જિરાફના એક મોટા ટોળાને સડકની એક બાજુએથી બીજી બાજુ નાસતું જોયું. ઇસ્માઈલે કહ્યું : "આ જિરાફની પાછળ સિંહ પડ્યો હોવો જોઈએ, નહીં તો જિરાફ નાસે નહીં." અને અમારા ભય અને આશ્ચર્ય વચ્ચે સિંહ તાડૂક્યો. પણ આ જિરાફની જેમ સિંહ પણ દોડતો હતો. એક જુવાન મસાઈ બલ્લમ લઈને એની પાછળ પડ્યો હતો. અંતર જરાય વધે તે પહેલાં મસાઈએ બલ્લમ સિંહ તરફ તાકીને ફેંક્યું. અમારી મોટર થોડી વધુ પાસે સરકી, સિંહ

જરા લથડ્યો ત્યાં તો દોડીને પેલા ભયંકર મસાઈએ પોતાના હાથની કટારથી સિંહનું મોઢું ભરી દીધું. મરણિયો સિંહ કૂદ્યો. એને ચુકાવીને મસાઈએ પોતાનું બલ્લમ લઈને એના પેટમાં હુલાવી દીધું અને લોહીવાળી કટાર ખેંચી બીજી વાર એના ગળામાં પરોવી દીધી. આઠદસ મસાઈઓ પોતાના હથિયાર સાથે આ વિકરાળ યુદ્ધ જોતા રહ્યા પણ વચ્ચે ન પડ્યા. સિંહ મર્યાની ખાતરી થઈ ત્યારે બાકીના મસાઈઓએ પેલા જુવાનને ઊંચકીને નાચવા માંડ્યું, કંઈક ગાવા માંડ્યું. ઇસ્માઈલ મોટરનું બારણું ઉઘાડીને બહાર નીકળી પડ્યો. સ્વાહીલી ભાષાનો તો એ કસબી હતો. એમાંથી એક મસાઈએ કહ્યું : "હવે આ જુવાને મારી દીકરીને પરણવાનો અધિકાર મેળવ્યો છે. અમારી જાતિમાં જ્યાં સુધી કુંવારો મસાઈ એ સિંહને પોતાના હથિયારથી મારે નહીં ત્યાં સુધી એને પરણવાનો અધિકાર નથી મળતો."

ઇસ્માઈલે આ વાત મને કહી. જિંદગી માટે મોતને ભેટનાર આ મસાઈઓને જોઈને મૃત્યુના ભયથી જિંદગી ખોઈ બેસનાર આપણા ભાઈઓ મને સાંભરી આવ્યા. જંગલની ભયાનકતા ઓછી થઈ ગઈ. પણ મારા અંતરમાં સૂનકાર છવાઈ ગયો.

હાજી વઝીરમહંમદ

યુરોપથી પાછા આવ્યાને પૂરો મહિનો પણ નહીં થયો હોય. હું મહારાજાસાહેબની સાથે પતિયાળા ગયો હતો. અમે અંબાલાથી સવારે ફ્રન્ટિયર મેલમાં દિલ્હી આવતા હતા. ૧૯૩૮ની એ સાલ હતી અને મહિનો હતો નવેમ્બરનો. એટલે ટાઢ પડવી શરૂ થઈ હતી. અમે પતિયાળાથી રાતે જમીને મોડેથી મોટરમાં નીકળ્યા હતા અને વહેલી સવારે અંબાલાથી મેલ પકડવો હતો. પતિયાળાના મહારાજાસાહેબની શાહી મહેમાનગતિની સુગંધ સ્મરણોને પણ રસી રહી હતી. એ મસ્તીના રંગમાં અમે અંબાલા છોડયું. સહરાનપુર આવતાં આવતાં હું ઊંઘી ગયો. પહેલા વર્ગના મોટા ડબ્બામાં અમે બે જ જણ હતા. હું અને એ. ડી. સી. ભગવંતસિંહ. અકસ્માત ડબ્બાનું બારણું ઠોકવાના અવાજે હું જાગી ગયો. મને થયું મહારાજાનો અંતેવાસી બોલાવવા અથવા કંઈક જરૂરી વાત કહેવા આવ્યો હશે. બારણું ઉઘાડું ત્યાં તો એક મુસલમાન ડોસો એક

પેટીને બગલમાં બરાબર દબાવીને અંદર આવી ગયો. હું કંઈક પણ પૂછું તે પહેલાં તો ગાડી ચાલી. સ્ટેશન સહરાનપુરનું હતું. ડોસાના ડબ્બામાં આવતાંની સાથે જ આખા ડબ્બાના વાતાવરણમાં સુગંધ સુગંધ થઈ રહી. મેં પૂછ્યું : "મિયાં, અત્તર બેચતે હો?" જવાબમાં 'હુકમ' કહીને એણે સલામ કરી આ 'હુકમ'ની તમીજ ઉપરથી મેં પૂછ્યું : "રાજપૂતાનેમેં કહાં બસતે હો?" મિયાંના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. એણે કહ્યું : "સરકાર, આપને કૈસે સમઝ લિયા કી મેં રાજપૂતાનેકા બાશિંદા હું?" મેં હસીને કહ્યું : "આપને જો 'હુકમ' ફરમાયા." ડોસો ખુશ ખુશ થઈ ગયો. મારી ઊંઘ પણ ઊડી ગઈ. એણે પેટી ઉઘાડી અને સુવાસની સઘનતા વ્યાપક થઈ ગઈ. સવારની ગુલાબી ઠંડી હતી. વાતાવરણની માદકતાએ ભગવંતસિંહને પણ જાગૃત કરી દીધો. અત્તરવાળાએ અમને એક પછી એક અત્તરના નમૂના દેખાડવા માંડ્યા. સવારમાં છ વાગે મેરઠ આવ્યું ત્યાં સુધીમાં એણે માત્ર અડધી પેટી જ બતાવી હતી. કારણ કે દરેક અત્તરની પાછળ એકાદ વાર્તા એ કહેતો હતો. એની બનાવટ વિશે, એની બુનિયાદ વિશે અને એની વપરાશ માટે એ જુદી જુદી કહાણી રસપૂર્વક અને અદાથી કહેતો જતો હતો. મોતિયાના અત્તરથી નવલગઢની મહારાણી કેવી મસ્ત થઈ ગઈ હતી, હિનાના અત્તરથી દીનાપુરના નવાબની બેગમના પોતાના ખાવિંદ સાથેના અબોલા કેવી સિફતથી છૂટી ગયા હતા અને માટીના અત્તરથી શિવપુરના યુવરાજે મેઘનગરની રાજકુમારીને કેવી વિહ્વળ બનાવી હતી એ સર્વ વાતો જાણે સાચી ન બની હોય એવી આસ્થા અને અદાથી એ બુઢ્ઢો કહે જતો હતો. દિલ્હી સુધીમાં તો એણે અમને અવનવાં અત્તરો અને અભિનવ વાર્તાઓથી ભરી દીધા. આ જઈફ મુસલમાને પોતાનું નામ કહ્યું વઝીરમહંમદ. આગ્રાના જૂના

ખાનદાનનો એ વંશજ હતો. એના પૂર્વજો મોગલ બાદશાહોના અત્તર બનાવનારા હતા. એટલે આ જ્ઞાનવિજ્ઞાન એના કુટુંબમાં પેઢી દર પેઢીથી ઊતરી આવ્યું હતું અને પોતે રાજામહારાજા અને નવાબ તથા જાગીરદારોમાં અત્તર વેચીને એક ઘણા મોટા કુટુંબનું ગુજરાન ચલાવતો હતો. આ વૃદ્ધ મુસલમાન મને ગયા જમાનાના અવશેષ જેવો રંગદર્શી લાગ્યો, એની રીતભાતમાં એટલી તમીજ હતી, એની બાનીમાં એટલી ખાનદાની હતી, એની આંખોમાં એટલી મુરવ્વત હતી અને એના દિલમાં એટલી દિલાવરી ડોકિયાં કરતી હતી કે એ માણસ આદમિયતભર્યો એક ખજાનો લાગતો હતો. દિલ્હી આવતાં પહેલાં ગાઝીઆબાદમાં મેં મારા દરબારને વાત કરીને વઝીરમહંમદ પાસેથી બસો રૂપિયાનું અત્તર ખરીદ્યું. ડોસો ખુશ થયો અને એની અહેસાનમંદી પ્રગટ કરવા એણે મોગરાના અત્તરની એક ખૂબસૂરત બાટલી મને ભેટ કરી. દિલ્હીના સ્ટેશને એ ઊતરી ગયો. અમે અલ્હાબાદ તરફ જવાના હતા. એ ભેટ આપેલી બાટલીની અંદર માત્ર મોગરાનું અત્તર નહોતું, એમાં વઝીરમહંમદના આત્માની સુગંધ પુરાયલી હતી. કોણ જાણે કેમ ત્યાર પછી મારા દિલમાં એવી જ વાત ઘર કરીને બેઠી કે જ્યારે જીવનમાં કોઈ વખતે ખુશી અને ખુશનશીબી મહેકે ત્યારે એ મહેકને બહેકાવવા આ મોગરાનું અત્તર હું વાપરતો. આજે આ અત્તરને મળ્યે લગભગ દસ વરસ વીતી ગયાં છે અને આ નાની શી નાઝનીન શીશી પાછળ મેં વઝીરમહંમદની સ્મૃતિની અને મારી સુભાગી સંવેદનાની એક મસ્ત તવારીખ ગૂંથી છે.

દસ વર્ષ પછી

આ દસ વરસમાં જાણે જમાનાની સૂરત ફરી ગઈ છે.

એની થોડીઘણી અસર મારા ઉપર પણ થઈ છે. હજી હમણાં જ હું અમેરિકાથી પાછો આવ્યો છું. મારી આંખો, મારી રીતભાત, મારી બાની—એ સર્વમાંથી જાણે કંઈક ચાલ્યું ગયું છે. મારું શહેર છોડીને હું મુંબઈ આવ્યો છું. આ શહેર તો સાવ બદલાઈ ગયું છે. ગઈ લડાઈને કારણે આખી દુનિયામાં માનવતાનું જે પતન થયું છે તેની અસર આ દેશમાં ઘણી વધારે વરતાય છે. લક્ષ્મી અને સંસ્કારિતા બન્ને જેની પાસે નહોતાં એવો વર્ગ આ લડાઈમાં આવેલા નૈતિક અધઃપતનને કારણે ઉપર ઊપસી આવ્યો છે, અને એ વર્ગનાં માણસોએ આજે સમાજનું સ્વરૂપ એવું તો કદરૂપું કરવા માંડયું છે કે હવે માત્ર એમાં દુર્ગંધ ઉમેરવાની બાકી રહી છે. માણસાઈનું ખૂન કરનારાં બધાં જ જીવનતત્ત્વોને આ વર્ગની બાંહેધરી છે. એટલે દસ વરસ પહેલાં અકસ્માત્ અને સ્વાભાવિક રીતે પ્રગટ થતી ખુશી આજે વિરલ બની ગઈ છે. સવારથી ઊઠી રાતના સૂતાં સુધી એક વાર કુદરતી રીતે હસવાનું મુશ્કેલ થઈ પડયું છે. આવી કમનસીબ પરિસ્થિતિમાં એક સવારે એક પ્રેમાળ પત્ર આવ્યો. એણે મારો રંજ હઠાવી દીધો, મારી ગમગીની ઉડાવી દીધી અને દિલમાં ખુશીની ભૂરકી નાખી દીધી. ઘણા દિવસો પછી અંતરવેલ પાંગરતી લાગી. આ સંવેદનને સુગંધિત બનાવવાની ઇચ્છાથી પેલા વઝીરમહંમદનું આપેલું મોગરાનું અત્તર આજે મેં લગાવ્યું. એમ લાગ્યું કે આજે આ સ્વાર્થની ભૂમિ ઉપર બડભાગી દિવસ ઊગ્યો છે. અંતર અને અંતરાત્મા બન્ને જો પ્રસન્ન હોય છે તો બધું જ પલટાયેલું લાગે છે. સમુદ્રના તરંગો પણ મસ્ત લાગે છે, આકાશ મનોહર દેખાય છે, દિલાવરી ઊગે છે અને તે દિવસે

આપણી પાસે સર્વ કોઈ કંઈ ને કંઈ ખુશી પામે છે. આપણે ખુશ હોઈએ છીએ ને ?

સાંજે હું કામકાજથી પરવારીને તારદેવથી સી. બસમાં મરીનડ્રાઈવ જતો હતો. સવારની ખુશી હજી ચાલતી હતી. ગમનો કોઈ બનાવ બન્યો નહોતો. હોઠ પર હજી હાસ્ય ટકયું હતું. બસ ચોપાટી પહોંચી ને ત્યાંથી જે માણસો ચઢયાં તેમાં એક ડોસો પણ ચઢયો. પળ વારમાં આખી બસમાં સુગંધ સુગંધ થઈ રહી. બધા ઉતારુઓએ પેલા ડોસા તરફ જોવા માંડયું. અકસ્માત્ પેલો ડોસો પોતાની પેટી જે લોહી જેવા ઘેરા લાલ કપડામાં લપેટી હતી તેને ખોળામાં લઈને મારી બાજુમાં બેઠો. સુગંધ પાસે આવી ગઈ. મેં પૂછ્યું : "અત્તર બેચતે હો ?" "જી, હુકમ," ડોસાએ જવાબ વાળ્યો. એનો દેખાવ, એનો અવાજ અને એની આંખો એ સર્વેએ મને દસ વરસ પાછો ખેંચ્યો. મારી સહાનુભૂતિ જોઈને એણે એક કાપલી ઉપર લખેલું સરનામું મને દેખાડયું. હું જે મકાનમાં રહેતો હતો તેની ઉપર ચોથે માળે રહેનારા એક શેઠિયાનું નામ લખ્યું હતું. મેં એને કહ્યું : "આપ મેરે સાથ હી ઊતર જાના, મકાન મેં દીખા દૂંગા !" ડોસો ખુશ થયો અને "મહેરબાની"નો શબ્દ એના મોઢામાંથી સ્વાભાવિક રીતે જ નીકળી પડયો. મેં નામ પૂછ્યું. જવાબમાં એણે કહ્યું : "હાજી વઝીરમહંમદ." મારી ખુશીનો પાર નહોતો. પણ બસમાં એનું પ્રગટીકરણ કરવાનું શકય નહોતું. મરીનડ્રાઈવના એક મથકે અમે ઊતરી ગયા. ડોસાને મેં સંભાળીને ઉતારી લીધો. પછી મેં સહરાનપુરના સ્ટેશનની અને દિલ્હીના સ્ટેશને બસો રૂપિયાનું અત્તર ખરીદવાની વાત કહી. ડોસો તો પેટી નીચે મૂકીને મને ભેટી પડયો. સવારે અંતર પ્રસન્નતાથી ભરી દે એવો પત્ર આવ્યો

હતો. સ્મૃતિની સુવાસથી મહેકતું મોગરાનું અત્તર લગાવ્યું હતું અને સાંજે વઝીરમહંમદ મળ્યો હતો—જિંદગીના ઓરસિયા ઉપર અનુભવની શિલાથી ઘિસાઈ ઘિસાઈને મેંદીમાંથી બનેલા હિના જેવો સુગંધિત અને સ્વરૂપવાન. હું એને મારે ઘેર લઈ ગયો. બહુ જ આગ્રહ કરીને મેં એ જઈફને જમાડયો. ભોજન પછી વીજળીના નીલા રંગના અજવાળામાં પોતાની પ્રિયતમા સમી પેટી ઉઘાડીને મને અને મારા મિત્રોને એ જુદાં જુદાં અત્તરોનો અનુભવ કરાવવા લાગ્યો અને એની સાથે એની અદા અને અભિનવ તમીજવાળી કહાણીનો વણાટ ભળ્યો. રાતે દસ વાગ્યા. હું પારકે ઘેર ગયો હતો. મેં વઝીરમહંમદને કહ્યું : "રાત હો રહી હૈ. શેઠ તો સો ગયે હોંગે." એણે જવાબ આપ્યો : "અજી શેઠએટ ઠીક હૈ. આજ આદમિયત હૈ કહાં ? બમ્બઈમેં આકર તબિયત બીગડ ગઈ હૈ લોગોં કો દેખકર ! અચ્છા હુઆ આપ મિલ ગયે, મેરા બમ્બઈ આના બન ગયા." મેં કહ્યું : "વઝીરમહંમદ, હજ કરને કબ ગયેં થે ?" એણે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું : "આપ કો કૈસે પતા લગા ?" મેં કહ્યું: "બસમેં આપને અપના નામ જો બતાયા હાજી વઝીરમહંમદ !" ડોસો હસી પડયો. એની આંખો પણ હસી પડી. એના હોઠ હાસ્યથી લળી પડયા. એણે કહ્યું : "હાં હઝૂર, હજ નસીબ મેં થી, કર આયા તીન સાલ પહિલે. અબ કયામત કે દિન કે લિયે તૈયાર હું.." અને એણે પોતાની પેટી સંભાળીને બાંધવા માંડી. મારા મિત્રોએ થોડું અત્તર ખરીદ્યું હતું. મેં મારી જૂની શીશી એને દેખાડી. ડોસો ખુશખુશ થઈ ગયો. બહુ જ આગ્રહ અને દિલાવરીથી એણે મારી અધૂરી શીશી મોગરાના નવા અત્તરથી ભરી દીધી. હું એને બસ સુધી મૂકવા ગયો.

મારા હાથથી એનો હાથ દબાવી દીધો. બસ ચાલી. એની આંખો બોલતી હતી. બસ અદૃશ્ય થઈ ત્યાં સુધી હું ઊભો રહ્યો. મારા અંતરે હું સાંભળું એમ ઉચ્ચાર કર્યો : હાજી વઝીરમહંમદ.

ગાંધીજીના પુણ્યપ્રતાપે

ઇ. સ. ૧૯૪૭નો પંદરમી ઑગસ્ટનો દિવસ ચાલ્યો ગયો છે. હિંદુસ્તાનના ભાગલાની ગમગીની દિલમાં સમાવીને લાલા ફિરોઝચંદ ઊભો છે. પશ્ચિમ પંજાબના મોંટગોમેરી જિલ્લામાં આવેલા હડપ્પાના અવશેષના એ ચોકીદારે પોતાની સગી આંખે પોતાની માલમિલકતની લૂંટ, પોતાની સ્ત્રીના શીલનો વધ અને પોતાનાં નિર્દોષ બાળકોની કતલ જોઈ છે. એના જિગરમાં ભાગલાને પરિણામે ખડકાયલા મુડદાના ઢગલા ઉપર ઊગેલા આઝાદીના આનંદની કશી જ અસર નથી. એક દિવસ અકસ્માત પાકિસ્તાન સરકારના પ્રતિનિધિએ આવીને એમની પાસેથી એ અવશેષો ઉપરની હિંદુસ્તાનની માલિકી આંચકી લીધી, અને ફિરોઝચંદ પોતાની ગમગીનીના અવશેષ જેવો એક વળાવિયાની સાથે હિઝરતનાં લાખો માનવીઓની વણઝારનો અંશ બનીને દિલ્હી આવી પહોંચ્યો. એણે આવીને પોતાની આ અનાથતાની દિલ્હીના મધ્યસ્થ આર્કિયોલૉજિકલ ખાતામાં જાણ

કરી, અને પોતાની આપવીતી પણ અચકાતે અચકાતે, એક પણ આંસુ પાડ્યા વિના કહી. ખાતાએ એની નોંધ લીધી પણ ન તો નોકરી આપી કે ન તો ખાવાનું આપ્યું. ફિરોઝચંદે બીજા હિઝરતીઓની જેમ મહેનતમજૂરી કરીને પોતાનું ગુજરાન કરવા માંડ્યું.

લંડન ગયેલું ભારતનું કલાપ્રદર્શન દિલ્હીના સરકારી મહેલમાં ખુલ્લું મુકાવાનું છે એ વાત જાણીને ફિરોઝચંદના દિલમાં કલાના અવશેષો સાથેની મહોબત સળવળી. એણે ફરીથી આર્કિયોલૉજિકલ ખાતામાં જઈને પોતાનાં ભૂતકાળનાં અનુભવ અને સેવાને આધારે કામની માગણી કરી. જાણે દાનનો એક ટુકડો ફેંકતા હોય તેમ એ ખાતાના એક ઉપરીએ એને એ કલાપ્રદર્શનનો તાત્કાલિક ચોકીદાર નીમી રૂ. ૬૦)નો માસિક પગાર કરી આપી પોતાના કર્તવ્યપાલનનો સંતોષ અનુભવ્યો.

૧૯૪૮ના ડિસેમ્બરનું બીજું અઠવાડિયું હતું. હું મારા એક કલાકાર અને એન્જિનિયર એમ બે મિત્રો સાથે પ્રદર્શન જોવા ગયો હતો. મુખ્ય દ્વાર ઉપર એક ચોકીદાર ઊભો હતો. જાણે સરકારી મહેલમાં ગોઠવાયલા આ પ્રદર્શનનો પોતે જ સંરક્ષક છે એવું એના ચહેરા ઉપર ઉત્તરદાયિત્વ હતું અને આત્મશ્રદ્ધા પણ હતી. એ માણસની આંખો અસાધારણ હતી. પણ એમાં રંજની ગમખ્વારી હતી કે રોષની ચિનગારી એ કહેવું મુશ્કેલ હતું. જે હોય તે, પણ એ આદમીએ આકર્ષણ કર્યું. પ્રદર્શનમાં ઘણું જોયું પણ આ ચોકીદાર જોયો અને મનમાં કોરાઈ ગયો.

ફેબ્રુઆરીમાં પાછું જ્યારે દિલ્હી જવાનું થયું ત્યારે પહેલી તકે જ પ્રદર્શન જોવા ગયો. મુખ્ય દ્વાર ઉપર એ જ ચોકીદારને જોઈ આનંદ થયો. અજાણ્યો હતો છતાં એ માણસ ઓળખીતો

લાગ્યો. અંતરમાં એને વિષે સમભાવ તો એને પ્રથમ જોયો હતો ત્યારે જ જન્મ્યો હતો. એ સમભાવના છોડ ઉપર હેતનું કુસુમ બેઠું. પ્રદર્શન જોઈને પાછો આવ્યો ત્યારે આ ચોકીદાર સાથે વાત કરવાની ઇચ્છા મારાથી રોકાઈ નહીં.

મેં વાત શરૂ કરી : " લાલા, યહ યક્ષણી કી મૂર્તિ હમે બહુત પસંદ આઈ."

" કયા કહેં ભૈયા, હમ તો જિતની દફે ઉસે દેખતે હૈં, નઈ દિખાઈ દેતી હૈ." લાલાનું વાકય સાંભળ્યું ત્યારે એ ચોકીદાર કરતાં કવિ જેવો લાગ્યો.

મેં કહ્યું: " ભાઈ, મુઝે ઐસા લગતા હૈ, કિ કોઈ અદ્દભુત સ્ત્રી અપને પુરુષ કી રાહ દેખતી કઈ સમય સે ખડી હૈ. પરંતુ વહ પુરુષ આયા નહીં. શાયદ આયગા ભી નહીં."

" કહાં સે આય ? હો તબ આય ન ?" લાલાની આંખોમાં હવે રોષ અને રંજ બન્ને સ્પષ્ટ થયાં. મેં વાત બદલી : " લાલા, આપ કહાં કે હો ?"

" બાશીન્દે તો પંજાબ કે હૈં, લેકીન બસતે હૈં દેહલી મેં. " લાલાને આગળ કહેવું હતું પણ જાણી જોઈને બોલ્યો નહીં.

એટલે મેં એની લાગણીને સ્પર્શ કર્યો : " લાલા, બાલબચ્ચેં કિતને હૈં ?"

" એક જમાને મેં થે, અબ નહીં હૈં. અકેલા હું." લાલાએ જાણે પોતાની આંખ આગળ ઊપસી આવતી ગઈ કાલને જોરથી ધક્કો માર્યો અને બન્ને હાથ મસળીને એની સ્મૃતિને પણ ખંખેરી નાંખી.

"માફ કરના ભાઈ, અગર આપ કો કુછ દુઃખ હુઆ હો તો." મેં સહૃદયતાથી ક્ષમા માગી.

એટલામાં અમેરિકન એમ્બેસીની એક શાનદાર મોટર આવીને ઊભી રહી અને એમાંથી અધિકારી જેવા દેખાતાં ચાર માણસો ઊતરીને ચપળતાથી પગથિયાં ચઢી આવ્યાં. ચોકીદારે ટિકિટ માંગી. ટિકિટ કોઈની પાસે નહોતી. એક અમેરિકને હસતાં હસતાં પાટલૂનના ગજવામાંથી પાંચ રૂપિયાની નોટ કાઢીને ચોકીદારના હાથમાં મૂકી અને કંઈક સંજ્ઞાભર્યું સ્મિત કરીને એ ચાલતો થયો. ચોકીદાર બોલ્યો નહીં. મુખ્ય દ્વારની બાજુમાં કલાપ્રદર્શનની તસવીરોની દુકાન છે. એના વેચનારને ઘડીભર દરવાજો સોંપીને ચોકીદાર પગથિયાં ઊતરી પડ્યો. જતાં જતાં મને કહ્યું : "ભાઈસાહબ, અભી આયા, માફ કરના."

ચોકીદાર જઈને ચાર ચાર આનાની ચાર ટિકિટો ખરીદી લાવ્યો અને પાછો પોતાને સ્થાને આવીને ઊભો. મારા આશ્ચર્યનો પાર નહોતો. મેં ધાર્યું હતું કે આ ચોકીદાર પાંચ રૂપિયાની નોટ ખિસ્સામાં મૂકી દેશે અને એવું બનતું અનેક વાર જોયું છે. પણ મારી ધારણાથી હું પોતે છોભીલો પડ્યો.

ત્યાં લાલાએ આગળ ચલાવ્યું અને કોણ કોણ આ પ્રદર્શન જોવા આવ્યા અને કોણે કેવી કેવી ટીકા કરી તેના થોડાક નમૂના એણે ધર્યા :

એક પ્રૌઢ માણસ આવે છે. એના હાથમાં જાડી નોટબૂક હોય છે. બસ લખ્યાં જ કરે છે. ક્યારેક મૂર્તિઓ પાસે ઊભો રહે છે ને ક્યારેક ચિત્રો જોયાં કરે છે અને પાછો લખે છે.

કેટલાય દિવસથી બસ આવે છે અને આવું કર્યાં જ કરે છે, કોઈ વિદ્વાન હોવો જોઈએ.

એક જુવાન આવે છે. એનો પહેરવેશ, એમાંથી દેખાતી એની બેપરવા અને તેજસ્વી આંખો, ચહેરા પરની ગમગીની એ બધું કહે છે કે એ કલાકાર છે. એને ગમતી મૂર્તિઓ પાસે ઊભો રહીને, બેસીને કંઈક ચિતર્યાં કરે છે. થાકે છે ત્યારે મૂર્તિઓ ભણી જોયાં કરે છે.

પરમદિવસે એક જુવાન જોડું આવ્યું હતું. પરણેલાં લાગતાં નહોતાં. નહીં તો આટલો ઉલ્લાસ અને અપેક્ષા હોય નહીં. આ પેલી ભુવનેશ્વરીની મૂર્તિ આગળ પેલા જુવાને એની સાથેની યૌવનાને ચુંબન ભરી લીધું. કોણે જોયું ને કોણે ના જોયું એની પરવા કરી નહીં. પ્રેમીઓ ખરાં ને!

થોડા દિવસ પહેલાં એક કુટુંબ આવ્યું હતું. સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળક. અંદર ગયાં ત્યાં જ બાળકે રડવા માંડ્યું. પુરુષ પોતાના બાળકને લઈને બહાર આવ્યો અને મોટા લાંબા ઓટલા ઉપર એને સમજાવીને ફરવા માંડ્યું. સ્ત્રી થોડી વારમાં આંટો મારીને પાછી આવી. બન્ને જણાં બગીચામાં ઊભેલા પથ્થરના એક મોટા પોઠીઆને જોઈને હસતાં હસતાં ચાલતાં થયાં.

એક નમણો જુવાન આવે છે. આંખોમાં કાજળ આંજે છે. એનો ચુડીદાર પાયજામો તમીજથી પહેરે છે. સફેદ પહેરણ ઉપર રેશમી જવાહર જેકેટ હોય છે. ઘડીઘડીમાં પગનો ઠમકો કરે છે. કમર લચકાવે છે, હાથની મુદ્રા કરે છે અને આંખો નચવે છે. નૃત્યકાર હશે. એ જુવાન મૂર્તિઓ કે ચિત્રો જોવાને બદલે પ્રદર્શન જોવા આવનારી ખૂબસૂરત સ્ત્રીઓને જ જોયાં કરે છે. નટરાજોના

ઓરડામાં ઊભેલી એક સુંદરી સાથે સ્મિતની આપ-લે કરીને ચાલ્યો જાય છે.

આવી વાતો એ કરતો હતો, એટલામાં પેલા અમેરિકનો બહાર નીકળ્યા. એટલે ચોકીદારે તરત જ જેણે પાંચ રૂપિયાની નોટ આપી હતી, તેના હાથમાં ટિકિટોનાં ચાર અડધિયાં મૂક્યાં અને બાકીના ચાર રૂપિયા પણ. પેલો સજ્જન પહેલાં તો નવાઈ પામ્યો પણ પછી એના હોઠ પર સ્મિત આવી ગયું. પણ આ વખતે સંજ્ઞા જુદી હતી. એણે પેલા રૂપિયામાંથી એક રૂપિયો ચોકીદારને આપવા માંડ્યો. ચોકીદારે નમ્રતાથી ના પાડી. જતાં જતાં પેલા અમેરિકને કહ્યું : " Gandhi still lives in this country "—ગાંધીજી હજી આ દેશમાં જીવે છે; અને મારા અંતરાત્માએ સાદ દીધો : And he will live, till truth lives—અને સત્ય છે ત્યાં સુધી એ જીવશે.

દિલ્હીમાં ગાંધીજીના આત્માને રહેંસી નાંખવામાં જાણ્યે-અજાણ્યે અનેક પ્રયત્નો થાય છે એવી વાત સંભળાય છે. એમના સેવકો અને સાથીઓ આવું કમનસીબ કામ કરે છે એવી લોકવાયકા પણ છે. એવા વાતાવરણમાં સત્યના આવા અજાણ્યા ચોકીદાર ગાંધીજીની ચેતનાની પણ ચોકી કરે છે એ વાત આપણા પાપને કારણે આપણને ખબર પડતી નથી પણ ગાંધીજીના પુણ્યપ્રતાપે બને છે ખરી.

મૃત્યુ અને જીવન

૧૯૩૫, આસો મહિનો, સુદ ચૌદશ. શાંતિનિકેતનથી અલ્હાબાદ, બનારસ અને લખનૌ થઈને આગ્રા આવ્યો હતો. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના જૂના મિત્ર પ્રો. ચન્દ્રભાલ જૌહરીના ભાઈને ત્યાં ઊતર્યો હતો. ચન્દ્રભાલે ઓળખાણ આપેલી કે ભાઈ જૂના ક્રાંતિકારી છે. માણસને ઓળખવાની આંખવાળા છે. અમે મળ્યા. બન્નેને આનંદ આવ્યો. ઓળખાણ આગળ વધી. વહાલ ઊગ્યું. મિત્રતા બંધાઈ. અમે રાતદિવસ સાથે જ રહ્યા.

બીજે દિવસે શરદપૂનમ હતી. રાતે તાજમહાલ જોવા જવાનું ઠર્યું. જૌહરીએ કહ્યું કે બાર વાગ્યા સુધી માણસોની ભીડ હોય છે. મધરાત પછી જઈએ. મારા અંતરમાં કુતૂહલ હતું, અપેક્ષા હતી. તાજમહાલ જોઈશું. કેવો હશે? કાવ્ય જેવો અદ્ભુતરમ્ય? સપના જેવો અસ્પષ્ટસુંદર? મેં કલ્પનાને વારી. ચાલ, સાક્ષાત જ

કરીએ, અને તાજમહાલ જોયો! શાહજહાં જેવા બાદશાહી પ્રિયતમનું એ પ્રેમતર્પણ! મુમતાઝની સ્મૃતિનો સુદેહ. ગદ્ય જેવો માણસ પણ પીગળીને કાવ્ય બની જાય એવી પ્રીતિનું પંકજ! માનવીના અંતઃકરણનો અબજો વર્ષ જૂનો આર્તનાદ! સ્ત્રીની અભીપ્સાનું પરમ સૌભાગ્ય! ચેતન જેમ પદાર્થમાં વસે છે તેમ આરસમાં વસેલા પ્રેમનું જાણે મૂર્તસ્વરૂપ! એ તાજમહાલ જોયો!

અને આમ જુઓ તો? આરસનો મકબરો! ત્યારે આ સર્વ કાવ્યસૌન્દર્ય શાનું? માનવીના મનની કલ્પનાનું, આદમીના અંતઃકરણના સંવેદનનું. કવિતા બહાર નથી, કવિનાં હૃદયમનમાં છે. હવે કવિ સમજાયો. એના અંતરમાં જ કાવ્યઝરણનું મુખ છે એ પરખાયું. આવી સાંત્વના લેતો લેતો હું તાજની અગાસી પર આવી ઊભો. મેદની ધીરે ધીરે વિખરાતી હતી. દેખી શકાય એટલે દૂર યમુના વહેતી હતી. આકાશ નિરભ્ર હતું. ચાંદની મન મૂકીને વરસતી હતી. શરદની પૂનમનો એ ચંદ્ર કેટલો મુક્ત અને વહાલસોયો લાગતો હતો! પોતાની પ્રિયતમા શર્વરીને એણે પોતાનામાં સમાવીને જાણે જ્યોત્સ્નારૂપે પ્રગટ કરી ન હોય એવી એના સ્મિતની સંજ્ઞા હતી. થોડી વાર અનિમેષ નેત્રે એને જોયાં કર્યો, બસ જોયાં જ કર્યો.

પાછા ફરવાની વેળા હતી. ચાંદનીમાં નાહતું કાવ્યસૌંદર્ય પાછળ મૂકયું હતું. અંતરની અનુભૂતિ સાથે હતી. બાગમાં પથ્થરના બનાવેલા રસ્તા ઉપર અડધા ભાગમાં ચલાતું હતું. એક બાજુએ થોડીથોડી વારે સરુનાં ગૂંફિત વૃક્ષો આવતાં અને બીજી બાજુ પાણીભર્યા હોજ. ત્યાં એક સરુનું ઝાડ જીવતું જોયું. એની ઓથે એક સ્ત્રી અને એક પુરુષ, બન્નેને એકબીજામાં મસ્ત થયેલાં

જોયાં. દિવસ અને રાત જેવા આ બે કાળના પ્રતિનિધિઓ એક બનીને જીવન સાક્ષાત કરતા હતા. શાહજહાં અને મુમતાઝના દેહ ભલે અહીં કબરમાં સૂતા. વ્યક્તિ મરી જાય છે પણ વાતાવરણ જીવે છે.

*

યુરોપની મુસાફરી કરીને ઈટાલીના જીનોઆ બંદરથી લોઈડ ટ્રીએસ્ટીનોની આગબોટ વિક્ટોરિયા પકડવી હતી. અમે એક દિવસ વહેલા જીનોઆ પહોંચ્યા. આખું બંદર અને શહેર ફરી વળ્યા. સાંજના પાંચેક વાગ્યા હશે. હું થોમસ કૂકની ઑફિસમાં અમારા સામાનની વ્યવસ્થા કરતો હતો ત્યાં વાતવાતમાં મારાથી બોલાઈ જવાયું કે જીનોઆમાં ખાસ કશું જોવા જેવું નથી. પેલો કૂકનો માણસ મારી આંખમાં આંખ પરોવીને પળ વાર જોઈ રહ્યો. પછી બોલ્યો : “તમે અહીંનું સ્મશાન જોયું?” મેં ના પાડી, અને એના મુખ પર સ્મિત ફરી વળ્યું. એણે કહ્યું : “એ સ્થાન આખી દુનિયામાં મશહૂર છે. કદાચ સમગ્ર વિશ્વમાં એ સર્વથી સુંદર કબ્રસ્તાન છે.” મને થયું કે એ સ્થળ જોવું હોય તો આ રસિયા જીવને પણ સાથે લેવા જોઈએ. કામ પરવારીને અમે નીકળ્યા.

રસ્તામાં વિચારોનો મારો હતો. સ્મશાનનું સૌન્દર્ય માણી શકે એવા રોમનો હજી જીવે છે? સ્મશાન, જ્યાં શરીરની ચિતા ખડકાય છે ને દેહ દટાય છે એ સ્થાન વળી સુંદરતાથી સીંચાએલું હોઈ શકે? એ સ્થળે તો જીવનનો અંત આવે છે. ત્યાં સૌન્દર્ય જીવે ખરું? વિચારોની સાથે સાથે અમે ધારેલે સ્થળે આવી પહોંચ્યા. આ કબ્રસ્તાન હતું? આ સ્મશાન હતું? ના રે. આ

તો જીવનનો બાગ હતો. આ ચમનમાં તો જિંદગી આરામ કરતી હતી. આખો જન્મારો જીવી જીવીને થાકી ગયેલો દેહ પોતાની જનેતા ધરતીની સોડમાં સૂતો હતો. અદ્ભુત, અપૂર્વ, અનુપમ, શાંતિ હતી. પંચ મહાભૂત પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પામ્યાં હતાં. કેવો સજીવન હતો આ મૌનનો ઉત્સવ! એકલા અંત પામેલા જીવનને જ અહીં શાંતિ હતી? ના, ના. અંત પામનારા જીવાતા જીવનનો પણ અહીં થાક ઊતરતો હતો, સાંત્વના મળતી હતી, અંતરશાંતિની અવિકૃત અનુભૂતિ થતી હતી. મૃત્યુના આંગણામાં જીવનની આવી રમણા! જ્યાં અંત કલ્પ્યો હતો ત્યાં જ પાછો આરંભ! આદિ અને અંતની આ કેવી સનાતન લીલા! અંતઃકરણ આશ્ચર્યમુગ્ધ બની રહ્યું.

સંધ્યા ઊતરતી હતી. શાંતિ ગહન બની ગઈ. અજવાળું ઓસરતું જતું હતું. અંધકાર છતો થતો હતો. બરાબર આ સમયે જ એક જુવાન સ્ત્રી આવી. અમે બેઠા હતા એની બાજુની કબર પર એણે ફૂલો ચઢાવ્યાં. કબરને ચુંબન કર્યું અને એની ઉપર એ ઢળી પડી. થોડી વારે ઊઠીને પાછી એણે ચૂમી લીધી. ઊભી થઈને પળ વાર એ કબરમાં સૂતેલા જીવનને નીરખી રહી. જિંદગીને પૂજીને જીવંત રહેનારી આ કવિતા વિશેષણ વિનાના નામ જેવી સ્વયંસુંદર લાગી. એણે કોની પૂજા કરી? એનો કવિ અંદર સૂતો હતો?

*

યુરોપના દેશોમાં ઇંગ્લેંડ મને બહુ ગમે છે. કેમ તે ખબર નથી. ૧૯૪૮માં ન્યૂ યૉર્કથી નીકળીને અમે ‘ક્વીન ઇલિઝાબેથ’ આગબોટમાં સાઉધમ્પ્ટન ઊતર્યા ત્યારે ઘેર આવ્યા જેવું લાગ્યું. વત્સરાજ વૉટરલૂ સ્ટેશને આવ્યા હતા. લંડન આવ્યા ત્યારે મુંબઈ

આવ્યા જેવી લાગણી થઈ. યુરોપના પહેલા પ્રવાસ વખતે લંડનમાં લગભગ ચોવીસ અઠવાડિયાં રહેવાની તક મળી હતી. એટલે લંડન સાથે ઘણી માયા બંધાઈ છે. પીકાડેલી સરકસ પર ઝઝૂમતો રીજેન્ટ સ્ટ્રીટનો ખૂણો, હે માર્કેટનું પેલું નાનું રેસ્ટોરાં, માર્બલ આર્ચ પાસેનું લાયન્સના કોર્નરહાઉસનું ભોયરું, ગ્રેટ કંબરલૅન્ડ સ્ટ્રીટનું ૨૮ નંબરનું અમારું જૂનું ઘર, ટ્રફાલગર સ્ક્વેરનાં કબૂતરો, સ્ટ્રેન્ડમાં આવેલી સેકસોની જોડાની મારી જૂની દુકાન, નેશનલ આર્ટ ગેલેરીની એક રળિયામણી બેઠક, દસ માણસોના શ્રોતાજનો સમક્ષ હજારોની માનવમેદનીને સંબોધતો હોય એવો હાઈડપાર્કનો પેલો ઉત્સાહી અજાણ્યો વ્યાખ્યાતા, ડીકન્સની નવલકથામાં ડોકિયું કરતી લીંકન્સ ઇન ફીલ્ડમાં આવેલી પેલી કયુરીઓની નાનો શી દુકાન, અનેક અજાણ્યાં સ્ત્રીપુરુષોને જાણીતાં કરતું પીકાડેલી સરકસનું ટયુબસ્ટેશન, ચેલસીનો પેલો વૃક્ષઘટાથી છવાયેલો 'કવિમાર્ગ,' અને વેસ્ટમિનિસ્ટર એબીમાં અલગ પડી જતો કવિઓનો ખૂણો—એ સર્વની સાથે એક સ્વાભાવિક નિસ્બત બંધાઈ હતી. આવું ઘર જેવું લંડન છોડીને એક અઠવાડિયે એડીનબરો જવું પડયું. ત્યાંની હેરીઅટ વૉટ કોલેજમાં કામ નીકળ્યું હતું. એડીનબરો પહેલી વાર જતો હતો. સ્કૉટલૅન્ડની એ રાજધાની જોવાનું કુતૂહલ સાર્થક થયું. બીજા મહાયુદ્ધ વખતે ત્યાંના બંદરી મુખ પર્થ ઑફ પર્થ પાસે જ્યાં માઉન્ટબેટન યુદ્ધજહાજોની પીછેહઠ થઈ હતી એ સ્થાન જોયું. ત્યાંની ટેકરી પર આવેલા રાજમહેલના આંગણામાં રોજ સવારે વાગતા સ્કોચ બેગપાઈપના વિખ્યાત બૅન્ડની સ્વરાવલિ સાંભળીને હૃદય પ્રફુલ્લ થઈ ગયું. હેરીઅટ વૉટ કૉલેજના પ્રિન્ટીંગ ડિપાર્ટમેન્ટના વડા રસ્ટેલને વાતવાતમાં ખબર પડી ગઈ કે મને અંગ્રેજી કવિતા અને નવલકથામાં

રસ છે અને હું ક્યારેક કલમ પણ વાપરું છું ત્યારે એડીનબરોની એક જાણીતી જગ્યા જોવા મને એ લઈ ગયા. સર વોલ્ટર સ્કોટની કોઈ એક નવલકથામાં જે સ્મશાનનું વર્ણન છે તે સ્મશાનમાં અમે જઈને એક બાંકડા પર બેઠા. સામે એક અટૂલું વૃક્ષ ઊભું હતું. એની સાથે સ્કૉટ તારામૈત્રક કરતા એમ કહેવાતું. એ વૃક્ષ એમને મિત્ર જેવું પ્રિય હતું. સ્કૉટ વિષેની લોકવાયકાઓ અને પ્રેમની વાતો થતી હતી. એટલામાં એ સ્મશાનનો સંરક્ષક એક બાટલીમાં પાણી લઈને નીકળ્યો. અમારા બાંકડાની બાજુમાં એક નાનો છોડ હતો. એના ક્યારામાં એણે પાણી રેડી દીધું. છોડને પંપાળ્યો. અમને જોઈને એણે કહ્યું: "હવે આ છોડ જ્યારે વૃક્ષ થશે ત્યારે જોજો એનું રૂપ! આ સામેનું ઝાડ મારા દાદાએ વાવ્યું છે અને આ પેલું લહેરાતું વૃક્ષ દેખાય છે એ મારા પિતાનું રોપેલું છે.'' મેં પૂછ્યું: "તમે પરંપરાથી અહીંના સંરક્ષકો છો?'' એણે ગૌરવભર્યા સ્મિતથી ઉત્તર વાળ્યો: "અમારું એ સૌભાગ્ય છે. અમારું કુટુંબ એ માટે ગર્વ લે છે." અને હસતો હસતો એ માણસ ચાલ્યો ગયો.

જ્યાં મૃત્યુ દટાય છે ત્યાં જીવન ઉછેરવાનું સુભગ કાર્ય કરતા આ મહાપુરુષને મારું અંતર નમી પડ્યું. રસ્ટેલને મેં કહ્યું: "હવે ચાલો." સ્કૉટલૅન્ડનાં ખ્યાતનામ સ્ત્રીપુરુષો જ્યાં સૂતાં હતાં ત્યાં આ અજાણ્યો અંતરશીલ પુરુષ પણ આરામ કરશે એ વિચારે માનવજીવનમાં રહેલાં સમાનતા અને એકતા એકદમ આંખો આગળ ઊપસી આવ્યાં. જીવનેનું આશ્વાસન અનુભવ્યું. શાંતિ વળી.

*

કમ્પાલાથી નીકળવાના દિવસો નજીક આવતા હતા. જે શહેરમાં આપણા મિત્રો વસે છે તે શહેરની સાથે પણ મૈત્રી

બંધાઈ જાય છે, માયા જાગે છે, એટલે મિત્રોને છોડતાં જેમ રંજ થાય છે તેમ એ સ્થાન છોડતાં પણ ઉદાસ થઈ જવાય છે. મારી ઉદાસીનતા ડૉ. મૂળજીભાઈ પટેલ પામી ગયા. એમને ખબર હતી કે માત્ર રંજન આ માણસનો રંજ ઓછો નહીં કરે એટલે એમણે ભાઈ રમાકાંતને કહ્યું કે તમે આ માણસને યુગાન્ડાના રાજા કબાકાઓનું સ્મશાન દેખાડો. રૂપાળી જગ્યા છે. એમને ગમશે અને ગમગીની પણ એમની કંઈક ઓસરશે. ડૉકટર તો ગયા દવાખાને. રમાકાન્ત અને બેત્રણ મિત્રોની સાથે અમે ઊપડચા સ્મશાન જોવા. સ્મશાન કે કબ્રસ્તાન એ નામથી મને કદી ગભરામણ નથી થઈ કે નથી થયો વિરાગ. હા, વિચારો ઘણા આવ્યા છે. ઉદાસી પણ વહોરી છે. પણ દુઃખ તો કચારેય નથી થયું. કબાકાઓનું એ સ્મશાન જોવા માટે ખાસ રજાચિઠ્ઠી જોઈએ છે. રમાકાન્તે એ મેળવી લીધી. એક ઊંચી ટેકરી ઉપર આ સ્થળ આવ્યું છે. આમ તો કમ્પાલા આખું ટેકરીઓ ઉપર જ વસ્યું છે. મુખ્ય દરવાજા આગળ મોટરમાંથી અમે ઊતરી પડચા. આખા કબ્રસ્તાનની આસપાસ મોટી દીવાલ હતી. મુખ્ય દરવાજો પસાર કરીએ એટલે મોટું વિશાળ મેદાન જેવું આંગણું આવ્યું. એ આંગણાની સામસામે નાનીનાની ઓરડીઓ હતી. અમે ગયા એટલે એ ઓરડીઓમાંથી ચારપાંચ સ્ત્રીઓ નીકળી આવી. અમે મુખ્ય ઘુમ્મટવાળા ઓરડામાં જ્યાં કબરો હતી ત્યાં ગયા. ઓરડો અતિશય સાદો હતો. હતું તો લીંપણ પણ ખૂબ સ્વચ્છ હતું. ભીંતો વલ્કલથી છવાયેલી હતી. વલ્કલનું પણ પોતાનું આગવું વાતાવરણ હોય છે. હતું તો એ કબ્રસ્તાન, પણ જાણે કોઈ મહર્ષિનો આશ્રમ હોય એવું વાતાવરણ હતું. ત્યાંના રક્ષકે અમને કયા રાજાની કઈ કબર એ બતાવીને ઇતિહાસ કહ્યો. એટલામાં તો પેલી

હતા. પણ અનસૂયા આ ભેદ પામી ગયાં. એમણે અંજલિ ભરીને પાણી છાંટ્યું. પ્રકાશ બંધ થઈ ગયો. અંધારું ઊતરી પડ્યું. એત્રણ ધડાકા થયા. ત્રણેય સાધુઓ બાળકો બનીને ઉવાંઉવાં કરી રહ્યા. એ અંધારું થયું એમાં ગડબડ મચી રહી. કોઈની જગા જતી રહી કે શું પણ ચાર આનાના વર્ગમાં કોલાહલ થઈ ગયો. પ્રકાશ થયો ત્યારે તો મારામારી શરૂ થઈ ચૂકી હતી. લાકડીઓ ઊછળી રહી હતી. છગનકાકાએ ઘાંટો પાડ્યો. પણ કોઈએ સાંભળ્યું નહીં. એ લાકડી લઈને ત્યાં પહોંચ્યા તો પણ દંગો શાંત થયો નહીં. એટલામાં એક પહાડી અવાજ આવ્યો. અવાજની પાછળ એક કદાવર વ્યક્તિ આવી પહોંચી. સીસમ જેવો ચકચકતો કાળો રંગ, સફેદ દૂધ જેવું મલમલનું કુડતું, માથે ચંપા રંગનો સાફો, હાથમાં દંડો. દંડો પણ અવાજની સાથે ઊંચકાયો. થોડી વારમાં જ કોલાહલ શમી ગયો. દંગો શાંત થઈ ગયો. ચાર આનાના વર્ગમાં ચુપકીદી છવાઈ ગઈ. એની અસરથી આખા નાટકની જનતા શાંત થઈ ગઈ.

"શાબાશ ઇમામ," મૂળજી આશારામ ઓઝાનો અભિનંદનથી ભર્યોભર્યો અવાજ નીકળ્યો. ઇમામુદ્દીન બહાર આવ્યો ત્યારે મૂળજીભાઈએ એને ખભો ઠોકીને શાબાશી આપી. નાટક શાંતિથી પૂરું થયું.

ઇમામુદ્દીનનું મારું એ પહેલું દર્શન. મને કોણ જાણે કેમ એ વ્યક્તિ પ્રથમ દર્શને જ ગમી ગઈ. ઓળખાણ થઈ ત્યારે ખબર પડી કે ઇમામને સૌ ફક્કડખાં કહેતા. આખા મદનઝાંપાના લત્તાનો એ દાદો. ઇમામની જેની સાથે દોસ્તી તેનું કોઈ નામ ન લે. જે ઘર સાથે એની નિસ્બત તે ઘરમાં કદી ચોરી ન થાય. ઇમામની આંખના

ઇશારાથી નાટકમંડળીમાં ગમે તેટલાં માણસો જોવા બેસી શકે. કોઈ તો શું પણ એ લત્તાના ફોજદાર પણ ઇમામની દોસ્તી રાખે. હોટલવાળા ઇમામને બોલાવીને ચા પિવડાવવામાં ગૌરવ લે. પાનવાળો પાનપટ્ટી હસીને આપીને રાજી થાય. એ લત્તાના છોકરાઓ ફક્કડકાકા કહીને ઇમામને નવાજે ને ક્યારેક એક આનાનાં બિસ્કિટ કે ગોળીઓનું ઇનામ પામે.

નાટક ન હોય તો સાંજે ફક્કડ ઇમામુદ્દીન લહેરીપુરા સુધી ફરવા નીકળે. દર્શનીય પુરુષ. જોબનનો સમો. કાળો રંગ પણ એના ચહેરાના આકર્ષક નકશાથી દીપી ઊઠે. ઘાટીલી ને ભરાવદાર મૂછો. માયાળુ પણ મારકણી આંખો. શરબતી મલમલનું બાર નાંખેલું, કાળજીથી કરચલીઓ પાડેલું, કલ્લીવાળું લખનૌરી કુડતું આખા લત્તામાં ઇમામ એકલો જ પહેરે ! હાથની શિલાઈ. એ શિલાઈ જ એક રૂપિયો ! ગમે તેવાનું તો ગજું નહીં. ઓગણીસસો પંદરસોળની સાલ. મહમદચાચા રંગરેજ ઇમામનો સાફો સફાઈ અને કાળજીથી રંગે. સુવર્ણચંપાનો ઊઘડતો રંગ એ ઇમામનો મનપસંદ રંગ. સફેદ ઝીણું ધોતિયું કસીને કમરબંધથી પહેર્યું હોય. હાથમાં એનો પ્રિય દંડો રમતો હોય અને મસ્તાન એની ચાલથી માણસ એવો તો મોહક લાગે કે ઘણી વખત સ્ત્રીઓ એને જોઈને વાતો કરતી.

એક દિવસ મોરબી થિયેટરથી હું એમની સાથે થયો. રસ્તામાં પાનવાળા, હોટેલવાળા, દુકાનોવાળા, મજૂરો, કારીગરો જે મળે તે એમને સલામ કરે. વકીલ-ડૉક્ટર પણ ઇમામને બોલાવીને ખબર પૂછે. અમારા માસ્તરે મને ઇમામની આંગળીએ જોયો ત્યારથી મારા તરફનો એમનો સ્નેહ ઘણો વધી ગયો. અમે ચાલતા ચાલતા હનુમાનના મંદિર આગળ આવ્યા. એ ચકલો ફક્કડચાચાનો

જરાક વિસામો. ત્રિભોવનને ત્યાં જ ઊભા રહીને પાનનો હુકમ આપ્યો. એ આવીને ઊભા છે એટલું જાણીને તરત જ કાજીની હોટેલમાંથી ખાસ ચાનો પ્યાલો આવી ગયો. એટલામાં રાજ્યની હાથિણી ચંપાકલી ત્યાંથી નીકળી. મસ્તકે એનું નામ શોભે. માથાની બન્ને બાજુ બે મોર ચીતર્યા હતા. મોરની આંખોને ચંપાકલીની આંખોમાં સમાવી દેવામાં આવી હતી એટલે મોર જીવતા લાગતા હતા. એનો માવત ફક્કડચાચાનો જિગરજાન દોસ્ત. ઇમામને જોતાં જ એણે હાથિણીને ઊભી રાખી. એનો ઘંટનાદ સાંભળીને દોડી આવેલા છોકરાઓ સ્તબ્ધ થઈને ટોળું વળીને દૂર ઊભા થઈ ગયા.

માવતે ધીરે ધીરે ચંપાકલીને નીચે બેસાડી. ફક્કડચાચા જરા પાસે ગયા. બન્નેએ હાથ મિલાવ્યા. પરસ્પરની ખબર પૂછી. બીડીપેટીની આપ-લે થઈ. પાનવાળાને ત્યાંથી માગ્યા વિના ઇમામ તરફથી માવતને માટે પાન પહોંચી ગયું. ફક્કડચાચાએ માવતની બીડી સળગાવી એને માન આપ્યું. ચંપાકલી ધીરે ધીરે ઊભી થઈ ગઈ. માવતે સલામ કરી ને ઘંટનાદ કરતી એ હસ્તિની મલપતી ચાલી ગઈ. હું તો જીવનનું આ અનુપમ દર્શન મુગ્ધપણે નીરખી રહ્યો તે બસ નીરખી જ રહ્યો. મારા કોમળ હૃદયમાં ફક્કડચાચા મહાપુરુષ તરીકે પ્રતિષ્ઠિત થઈ ગયા.

મોરબી નાટકમંડળીનો મુકામ એ વખતે લાંબો રહ્યો. શૃંગિઋષિનો નવો ખેલ એવો ઊપડ્યો કે મંડળીના માલિક ન્યાલ થઈ ગયા. છગનકાકાના આમંત્રણથી અમે એ નાટક જોવા ગયા હતા. ભીડ તો કહે મારું કામ. નાટકનો પહેલો અંક પૂરો થયો. એ વિસામા વખતે એક ઠેકાણે કોલાહલ થયો. લાકડીઓ ઊછળી.

દંગાએ ઉગ્ર સ્વરૂપ પકડ્યું. ફક્કડચાચા દંડા સાથે દોડી પહોંચ્યા. લડાઈ શાંત પડી ગઈ. એ ભીડમાંથી એક કદાવર મુસલમાનને ગળચીમાંથી પકડીને ફક્કડચાચા બહાર ઢસડી લાવ્યા. રસ્તાની બરાબર મધ્યમાં ઊભો રાખીને પાંચસાત ફટકા ખેંચી કાઢ્યા. કોઈની હિંમત ન ચાલે કે એમને વારે. છગનકાકા ઇમામને બાથ ભરીને ખેંચી લાવ્યા. પછી ખબર પડી કે પેલા મુસલમાને કોઈ બાઈની છેડતી કરેલી. એ માણસ પણ ફત્તેપુરાનો કોઈ ગુંડો હતો. પણ એની દુર્ગતિ પછી મોરબી થિયેટરના કમ્પાઉન્ડમાં ફરી એવો કોઈ બનાવ બનવા પામ્યો નહીં.

મોરબી કંપની પછી તો ચાલી ગઈ. ત્યાર બાદ એ થિયેટરમાં જે નાટકમંડળી આવે તેમાં ફક્કડચાચાનું ચલણ તો હોય જ. થિયેટરમાં જ એમનું રહેવાનું. પાસેની હોટલમાં જમવાનું. ઘણાં માણસો એમનાથી ડરે. કેટલાંક એમની નિંદા કરે. ઘણાં એમની ખુશામત કરે, પણ સૌથી વધારે સંખ્યા એમને વહાલ કરે. ગુંડા કહેવાતા અને મવાલી મનાતા એ માણસની વિરુદ્ધમાં કોઈને કશું જ કહેવાનું નહોતું. પ્રામાણિકતા તો ઇમામની જ. કોઈનો એક પૈસો ડુબાડવાનો નહીં. પાઈએ પાઈ ગણીને દેવું આપવાનું. જુઠ્ઠાણું તો એવું ધિક્કારે કે જુઠ્ઠું બોલનારને બાયલો કહીને જ બોલાવે. કોઈની સ્ત્રી કે માદીકરી સામે ઊંચી નજરે જોવાનું જ નહીં. બેસતા વર્ષે આવીને બાપુજીને પગે લાગવાનો ઇમામનો અચૂક નિયમ. સંક્રાંતિને દિવસે ફક્કડચાચા અમારે ઘેર જમે. પતંગનો એમને જબરો શોખ. જાતે દોરો સૂતે અને જાતે જ પતંગો બનાવે. એમનો પતંગ કપાયો હોય ને દોરો ભલે અડધો માઈલ લાંબો પડ્યો હોય પણ એ ફક્કડચાચાનો દોરો છે એવી ખબર પડતાં કોઈ એને પકડે નહીં. પોણિયો પતંગ પદેલચી દેખાય એટલી તો

એમની સેર જાય અને પેચ લડાવવામાં તો એક્કા. જેમ જેમ પેચ ઊંચા જતા જાય તેમ તેમ ફક્કડચાચા સેર છોડતા જાય. સામાનો પતંગ કાપે તોય હસે અને પોતાનો કપાવ તોય હસે.

એક સંક્રાંતિએ મારા પતંગના પેચ એક આગળના ફળિયાના પતંગ સાથે થયેલા. પેચ ચાલુ હતા, ત્યાં ચાલુ પેચે આગળના ફળિયામાંથી કોઈએ લંગર નાંખીને મારો પતંગ તોડી લીધો. અમે તો બેત્રણ જણા દોરચકરી મૂકીને દોડ્યા પેલે ફળિયે. ત્યાં બોલાબોલી થઈ ને વાત મારામારી પર આવી. લાકડીઓ ચાલી. દરમિયાન એક જણ દોડીને આ ખબર ફક્કડચાચાને આપી આવ્યું. મને તો ખબર જ નહીં કે ફક્કડચાચા આવીને ઊભા છે. પણ એમને જોતાં જ સામાવાળા છોકરાઓ લાકડીઓ પડતી મૂકીને નાઠા ત્યારે મને ખબર પડી. ઇમામે મારી પીઠ થાબડી. લાકડી બરાબર ચલાવવા માટે શાબાશી આપી. પોતે જાણી જોઈને જ વચ્ચે ન પડ્યા. લડાઈ બરાબર જામી હતી એની એમણે ખુશી પ્રગટ કરી.

બેચર ઘાંચીને ત્યાં એમની બેઠક. એક દિવસ બેચર ઘાંચી પોતાના માગતા રૂપિયા ચુનીલાલ સાઇકલવાળાને ત્યાં માગવા ગયો હતો. ત્યાં ચુનીલાલે પોતાની દુકાનમાં બેચરને પૂરીને માર્યો અને પૈસાને માટે ડીંગો દેખાડી કાઢી મૂક્યો. બેચરે આ વાત ઇમામને કહી. ઇમામુદ્દીન દંડો લઈને બેચરની સાથે આવે છે એ સમાચાર આગળથી ચુનીલાલને કાને પડતાં જ દુકાન બંધ કરીને એ અમદાવાદ નાસી ગયો. ત્યાંથી મનીઑર્ડર કરીને બેચરના માગતા પૈસા મોકલી દીધા અને એક દિવસ છાનામાના આવીને ઇમામની માફી માગી લીધી.

અમારે ચકલે રાધા દૂધવાળીની દુકાન. એના વેપારમાં ઉધાર માલ ઘણો જાય. પરંતુ બિચારી એવા ગરીબ સ્વભાવની કે કોઈને ઊંચે સાદે કશું જ કહે નહીં. એ રાધા એક દિવસ માંદી પડી અને ત્રણચાર દિવસની માંદગી પછી મૃત્યુ પામી. એને કોઈ સગુંવહાલું નહોતું. એટલે બધા તો જોતા જ રહ્યા ને ફક્કડચાચાએ અગ્નિસંસ્કારનો ભાર ઉઠાવી લીધો. અરે વહાલું પણ ન કરે એવું કામ તો ઇમામે રાધાને અગ્નિદાહ દઈને કર્યું. પાંચસાત વરસ પછી એક ગરબામાં ઇમામનું નામ રાધા સાથે જોડાઈ ગયાની વાત અમે સાંભળી. મરીને માણસ ઇતિહાસ રચે છે એ તો સાંભળ્યું હતું. જીવતા માણસની તવારીખ રચાઈ એની નવાઈ લાગી!

પછી થોડાં વરસો સુધી ઇમામની સાથેનો સંબંધ આછો થઈ ગયો. ઘણાં વરસ પછી મોરબી થિયેટર તોડી નાંખવામાં આવ્યું. હું પણ દસબાર વરસ પછી પાછો શહેરમાં આવ્યો હતો. એક દિવસ એ બાજુ થઈને સાઇકલ પર પોલોકલબમાં જતો હતો. વિચાર આવ્યો કે લાવો ઇમામની ખબર કાઢું. બેત્રણ ઠેકાણે પૂછ્યું પણ કોઈને ખબર નહોતી. નવાપુરા સુધી પહોંચ્યો પણ કંઈ પત્તો મળ્યો નહીં. પાછો આવતો હતો ત્યાં બેચર ઘાંચીનો છોકરો મગન મળ્યો. મગનને પૂછ્યું ત્યારે ભાળ મળી. ઇમામ બીમાર છે એમ સાંભળ્યું હતું. મગન પણ ઇમામને મળવા જ જતો હતો. અમે બન્ને પાછા નવાપુરાને રસ્તે ચાલ્યા. જ્યાં ઊજળી વસ્તી પૂરી થાય છે ને પછી કપડાંઆટલીવાળા વાઘરીઓનાં ઘરો શરૂ થાય છે એ લત્તામાં એક નાની શી ઝૂંપડી પાસે જઈને અમે ઊભા રહ્યા. સમીસાંજનું અંધારું પણ નહીં ને અજવાળું પણ નહીં એવો વિચિત્ર ધૂળિયો આભાસ હતો. ગમગીની પણ જાણે મૂર્છા ખાઈને પડી હતી. ગરીબી, ગંદવાડ અને ગાળોના અવાજ-

થી વાતાવરણ અકળાવે એવું લાગતું હતું. "ફક્કડચાચા !" કહીને મેં ધીરેથી અવાજ કર્યો. "ઇમામચાચા" કહીને મગને ધીરેથી બૂમ પાડી. ઝૂંપડીમાંથી એક પ્રૌઢ ઉંમરની બાઇ નીકળી. બહાર આવીને એ ઊભી રહી પણ બોલી નહીં. મગને ફરીથી પૂછ્યું : "ઇમામચાચાની તબિયત કેમ છે?"

"એ તો આજે સવારે ગયા !" બાઈએ ધીરેથી કહીને માથાનું લૂગડું જરા આગળ કર્યું. એની આંખોમાં, આખી હસ્તીમાં મોતની ઠંડક હતી.

અમે આગળ પૂછીએ તે પહેલાં જ બાઈએ કહ્યું : "એમની છેલ્લી ઇચ્છા પ્રમાણે એમને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો છે."

"તમે ઇમામુદ્દીનનાં કોણ થાવ છો?" મારાથી પૂછાઈ ગયું.

"તમે માનો તે, બધું જ." કહીને બાઈ અંદર ચાલી ગઈ.

અંધારામાં અમારી નજરે માત્ર દીવો દેખાતો હતો.

વ્યક્તિ અને વિભૂતિ

દશેરાનો દિવસ. વડોદરામાં દશેરા એટલે ઉત્સવનું મહાપર્વ. દશેરાની સવારી નીકળે. એ આકર્ષણને કારણે પચીસપચાસ માઈલ-થી લોકો વહી આવે. તે દિવસે વડોદરા યાત્રાનું ધામ બની જાય. જીવનની ઉજાણી કરવાના અનેક પ્રયોગો થાય. અનેક લોકો એમાં ઉત્સાહ અને ઉત્સુકતાથી ભાગ લે. આસપાસ ચોમાસું સારું ઊતર્યું હોય, વરસાદે મહેર કરી હોય તો ગામડાંનાં લોકો મોટી સંખ્યામાં આવી પહોંચે. શહેરમાં એવો તો માનવમેળો જામે કે મૂંજી માણસમાં પણ જિંદગી જાગે.

બીજે દિવસે કરનો ઉત્સવ. તે દિવસે સોનું આપવાનો રિવાજ. આખા વરસના અબોલા હોય તો પણ તે દિવસે તૂટે. નાનાઓ વડીલોને સોનું આપીને આશીર્વાદ પામે. આ સોનું એટલે શમીનાં પાન. સોનાનું એ પ્રતીક. સાથે સાથે માણસની નમ્રતાનું નિશાન પણ ખરું. પરંતુ મને આ બીજો બહુ ગમે અને એનું

કારણ સાવ જુદું. તે દિવસે અગડમાં મેદાની અને મર્દાની ખેલો થાય. ઘોડા અને હાથીની દાગદારી થાય. જાણીતા મલ્લોની કુસ્તી થાય. વજ્રમુષ્ટિઓની જીવનમરણની હરીફાઈ થાય. મેં આ અગડના ખેલો વિષે નાનપણમાં ઘણી રોમાંચક અને રંગદર્શી વાતો સાંભળેલી. બેત્રણ વખત મેં બાપુજીને વાત પણ કરેલી કે અગડના ખેલો જોવાની મારી બહુ ઇચ્છા છે. બાપુજીને એમાં બિલકુલ રસ નહીં. પરંતુ મારા આગ્રહને વશ થઈને એમણે એક વરસે મને અમારા ઓળખીતા નીલકંઠરાવની સાથે આ ખેલો જોવા મોકલ્યો. નીલકંઠરાવ રાજમહેલમાં દસ્તુરાત ખાતામાં નોકરી કરે. એટલે એ વખતે મને રાજકુટુંબથી થોડે છેટે, જ્યાં આ કુસ્તીઓ થાય ત્યાં, અખાડાને કિનારે જ જગ્યા મળી. મારા આનંદનો પાર નહીં.

અગડમાં જોનારાંઓની ઠઠ જામે, દૂરદૂરનાં ઝાડ અને છાપરાંઓ ઉપર પણ માણસો બેઠા હોય. પહેલી વખત હાથી-ઘોડાની દાગદારી જોઈને મારું તો હૈયું થરથરી ગયું. અગડના મેદાનમાં એક હાથીને છૂટો મૂકવામાં આવ્યો. હાથી પર માવત નહીં. મેં તો જિંદગીમાં પહેલી વાર માવત વિનાનો હાથી જોયો. અહા! શું મુક્ત અને મનોહારી એની ચાલ! ખાસ કલાકારોએ ચિત્રામણોથી એને રંગેલો. જ્યાં એ ડોલતો ડોલતો મેદાનમાં આવ્યો ત્યાં જ બાજુના દરવાજામાંથી એક ઘોડેસ્વાર નીકળ્યો. તેજસ્વી અને ચપળ ઘોડો. વધારે ચકોર અને બહાદુર ઘોડેસ્વાર. સવારના હાથમાં લાંબો ચાબુક. ઘોડો સ્વાભાવિક રીતે જ હાથીથી ડરે. અસવાર હાથીની છેક પાસે ઘોડાને લઈ જાય. પાસે જતાં જતાં તો ઘોડો નવ નેજાં પાણી ઉતારે. પાસે જઈને અસવાર ચાબુકથી હાથીને અડકે. હાથી ચિઢાય. ઘોડાનો પીછો પકડે. અસવાર ચિઢાયલા હાથીથી પોતાને બચાવે અને પાછો હલ્લો

કરે. આ દાગદારીમાં હાથીનું બળ અને અસવારની બહાદુરીનો સુમેળ. માણસની દક્ષતા અને ચતુરાઈ જનાવરના બળ ઉપર કેવી રીતે વિજય મેળવે તેનું આ દાગદારી અદ્દભુત ઉદાહરણ. પણ જોતાં જોતાં જોનારનું દિલ હચમચી ઊઠે એવી પરિસ્થિતિ આવે. અસવારના દિલની તો વાત જ શી કરવી ! હાથી એકાખૂ બનીને ચિઢાય અને ઘોડાનો પીછો જ પકડે ત્યારે અસવાર મેદાનમાંથી વિદાય લે. વીસપચીસ માણસો મોટા મોટા ચીપિયા અને દારૂખાનાથી ભરેલાં બાણ લઈને હાથીને વશમાં લે. માવત અતિશય વહાલથી મનાવીને એને જ્યારે મેદાનમાંથી બહાર લઈ જાય ત્યારે જોનારાઓના જીવમાં જીવ આવે.

પછી વજ્રમુષ્ટિઓ જીવસટોસટની સ્પર્ધામાં ઊતરે. કુસ્તીમાં માણસ ચારે ખૂણે ચીત થઈને ચતોપાટ પડે ત્યારે હાર્યો ગણાય. વજ્રમુષ્ટિઓની સ્પર્ધામાં માણસ ઊંધો પડે તો હાર્યો ગણાય એવી પરંપરા. વજ્રમુષ્ટિઓનાં કુટુંબો, જ્યાં સુધી પોતાના ઘરનો માણસ સ્પર્ધામાંથી જીવતો પાછો ફરે નહીં ત્યાં સુધી એમનાં મન હેઠાં બેસે નહીં. ઘરની સ્ત્રી તો બિચારી ચૂડીઓ ઉતારીને બેસે એવો રિવાજ. પોતાનો પતિ અગડની સ્પર્ધામાંથી પાછો ઘેર આવે ત્યારે જ ચૂડીઓ પહેરે, ત્યાં સુધી માતાની આગળ અખંડ દીવો બાળીને પ્રાર્થના કરતી બેસી રહે. આ વજ્રમુષ્ટિઓની સ્પર્ધા ભયંકર અને જીવલેણ હરીફાઈ કહેવાય. એ કુસ્તીનો જ એક પ્રકાર. એમાં પહેલવાનો જમણે હાથે લોખંડના અણિદાર ચકચકતા નખ બાંધે. ડાબા હાથ વડે કલા અને ચતુરાઈથી સામા માણસની નજર ચૂકવીને એને પેલા નખથી ઊઝરડી નાંખે. એમાં ટાંગનો ઉપયોગ થાય. એક હાથે થાપનો કીમિયો પણ અજમાવી શકાય. પરંતુ દૃષ્ટિની રમત ઉપર જ આખી સ્પર્ધાના જયપરાજયનો આધાર.

એમાં માણસ ચતો પડે પણ ઊંધો તો ન જ પડે. જો ઊંધો પડ્યો અને ઉપરવાળાએ ગળાના પાછલા ભાગમાં પેલા નખ ઉતારી દીધા તો એનો પરાજય થયો ગણાય. આ સ્પર્ધામાં બે-ત્રણ વરસે, ચાર વરસે એકાદ વજ્રમુષ્ટિ ગંભીર રીતે ઘવાય અથવા ઘવાઈને મૃત્યુ પામે. એટલે આ સ્પર્ધા જેટલી ભયંકર તેટલી જ બળ અને બહાદુરીસૂચક પણ ગણાય. જ્યારે એનો પ્રારંભ થયો ત્યારે શરૂઆત તો બહુ જ રંગીન અને રોમાંચકારી લાગી. વજ્રમુષ્ટિઓના ઘાટીલા, સુંદર અને કદાવર દેહ પર કેસરચંદનનો લેપ થયો છે. એમને ઘેરથી શરણાઈ-વાજાં એમને અગડ સુધી માનપૂર્વક લઈ આવ્યાં. કુસ્તીની સ્પર્ધા શરૂ થઈ ત્યારે પણ શરણાઈ-ઢોલે મારુ રાગની રમઝટ જમાવી. પણ જેમ જેમ એ સ્પર્ધામાં ઉગ્રતા આવતી ગઈ તેમ તેમ મારું દિલ ડરતું ગયું. કુસ્તીબાજોનાં શરીરમાંથી નીકળતું લોહી જોઈને મારું બાલ-મન લગભગ ઘેલું થઈ ગયું. પંરતુ એ જ સ્પર્ધાની અપૂર્વ બહાદુરીનું આકર્ષણ અજાણ્યે હૈયામાં એવી રીતે રોપાયું કે દેહને સ્વસ્થ અને બળવાન તથા મનને મસ્ત અને બહાદુર કરવાની પ્રેરણા મળી.

ત્યાર પછી આવ્યો પહેલવાનોનો વારો. પહેલાં જુવાનોની કુસ્તી થઈ ગઈ. સામસામા અખાડાના જાણીતા ગુરુઓના શિષ્યો પણ લડી ચૂક્યા. પછી આવ્યા જાણીતા પહેલવાનો. દસ મણની કાયાના સ્વામી દુર્ગા પહેલવાનને ચાર મણના દેહધારી રામનારાયણે જ્યારે સિફતથી અને સહજ રીતે ગુલાંટ ખવડાવી ચીત કરી દીધો ત્યારે તો સયાજીરાવ મહારાજ પણ ખુરશીમાંથી ઊભા થઈ ગયા. રામનારાયણની ચપળતા અને ચતુરાઈ આગળ દુર્ગાની જડતા અને બળ બન્ને શેહ ખાઈ ગયાં.

પણ જે છેલ્લી કુસ્તી થઈ તેણે મારા હૃદયમાં આત્મશ્રદ્ધાનો

છોડ રોપ્યો. એ કુસ્તીમાં વજ્રમુષ્ટિ અખાડાના ગુરુ કૃષ્ણાપ્પા અને પાણીદરવાજાના ભદ્રના અખાડાના આગેવાન રમઝુ પહેલવાનની કુસ્તી હતી. રમઝુની કદાવર કાયા જોઈને બીક લાગે! શી એની આકૃતિ! છ ફૂટ અને બે ઇંચની ઊંચાઈ. બાર-સાડાબાર મણનું વજન. પળ વાર હાથીને પણ ડારે એવી બહાદુરી. એના ઝનૂનથી ઘોડા ડરે. માણસોની તો વાત જ શી! રમઝુ ફરવા નીકળે ત્યારે એ જોવાની વસ્તુ હોય એમ માણસો એને જોવા ટોળે મળે. એની હાકથી ટોળું થરથરે! એના નામથી રડતાં બાળકો છાનાં રહી જાય!

અને જુવાન કૃષ્ણાપ્પા! ઊજળો મહેકતો વાન. મીઠડો મહોરદાર ચહેરો. ઘાટીલો, તંદુરસ્તીઝરતો દેહ. નમણી, નેહભરી આંખો. વહાલ આમંત્રે એવી આકર્ષક આકૃતિ. પાંચ ફૂટ અને આઠ ઇંચની ઊંચાઈ, અને એને બંધ બેસે એવું જ પાંચ મણ વજન. મૂછોની નીચે મરકતા હોઠ પૌરુષની ચાડી ખાય. કૃષ્ણાપ્પાને જોતાં જ હૈયું પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈ ગયું, મન મહોરી ઊઠ્યું.

રમઝુ અને કૃષ્ણાપ્પા પહેલી વાર અખાડામાં ઊતર્યા હતા. સૌ પોતપોતાની જગ્યાએ સાવધાન થઈ ગયા. સૌને એક જ આશા હતી કે રમઝુ જીતશે. સૌને શ્રદ્ધા હતી કે કૃષ્ણાપ્પા હારશે. પરંતુ સૌની ઇચ્છા એવી હતી કે રમઝુ કૃષ્ણાપ્પાને કશું નુકસાન ન કરે તો સારું. મારા જેવા કેટલાયની એવી પણ છૂપી આકાંક્ષા હશે કે અકસ્માત થાય ને કૃષ્ણાપ્પા જીતે તો ઇતિહાસ રચાઈ જાય!

કુસ્તી શરૂ થઈ. સલામી લેતાં જ રમઝુની ખેંચથી કૃષ્ણાપ્પા

૭ ફૂટ ખેંચાઈ ગયા. પણ ત્યાંથી જ સિંહની જેમ લપક્યા. રમઝુ વિચાર કરે ત્યાં તો એનું માથું કૃષ્ણાપ્પાના બે પગની વચ્ચે, અને અમે જોઈએ ન જોઈએ ત્યાં તો એ બાર મણની કાયા ઊથલીને ચારે ખૂણે ચીત થઈ પડી. જોનારાંઓમાં આશ્ચર્ય ઊભરાઈ ગયું. મહારાજાએ કૃષ્ણાપ્પા માટે પુષ્પહાર મોકલ્યો ને એમને માટે હજાર રૂપિયા ઇનામ જાહેર કર્યું.

મારા હૈયામાં કૃષ્ણાપ્પાની મૂર્તિ બેસી ગઈ.

બાપુજીના એક મિત્ર હતા. એમનું નામ ડૉ. રાજારામ ખોત. ડૉ. ખોતને ત્યાં કૃષ્ણાપ્પા આવે-જાય. એમની બન્ને વચ્ચે કુટુંબ જેવો સ્નેહસંબંધ. ડૉ. ખોત એક રીતે અમારા પાડોશી પણ ખરા. બરાબર એ જ વખતે વડોદરામાં પ્લેગનો રોગ ફાટી નીકળ્યો. કૃષ્ણાપ્પા આવીને ડૉ. ખોતને વારસિયામાં પોતાના અખાડાને મેડે રહેવા લઈ ગયા. ડૉ. ખોત રોજ દવાખાને આવે. અમારા ફળિયામાં જ્યારે આ રોગે પોતાનો ચાબખો ફેરવ્યો ત્યારે હાહાકાર વરતી ગયો હતો. ખોત દાક્તરે દવાખાને આવવાનું બંધ કરી દીધું હતું. નનામી ઊંચકવા માણસો મળતાં નહોતાં. એ વખતે મુડદાં લઈ જવા માટે હાથગાડીઓનો ઉપયોગ શરૂ થયો. હાથગાડી ખેંચવા માટે નાતજાતનાં કે ઓળખાણ ને વગવસીલાનાં માણસો પણ મળવાં મુશ્કેલ થઈ પડચાં ત્યારે કૃષ્ણાપ્પાના અખાડાના પહેલવાનો મેદાને પડચા. સંખ્યાબંધ શબોને અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા માટે ઘસડીને લઈ જનારા આ પહેલવાનો સવારથી સાંજ સુધી કાળી મજૂરી કરતા. કૃષ્ણાપ્પા અમારા લત્તામાં આ કામ સંભાળતા હતા. એ સમયે કૃષ્ણાપ્પા ઘણાં કુટુંબોની આશા-અભિલાષા જેવા લાડીલા બની ગયા હતા. એ એકલા જ શબની ગાડી ખેંચીને

સ્મશાને પહોંચાડતા, અને એવાં તો કેટલાંય શબ આખા દિવસમાં એ અગ્નિસંસ્કાર કે દાટવા માટે લઈ જતા. અમારા એ વિભાગમાં કૃષ્ણાપ્પાનું નામ ગરીબનવાજ જેવું ગરવું બની રહ્યું અને આ જ પ્લેગના રોગમાં એમના અખાડાના ઊડીને આંખોએ વળગે એવા બે રૂપાળા નવજવાનો પણ મરણને ભેટ્યા.

ત્યારથી કૃષ્ણાપ્પા મારા અંતરમાં અભિલાષા અને આસ્થા બનીને વિરાજ્યા. એમની નિઃસ્વાર્થ સેવાની તમન્નાને એમના તંદુરસ્ત અને તાકાતવાન શરીરે જે રીતે સાર્થક કરી હતી તેની મારા ઉપર ઘણી ઊંડી અસર થઈ. પ્લેગનો રોગ શમ્યો ત્યારે અમારા કુટુંબમાંથી બાપુજી અને મોટી બહેન સ્વર્ગે સંચર્યાં હતાં. પુરાણીના અખાડામાં જવાનો કાર્યક્રમ હું શિસ્ત અને સનિષ્ઠાથી પાળતો હતો. દેહ, મન અને અંતઃકરણ ઉપર શ્રી અંબુભાઈ પુરાણી અને તે સમયના વડીલ બંધુઓના જીવનની અસર ઘેરી બનતી જતી હતી. પુરાણી ભાઈઓનો બાજવાડાનો અખાડો એટલે માત્ર દેહ ઘડવાનો પ્રયોગ જ નહોતો. એ તો જીવનઘડતરનો એક અપૂર્વ પુરુષાર્થ હતો. રાષ્ટ્રીયતા અમારો ધર્મ હતો. ક્રાંતિ અમારો મંત્ર હતો. માતાની મુક્તિ અમારો આદર્શ હતો. આ આદર્શને ખાતર સુદૃઢ શરીર, ઉજ્જ્વળ મન અને ઉદાત્ત અંતઃકરણ દ્વારા સમન્વય વડે રાજ્ય કરતો પરાક્રમી આત્મા એ અમારો પુરુષાર્થ હતો. માત્ર દેહનો જ નહીં, ચેતનાનો પણ કાયાકલ્પ કરવાની આ ઉપાસના હતી.

ધીરે ધીરે બીજા એ સમયના વડીલ બંધુઓ પોતપોતાના જીવનવ્યવહારમાં પડી ગયા. અંબુભાઈ શ્રી અરવિંદના પૂર્ણયોગની સાધના સ્વીકારી પોંડીચેરી ચાલ્યા ગયા. છતાંય પાછળ મૂકેલી

અખંડિત બંધુતાથી રસાયલું સંગઠન સજીવન હતું. એની સહાય અને શક્તિ વડે અખાડો સરસ ચાલતો હતો. હિંદવિજય જીમખાનાની મેદાની અને મર્દાની રમતો વખતે કુસ્તી માટે દૂરદૂરથી પણ સારા કુસ્તીબાજ જુવાનો આવતા. અમારા અખાડામાંથી પણ જુવાનો ભાગ લેતા. એ વખતે કુસ્તીમાં કેટલાક નવા દાવ પણ આપણે અજમાવવા જોઈએ એવી પણ એક માન્યતા અસ્તિત્વમાં આવી. આને કારણે કૃષ્ણાપ્પાનું જૂનું ઓળખાણ કાઢીને કુસ્તીના નવા દાવ શીખવા માટે મેં વજ્રમુષ્ટિના અખાડામાં જવા માંડયું. બસ ત્યારથી કૃષ્ણાપ્પાનો વધારે નિકટનો ગાઢ પરિચય થવા માંડયો. પંદરસો, બેહજાર દંડ આસાનીથી કાઢતા અને રામરમૈયાની ધૂન સાથે પ્રસન્નતાથી પરસેવાની આકૃતિ પાડતા કૃષ્ણાપ્પા, પહેલવાન કરતાં જીવનના પરમ પુરુષાર્થી વધારે લાગતા. એમની નિઃસ્વાર્થ સેવાભાવના અને બાલસહજ નિર્દોષતા પૂજ્યભાવ જગાડે એટલી સ્વાભાવિક હતી. એટલે કૃષ્ણાપ્પાના જીવનમાંથી પરાક્રમનો જે પ્રસાદ મળ્યો એણે મારા ઘડતરમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો. સવારી, ઊલટી, ઉખાડ, પાંજરાપોળ અને ઉફીના દાવો નવા પેચ અને પેંતરા સાથે શીખીને હું પાછો મૂળ અખાડામાં આવી ગયો.

પછી જીવનવ્યવહાર વધારે દુન્યવી થતાં અને સંઘર્ષની ઉત્કટતા વધતાં અખાડો ધીરે ધીરે છૂટતો ગયો. કૃષ્ણાપ્પાને મળવા પણ હું અવારનવાર વારસિયાના વજ્રમુષ્ટિના અખાડામાં જતો-આવતો અને જ્યારે અમે મળતા ત્યારે એમના નિષ્કલંક સ્મિત પાસેથી હું હમેશાં જીવનની તાજગી પામતો. એમ કરતાં કરતાં ૧૯૩૨માં વડોદરા છોડયું. ૧૯૪૧માં પાછો આવ્યો ત્યારે વડોદરામાં અખાડાઓની આખી પ્રવૃત્તિમાં ઓટ આવી હતી. કૃષ્ણાપ્પાનો અખાડો

પણ ડગુમગુ ચાલતો હતો. એમનો મધ્યાહ્ન પૂરો થયો હતો. સંધ્યા ઊતરવાની તૈયારી હતી.

એક દિવસ અચાનક ખબર મળી કે કૃષ્ણપ્પા બીમાર છે. જઈને જોયું તો વાતાવરણ સાવ બદલાયેલું. પહાડ જેવો માણસ તરણા જેવો અશક્ત બનીને સૂતો હતો. બીમારીમાં સારવાર કરનાર માણસોની પણ તૂટ હતી. દવાદારૂની વ્યવસ્થા નહોતી. આ બધી વ્યવસ્થા કરીકરાવીને અમે પાછા ફર્યા. રોજ તો ખબર કઢાતી નહોતી. પરંતુ અવારનવાર ખબરઅંતર જરૂર નીકળતી. એક સવારે માણસ હાંફતો હાંફતો આવીને સમાચાર આપી ગયો કે કૃષ્ણપ્પા ગયા.

બધું કામકાજ પડતું મૂકીને દોડ્યો વારસિયા. કૃષ્ણપ્પા અંતિમ નિદ્રામાં સૂતા હતા. મુખ પર એ જ સ્મિત હતું, નિષ્કલંક અને નમણું. પરંતુ પરિસ્થિતિ કરુણ હતી. નનામી ઊંચકનાર પૂરાં માણસો નહોતાં. જે વિશાળકાય પુરુષે અસંખ્ય શબોને એકલે હાથે સ્મશાનમાં લઈ જઈને અંત્યેષ્ટિ સંસ્કાર કર્યા હતા તેના જ શબને ઉઠાવનાર આજે પૂરાં ચાર માણસો નહોતાં! પાછો શહેરમાં આવીને બેત્રણ મિત્રોને તેડી ગયો. સ્મશાનમાં જ્યારે એમના શબને અગ્નિ-સંસ્કાર થતા હતા ત્યારે અંતરમાં સમસ્યાઓનાં ગૂંચળાં વળ ખાતાં હતાં. કૃષ્ણપ્પાના અખાડામાં દેહનો કાયાકલ્પ કરવાનો પુરુષાર્થ થતો હતો અને ત્યાં જ એના કીમિયાગરનું કરુણ મૃત્યુ થયું.

દેહનો કાયાકલ્પ વ્યક્તિ ઘડે છે. ચેતનાનો કાયાકલ્પ વિભૂતિ સરજે છે. એક હોય તે વ્યક્તિ. એ સર્વમાં ઊતરે ત્યારે વિભૂતિ. આમ વ્યક્તિ અને વિભૂતિના ભેદવિભેદ પણ સાક્ષાત થયા.

☆

જીવનનું કાવ્ય

ઘણાં વરસ પછી અમદાવાદથી બપોરે બાર ને વીસે ઊપડતી ગાડીમાં નીકળવાનું થયું. દર વખતે રાતે ગુજરાત મેઈલમાં અને બહુ થાય તો સવારે સૌરાષ્ટ્ર એક્સ્પ્રેસમાં નીકળવાનું થતું હોવાથી આ સાડાબારની લોકલનું વાતાવરણ કંઈક નવું લાગ્યું. પ્રવાસ કરનારાં અને પ્લૅટફૉર્મ ઉપર ફરનારાં બન્ને માણસોની કોટિ જુદી, ફેરિયાઓની ધીમી ગતિ અને દેખાઈ આવે એવી સ્પષ્ટ નિરાશા, ગાર્ડ અને ટિકિટ માસ્તરોની બેફિકરાઈ જોઈને આપણને એમ જ થાય કે ગાડી આજે તો નહીં જ ઊપડે. ગાડીમાં અને બહાર ઘોંઘાટ, ગંદવાડ અને આળસના વિવિધ રંગોનું પ્રદર્શન જોઈને આપણને બેચેની થાય. મને એમ જ થયું કે હું ક્યાં આ ગાડીમાં આવી ભરાયો ! ત્યાં તો વીસપચીસ મિનિટની વધારે રાહ જોવડાવી-ને એ લોકલ આખરે ઊપડી. બીજા વર્ગના ડબ્બામાં બારેજડી, મહેમદાવાદ કે નડિયાદ જતા અમદાવાદી કમિશન એજંટોએ

ઘોરવાનું શરૂ કરી દીધું હતું. મારા મનને કંઈ ચેન પડતું નહોતું. મેં કાંકરિયા ભણીની દિશાએ જોઈ દૃષ્ટિને કંઈક આરામ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ મિલોનાં ભૂંગળાંમાંથી નીકળતા ધુમાડાથી છવાયલા વાતાવરણથી ઘનઘોર થયેલું આકાશ વધારે ઘેરાયેલું લાગ્યું. દિવસ હોવા છતાં સંધ્યાકાળનો આભાસ થતો હતો. એટલામાં ગાડી મણિનગર આવીને ઊભી રહી. કંઈક પવન આવે એ હેતુથી અને કંઈક માણસોનો મેળો જોવાની દૃષ્ટિથી હું આખું બારણું ખોલીને ઊભો હતો. ત્યાં તો એક જુવાન દૂધવાળી ભારવાડણ માથે બે ખાલી પિત્તળના દેગડા લઈને આવી પહોંચી. ત્રીજા વર્ગમાં માણસોની ભીડ ઘણી હતી. લોકો ઉઘાડાં બારણાં રાખીને બહાર ટીંગાયલા હતા. આ બાઈએ આવીને અમારા બીજા વર્ગના નીચેના પગથિયા ઉપર અંદર બેય દેગડા સરકાવી દીધા અને પોતે ઉપરના પગથિયે એવી રીતે પગ લટકતા રાખીને બેઠી કે દેગડાને આડ મળે અને ગાડીના ધક્કાથી એ નીચે ન પડી જાય. ગાડી ઊપડી. એણે વેગ પકડ્યો. દૂધવાળી બાઈએ બે હાથે બે બાજુના લોખંડી સળીઆ પકડ્યા હતા. પુરુષ પણ ભાગ્યે જ બતાવે એવી હિંમત આ બાઈએ બતાવી હતી. જરાક સમતુલા ચુકાય તો બાઈ નીચે પડી જાય અને ગાડીની નીચે આવીને એનો દેહ પીસાઈ જાય એવી ચોક્કસ સંભાવના હતી. એટલે મેં ડરીને કહ્યું : " બહેન, ઉપર આવી જાઓ."

દક્ષિણના પવનને પોતાની પીઠ પર ઝીલીને એણે જવાબ આપ્યો : " ભાઈ, ટિકિટ થડ કલાસની છે."

" પણ બહેન, તમે સંભાળીને બેસજો. આ તો આગગાડીનું કામ છે. " મેં ચિંતા બતાવી.

" ભાઈ, રામ રાખે તેને કોણ ચાખે ? " એણે મારા તરફ જોયા વિના જ જવાબ આપ્યો અને ગરદન હલાવીને પોતાના વાળ પાછળ નાંખ્યા.

શું આ બાઈનો આત્મવિશ્વાસ હશે !

એટલામાં વટવા સ્ટેશન આવ્યું. ગાડીની ગતિ ધીરી પડી. અમારો ડબ્બો આવીને ઊભો રહે તે પહેલાં જ નીચે ઊભેલા એક જુવાન ભરવાડે આ બાઈને અદ્ધરથી ઊંચકી લઈને છાતી સરસી ચાંપીને નીચે ઉતારી દીધી. ગાડી ઊભી રહી તે પહેલાં જ બન્ને જણાં એ દેગડા લઈને હસતાં હસતાં ચાલતાં થયાં.

દામ્પત્યનું નિરોગી સૌન્દર્ય આજે વિરલ થઈ પડયું છે. એવા આ આકરા સંઘર્ષ અને સંગ્રામના સમયમાં આ શુદ્ધ અને શ્રમજીવી દંપતી સ્વાભાવિક જીવનનું પ્રતીક બનીને ઉપમા જેવાં રંગદર્શી બની રહ્યાં.

૨

અને કદરૂપતા

એ જ બાર ને વીસની લોકલ નડિયાદ આવીને ઊભી રહી. મહેમદાવાદ ક્યારે આવ્યું અને ગયું તેનું મને ભાન ન રહ્યું. મારા મનની આંખો આગળ પેલા ભરવાડ દંપતીનું ચિત્ર કોતરાઈ રહ્યું હતું. પેલા જુવાન પુરુષે પોતાની પ્રિયતમાને હળવે ચાલતી ગાડીએથી છાતી સરસી ચાંપીને બાથ ભરીને ઉતારી લીધી એ દૃશ્ય જીવનનું અનુપમ કાવ્ય બનીને મારી આંખોમાં ઊતરીને અંતરમાં બેઠું હતું. મારી એ કાવ્યસમાધિ તોડવાનું પાપ એક

બહેનને ફાળે ગયું. નડિયાદથી ગાડી ઊપડી તે જ વખતે એક જુવાન બહેન ખભે એક ચામડાની સુશોભિત બૅગ લટકાવી, હાથમાં એક ફેશનેબલ પેટી સાથે દાખલ થયાં. બારીમાંથી એમણે નીચે ઊભેલા એક છોકરા જેવા લાગતા પુરુષને કહ્યું: "જોજો. ગાડી ચાલે છે. તમે નીચે ઊતરી જાઓ." પેલો છોકરો નીચે ઊતરી પડ્યો અને ગાડીની સાથે ચાલવા લાગ્યો. "હું એમ. એ.માં ગુજરાતી લેવાની છું. તમે નિરંજનકાકાને કહેજો કે એ પ્રોફેસરને મારે માટે ભલામણ લખે."

"જરૂર કહીશ. એ ન હોત તો તું બી.એ.માં પાસ ક્યાંથી થાત?" પેલા છોકરાએ ગાડી સાથે દોડતાં કહ્યું.

છોકરીએ બારીમાંથી હાથ કાઢ્યો. છોકરાએ હાથ લીધો ન લીધો ત્યાં તો ગાડીના વેગે બન્ને હાથ છૂટી ગયા. પેલી છોકરીએ રૂમાલ હલાવીને પેલા અડધા નિરાશ છોકરાને અડધી આશાનો સંદેશ આપ્યો.

ઉત્તરસંડા આવ્યું. ટિકિટ તપાસનાર અમારા ડબ્બામાં ચઢી આવ્યો. બેત્રણ અમદાવાદી, મહેમદાવાદ–નડિયાદ ઊતરી ગયા હતા. ચારેક નડિયાદી નવા ચઢ્યા હતા. અમે સૌએ ટિકિટ દેખાડી. પેલાં બહેને પણ દેખાડી.

"બહેન, આ તો આણંદની ઇંટરની ટિકિટ છે. એક્સેસ આપો." ટિકિટ તપાસનારે કહ્યું.

"એક્સેસ શાનો આપું? હું સ્ટેશને આવી ને ગાડી ઊપડી. એટલે મળ્યો તે ડબ્બામાં ચઢી ગઈ. આણંદ ઊતરી પડીશ." પેલાં બહેને કહ્યું.

"આણંદ સુધીનું વધારાનું ભાડું આપો. પાવતી બનાવી દઉં." ટિકિટ તપાસનારે સભ્યતા અને શાંતિથી કહ્યું.

"એમાં મારો ગુનો નથી. મારે બેસવું નહોતું. બેસવું પડયું મારે." પેલાં બહેને કંઈક કરડી જીભે જવાબ આપ્યો.

"તમે શું કરવાનાં હતાં તેની સાથે મારે નિસ્બત નથી. તમે શું કર્યું છે તેની સાથે છે. વધારાના પૈસા આપી દો, બહેન, હું પાવતી બનાવી આપું." ટિકિટ તપાસનારે સહાનુભૂતિ માટે અમારી સામે જોયું.

"હું આણંદના સ્ટેશન માસ્તરને ઓળખું છું." પેલાં બહેને હવે રુઆબ કર્યો.

"બહેન, તમે જનરલ મૅનેજરને ઓળખતાં હો તો પણ આ વધારાના પૈસા આપવા પડશે. હું આ ડબ્બામાં ન આવ્યો હોત તો તમે નિરાંતે આણંદ ઊતરી પડત અને વધારાના પૈસા પણ ન આપત. લોકો નકામાં રેલવેના નોકરોને લાંચિયા કહે છે. મુસાફરો પણ કંઈ ઓછા અપ્રામાણિક નથી હોતા." હવે ટિકિટ તપાસનારની આંખમાંથી સભ્યતાની શરમ ઓસરી ગઈ.

એટલામાં આણંદ આવ્યું. એક બીજો જુવાન છોકરો પેલાં બહેનને લેવા માટે આવ્યો હતો. આણંદના સ્ટેશને ઝઘડો જામ્યો. બોલાબોલી થઈ. પેલાં બહેનનું મોઢું ઊતરી ગયું. લેવા આવેલા જુવાનનું મન ખાટું થઈ ગયું. આખરે માંડ પેલાં બહેને પોતાની ખભે ભેરવેલી બેગમાંથી થોડાક આના પેલા ટિકિટ તપાસનારને આપ્યા. માસ્તરે પાવતી ફાડી આપી. પેલાં બહેન અને પેલો છોકરા જેવો લાગતો જુવાન હતાશ બનીને ચાલ્યાં ગયાં. આગળ બહેન અને પાછળ પેલો ભાઈ.

"સાહેબ, આ ભણેલાઓ જ આજે દેશને બેઆબરૂ કરી રહ્યાં છે." ટિકિટ તપાસનાર બબડતો બબડતો બીજા ડબ્બામાં ચાલ્યો ગયો.

વટવાના સ્ટેશને સાક્ષાત્ કરેલું પેલું જીવનના કાવ્ય સમું દૃશ્ય પાછું દૃષ્ટિ સમીપ આવ્યું, ત્યાં તો નડિયાદથી આણંદ વચ્ચે લાંબી થયેલી કદરૂપતાએ પડદો નાંખ્યો.

એ 'ચીજ'

દરેક શુક્રવારે વડોદરામાં ગુજરી ભરાય છે. ફતેહપુરાના રાજમાર્ગ પર ભરાતી આ ગુજરી શહેરનાં અને આસપાસનાં ગામોનાં શ્રમજીવી ભાઈબહેનો માટે આનંદ અને ઉત્સવની વસ્તુ છે. શહેરનો કેળવાયલો શિક્ષિત અને ઊંચો વર્ગ આમાં ભાગ લેતો જ નથી. બહુ બહુ તો મધ્યમ વર્ગના નીચલા સ્તરનાં ભાઈબહેનો ભાગ લે. એટલે આ ગુજરીનાં રંગ અને વાતાવરણ સ્વાભાવિક, મુક્ત અને આકર્ષક લાગે છે. ભીડ, કોલાહલ, પૂછપરછ, ભાવ ઠરાવવાની કચકચ અને વેચનારના જુદાજુદા સંગીતમય અવાજને કારણે વાતાવરણમાં એક પ્રકારની સજીવનતા રસળતી હોય છે. આ ગુજરીમાં શાકપાંદડાથી માંડીને ગાયબળદ અને ઘોડાના સેંકડો રૂપિયાનાં વેચાણ થાય છે. અહીં નવી વસ્તુઓની સાથે જૂની અને અવડ પડી રહેલી, નહિ વપરાયલી ચીજોના ઢગલા પણ પડ્યા હોય છે. સાત દિવસમાં નથી વેચાતા એટલા ચણામમરા

શુક્રવારે એક દિવસમાં સાફ થઈ જાય છે. મરઘાં, બતકો, પોપટ, મેના, કાકાકૌવા અને બુલબુલતેતરના વિભાગમાં એના વેચનાર રંગીલાઓની ભાષા એવી તો ચુનંદી અને ચકોર હોય છે કે મોટા સાહિત્યકાર શરમાઈ જાય. આ ગુજરીમાં કાએલ શહેરીઓ પોતાની લુચ્ચાઈ અને ચતુરાઈથી ભોળા અને ભલા ગામડિયાઓને આસાનીથી છેતરે છે. અહીં કોઈ ફરંદો મવાલી કોઈ બેખબર વટેમાર્ગુનું ખિસ્સું પણ હલકું કરી આપે છે, અને અહીં જ કોઈ જટાધારી સાધુ પિત્તળનું સોનું કરી આપવાને બહાને લોભી શહેરીને પણ ધૂતી જાય છે. આવું હોવા છતાં જિંદગીની જરૂરિયાતની ઘણી બધી વસ્તુઓ એકી સાથે મળતી હોવાને કારણે આ ગુજરી અહીંના અને આસપાસના શ્રમજીવીઓનું મોટું આકર્ષણ છે.

એક દિવસ આ ગુજરીની વાત સદ્‌ગત પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોર-ને કરી. મેં વળી વાતમાં જરા રંગ પૂર્યો. એટલે બલુકાકા કહે કે આપણે આ ગુજરી જોવા જઈએ જ. ડોસાને આવી વાતોનો બહુ રસ. એટલે પછીના શુક્રવારે અમે જવાનું ઠરાવ્યું. શુક્રવારે સવારે આઠ સાડાઆઠે હું એમને ત્યાં પહોંચી ગયો. એ વખતે બલુકાકા રાવપુરામાં ખર્ચીકરના ખાંચામાં આવેલા ઇમ્પ્રુવમેન્ટ ટ્રસ્ટના મકાનમાં રહેતા હતા. ૧૯૩૧ની આ વાત. અમે આમ તો રોજ બપોરે ચા સાથે પીતા. ડોસાએ દરમિયાન બીજા માણસો પાસે પણ આ શુક્રવારની ગુજરીની હકીકતો મેળવી રાખી. એમનો ઉત્સાહ જોઈ શકાય એવો અને એટલો હતો. મને કહે કે ચાલ ઉપર, હું કપડાં પહેરી લઉં. ચિરૂટને એમણે સળગતી જ રહેવા દીધી. વળી પાછા સળગાવવાની લમણાઝીંક કોણ કરે! કાકાએ કપડાં પહેરતાં પહેલાં પસંદગી શરૂ કરી. એક ચુડીદાર પાયજામો કાઢ્યો. એમાં નોકર પાસે લાલ રંગનું જાળીદાર નાડું નંખાવ્યું.

ખાખી રંગનું એક ખમીસ કાઢ્યું. ધોબીને ત્યાં ધોવાઈને જેનો રંગ ઓળખાતો નથી એવા લીલાભૂરા રંગની શેરવાની બહાર આવી. ડોસાએ કપડાં પહેર્યાં. રસોઇયા નટવરે બૂટની દોરી બાંધી આપી. નીચે આવીને એમણે માથે ખાસ્સી જાડી મિલિટરી ઢબની સનહેટ પહેરી. ખૂણામાંથી લાકડી લીધી. કદાચ વધારે તાપ લાગે તો સાથે છત્રી રાખી. પછી મને પૂછ્યું કે પહેરવેશનું મિશ્રણ કેવુંક છે! લોકોને આનંદ આવશે ને! બલુકાકાની મશ્કરી-ની રીત પણ પોતાની જ હતી. અમે દાદરો ઊતરી પડ્યા. બંબથાણા પાસેથી ઘોડાગાડી કરી. પેલો ગાડી હાંકનાર તો બલુ-કાકાને જોઈ રહ્યો તે બસ જોઈ જ રહ્યો. મને એણે પૂછ્યું કે આ દાદા સરકસના માણસ છે? મેં નાકે આંગળી મૂકીને એને વાર્યો. પણ એનું મોઢું હાસ્યથી ભરાઈને ખૂલુંખૂલું થઈ રહ્યું. ચાંપાનેરને દરવાજે અમે ઊતરી પડ્યા. ત્યાંથી જ ગુજરી શરૂ થતી હતી. મેં ખાદીનું પહેરણ અને ધોતિયું પહેર્યાં હતાં. જોડે પૂરી સજાવટમાં બલુકાકા હતા. લગભગ સાડાનવ થયા હશે. ઉનાળાનું સવાર. તડકામાં તીખાશ શરૂ થઈ ગયેલી. એનો સામનો શરૂ કરવા ડોસાએ છત્રી ઉઘાડી અને અમારી બે જણાની સવારી પ્રવેશી ગુજરીમાં. બલુકાકાના એક હાથમાં છત્રી અને બીજા હાથમાં લાકડી. એટલે અમારો સંગાથ માત્ર મારે જ સાચવવાનો, એ જાય તેમ જવાનું, એ ચાલે તેમ ચાલવાનું. ચાલ્યા અમે તો ઊભી બજારે. અનેક આંખો અમારા તરફ વળી. લોકોએ ઇશારા કરવા માંડ્યા. ફૂટપાથ પર બેઠેલી કાછિયણોએ ડોસા તરફ આંગળી ચીંધી. હું એમને ગુજરીના વિભાગોનાં નામ કહેતો જાઉં, જે જે વસ્તુઓ ત્યાં હોવાની સંભાવના તે તે જણાવતો જાઉં. ક્યારેક વળી એ દુકાન ભણી વળે.

વળી કોઈ દુકાન આગળ ઊભા રહે. ક્યારેક પૃચ્છા પણ કરે. કોઈ ઐતિહાસિક વસ્તુની માગણી કરીને વેચનારને નવાઈ પમાડે. આમ અમે પક્ષીઓના વેચાણવિભાગમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાર પછી પશુઓનો વિભાગ, પછી હરણીનો પુલ અને ગુજરીનો અંત. એક ઠેકાણે આઠ-દસ પિંજરામાં પચીસ-ત્રીસ પોપટ હતા. ચાર-પાંચ પિંજરામાં આઠ-દસ મેનાઓ હતી. એક પિત્તળના ચળકતા પિંજરા-માં લાલ ગરદનથી મગરૂર બનેલો એક કાકાકૌવો ડોલાડોલ કરતો હતો. એક વિશેષ પિંજરામાં બે તેતર અસ્વસ્થતાથી આમતેમ ફરતાં હતાં. મેં બલુકાકાને આ બધાં પક્ષીઓની વાત કરતાં કરતાં તેતરની વાત પર જરા રંગ ચઢાવ્યો. લખનૌમાં તેતરની લડાઈમાંથી કેવાં હુલ્લડો થાય છે તેની એક વાર્તા હું કહેતો હતો અને ડોસા સાંભળતા હતા. એમની નજર પણ તેતરના પિંજરા પર હતી. એકદમ પાસે જઈને એમણે તેતરના માલિકને ઉર્દૂમાં પૂછ્યું કે એ આ તેતરની લડાઈ કરાવી શકે કે નહીં. તેતરનો માલિક મુસલમાન હતો. એણે ધાર્યું કે આ પુરાતન નવાબ પોતાના કારકુન સાથે શોખની ચીજવસ્તુ ખરીદવા નીકળ્યો લાગે છે. એણે તો એક મેલું ધોતિયું બિછાવી દીધું. તેતરની લડાઈ શરૂ થઈ. ડોસાએ બહુ જ રસપૂર્વક નિહાળી. પેલો તેતરબાજ રંગીન ઉર્દૂમાં શેરબાજી કરતો જાય અને એક પછી એક એમ બન્ને તેતરને ઉશ્કેરતો જાય. બેટા, દિલબર, યાર, શાગિર્દ, શાયર, મિસ્કીન, બહાદુર વગેરે સંબોધનો છૂટતાં જાય. આખરે કાકાએ બસ બસનો ઉદ્‌ગાર કાઢ્યો. ખિસ્સામાંથી પાકીટ કાઢીને પેલા તેતરબાજને એક રૂપિયાની નવાજેશ કરી, અને પછી આગળ જઈ પશુવિભાગમાં માણસો અને ઢોરોને અથડાઈને અમે પાછા ફર્યા. બરાબર ગુજરીના મધ્ય ભાગમાં પહોંચ્યા. ત્યાં નવીજૂની ચીજો વેચાતી હતી. અમે આવી એક

ભંગારની દુકાનની બાજુમાં ઉભા રહ્યા. બલ્લુકાકાએ ચિરૂટ ચેતાવી. છત્રી બંધ થઈ ગઈ અને એમની આંખોએ ડાબેજમણે દૃષ્ટિ ફેંકીને ગુજરીનું માપ કાઢી લીધું. એટલામાં એક આધેડ વયનો મુસલમાન ત્યાંથી નીકળ્યો. એની આંખોમાં રસિકતા અને ચકોરતાના મેળથી સુગઠિત થયેલી નખરાંબાજી રમતી હતી. સુરમાથી અંજાયલાં એ નયનો કાતિલ હતાં અને કમનીય પણ. એની સખીને મળવા નીકળ્યો હશે! નહીં તો નેત્રોમાં આટલી નમણાશ નીતરે ખરી! અમારી પાસે આવીને એણે બલ્લુકાકા તરફ આંગળી બતાવીને ધીરેથી મને પૂછ્યું: “આ જૂનીપુરાણી ચીજ વેચવાની છે?” હું જવાબ આપું તે પહેલાં તો છલકાતા હાસ્યમાં આળોટતા શબ્દો ડોસાના મુખમાંથી બહાર કૂદી પડ્યા: “આ ચીજ વેચાઈ ગઈ છે.” અને એવી તો હાસ્યની છાલક ઉડાવી કે પેલો રસિકચતુર એના છાંટા પોતાની આંખોમાં ઝીલીને ચાલતો થયો.

મધ્યાહ્ને ચાંપાનેર દરવાજે આવીને અમે ઘેર આવવાની ઘોડાગાડી કરી.

ભણતરનો અંધાપો

હિમાલયથી એક સાધુ આવ્યા હતા. રામાનંદ સ્વામી. એમના કોઈ શિષ્યને ત્યાં ઊતર્યા હતા. બીજે દિવસે સવારે જવાના હતા. એટલે તે રાતે ભજનનો કાર્યક્રમ હતો. વડોદરાના કેટલાક સંગીતકારો એમાં ભાગ લેવાના હતા. સાધુમહારાજના શિષ્યોની સંખ્યા ભક્તિભાવથી ટોળે મળી હતી. શાન્તાબહેન સાંજે પાંચ વાગે મળી આવ્યાં હતાં. એમણે ફોન કર્યો કે સાવિત્રીબહેન જે બાળાના મધુર કંઠને સાંભળવા ઇચ્છે છે તે સિંધુબાળા આજે રાતે સ્વામીજી પાસે ભજનો ગાશે માટે આપણે સૌએ જવું. અમારામાંથી કોઈ પણ સ્વામીને પહેલાં મળ્યું નહોતું. એમનામાં અમને રસ પણ નહોતો. કુતૂહલ કંઈક હતું. પરંતુ આકર્ષણ તો અમારું હતું સિંધુબાળાના દર્દભર્યા કંઠનું. મેં એ છોકરીને પહેલાં સાંભળી હતી. "બંસિયા કાહે કો બજાઈ, મેં તો આ રહીથી મોહના" એ ગીતની મીઠી વેદનાના અજંપાની માધુરી સ્મરણમાં ચમકી

ઊઠી. ફોન ઉપર મેં શાન્તાબહેનને હા પાડી. રાતે નવ વાગ્યાનો સમય હતો. અમે સૌ નવ સવાનવે પહોંચી ગયા. એક તમાકુના વેપારીને ત્યાં સ્વામીજીની બેઠક હતી. અમે ગયાં ત્યારે "જય જગદીશ હરે"ની આરતી ગવાતી હતી. પરંતુ આરતી ઊતરતી હતી સ્વામીજીની. આ પ્રથમ ગ્રાસે મક્ષિકા. સ્ત્રીઓનો સમુદાય અંદર હતો. પુરુષો અને બાળકો પણ જેટલાં સમાયાં તેટલાં અંદર હતાં. અમે થોડાક જણ બહાર બેઠા ઊભા હતા. આરતી પૂરી થઈ ગઈ. પ્રસાદ વહેંચાયો. પોણાદસ થઈ ગયા. હજી પેલા સંગીતકારો આવ્યા નહોતા. સવાદસે એ જૂથ આવી પહોંચ્યું. પા કલાક એ સૌને સ્વસ્થ થતાં થયો. પા કલાકે વાદ્યો મળ્યાં. માંડ પોણાઅગિયારે એક ભાઈએ દિલરુબા ઉપર સિતારની પેઠે નખલીથી વગાડવાનું શરૂ કર્યું. કલાનો આનંદ પ્રગટ કરવા કરતાં એમાં હુશિયારી દેખાડવાની કીર્તિગામી મનોવૃત્તિ દોડાદોડ કરી રહી હતી. એ આખું વાદ્યસંગીત નિર્જીવ અને કંટાળો આપનારું બની ગયું. જીવની સાથે એનો મેળ ના બેઠો. પ્રાસ બેસાડવા, મેળ પેદા કરવો એ જેનું કામ તે સંગીત દ્વારા એના યોજકે સંગીત સામે અરુચિ પેદા કરી. આનંદ આપનાર કરણને આપણે જ્યારે સામાન્ય ઉપયોગ માટે વાપરીએ છીએ ત્યારે પરિણામ ભારે કરુણ આવે છે. આ સંગીતથી કંટાળીને ત્રણચાર જુવાન છોકરીઓ અને બેપાંચ જુવાનીઆઓ બહાર નીકળી આવ્યા. છૂટકારાનો શ્વાસ એમણે લીધો. બહારથી હવાએ પણ એમને મદદ કરી. બહાર છજામાં એક હીંચકો હતો અને બે ખુરશીઓ હતી. બે શેતરંજી પાથર્યા વિનાની ગડીબંદ પડી હતી. સામે ખૂણામાં પાણીની માટલી અને ચારપાંચ પવાલાં પડ્યાં હતાં. હીંચકો અને ખુરશીઓ માણસોથી ભરેલાં હતાં. પેલા જુવાનો વાતચીત પરથી કૉલેજના

વિદ્યાર્થી, પતિપત્ની, મિત્ર અને ભાઈબહેન જેવાં પણ લાગતાં હતાં. એમાંથી એક બહેને પાણી પીવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. બીજા એક ભાઈએ નિરાંતે બેસવાની મરજી બતાવી. પણ એમાંથી કોઈ કશું જ કરતું નહોતું. અંદર અંદર વાતો ચાલી. મશ્કરીઓ થવા માંડી. એક જણે કહ્યું કે ઘાટી થઈને પાથરણું પાથરી આપ. બીજી બહેને કહ્યું, એય રામા, જરા પાણી આપ. પણ કોઈ પાણી પીતું ન હતું. શેતરંજી પાથરવા કોઈની કમર વળતી નહોતી. એટલામાં એક અભણ જેવી દેખાતી સામાન્ય આધેડ વયની બાઈ બહાર નીકળી. એણે આ ગુંચવાડો તરત પારખ્યો. ઝડપથી એણે બન્ને શેતરંજી બિછાવી આપી. પેલાં લોકોને વગે કરીને બેસાડચાં. માટલીમાંથી પવાલે પવાલે સૌને પાણી પીવડાવ્યું.

અડધા કલાકથી પેલા ભણેલાં ભાઈબહેનો જે મૂંઝવણમાં પડચાં હતાં તેનો પાંચ મિનિટમાં ઉકેલ કરીને પેલી બાઈ પાછી અંદર સ્વામીજી પાસે ચાલી ગઈ. પેલાં જુવાનીઆઓ બાઈની આ સહજ સરળતા ઉપર ટોળટપ્પાં કરીને હસી પડચાં. મારો જીવ કકળી ઊઠચો.

આજનાં આ ભણેલાં ફિશિયારીખો(૨Snobs) જુવાનોને પેલી ગઈ કાલની અભણ બાઈની અંતરનિષ્ઠા મશ્કરી કરવા જેવી લાગી! આ આપણું આજનું ભણતર! આ શિક્ષણે જીવનનાં આવાં ખોટાં મૂલ્યો પેદા કર્યાં છે! આવી અવળી દૃષ્ટિ આપી છે! આનાથી અભણતાનો અંધાપો શો ખોટો! સ્પર્શથી, સાંભળીને, વિચારીને, અનુભવીને સાચી વાત તો પકડાય! એ જીવનને ખોટા શિક્ષણનું ગ્રહણ તો નથી લાગ્યું ને! આ તો વિકાસના મૂળમાં જ આઘાત! આવે ટાણે સમજણ પડે છે. જીવનના પાયાને

આધુનિક ભણતરનો લૂણો લાગ્યો છે. એ પાયામાં પરસેવો, સ્વાવલંબન અને સન્નિષ્ઠાની ત્રિવેણી વહાવી સમગ્ર જીવનની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી એને નવપલ્લવિત કરવાનું ભગીરથ સપનું ગાંધીજીની બુનિયાદી કેળવણી પાસે છે. આપણે એ જોઈએ છે ?

માતૃત્વ

નવી દિલ્હીમાં ગઈ ધૂળેટીને દિવસે એક અનોખો ઉત્સવ ઊજવાયો હતો. દિલ્હીમાંથી 'શંકર્સ વિકલી' નામે મશહૂર હાસ્યચિત્રઆલેખક શ્રી શંકરનું એક અંગ્રેજી સાપ્તાહિક નીકળે છે. એમાં હાસ્યચિત્રો દ્વારા દેશ અને દુનિયાના જીવનના વિવિધ પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓ ઉપર સંજ્ઞાસૂચક અભિપ્રાય પ્રગટ કરવામાં આવે છે. શંકરની પારદર્શક તેજસ્વી દૃષ્ટિ, નિર્દંશ જીવનદર્શન અને ભાવનામય ઉદારતાને લીધે આ સાપ્તાહિકમાં પ્રગટ થતાં હાસ્યચિત્રોએ સમગ્ર દેશમાં એક પ્રકારની પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. જેમને વિષે અભિપ્રાય અથવા સંકેત પ્રગટ થયો હોય તે માણસ પણ એમાં રસ લઈ શકે એવી એની બિનઅંગતતા હોય છે.

શંકર હમણાં બેત્રણ વરસથી દર વર્ષે આ સાપ્તાહિકનો બાળકઅંક પ્રસિદ્ધ કરે છે. આ અંક દરેક વર્ષે વિકાસનું એકએક પગથિયું ચઢતો જ જાય છે. આ વર્ષે આ બાળકઅંકમાં આખી

દુનિયામાંથી પાંત્રીસ દેશોનાં તેરહજાર ને સાતસો બાળકોએ પોતાનાં ચિત્રો અને લખાણો મોકલીને ભાગ લીધો હતો. એમાંથી ચિત્રા-લેખનો માટે એકસોનેવું અને લખાણો માટે સો ઇનામો આપવામાં આવ્યાં હતાં.

આ ઇનામો આપવાનો સમારંભ નવી દિલ્હીના સ્ટેડિયમમાં ધૂળેટીને દિવસે બપોરે ચાર વાગે શ્રી જવાહરલાલ નેહરુના પ્રમુખ-પણા હેઠળ થયો હતો. આ ઉત્સવમાં પ્રમુખ ઉપરાંત બીજાં પણ બેત્રણ આકર્ષણો હતાં. ડૉ. રાધાકૃષ્ણને સૌને આવકાર આપ્યો એ તો સામાન્ય વાત થઈ. પણ એમાં જુદા જુદા દેશનાં બાળકોએ સરસ કાર્યક્રમ આપ્યો એ વાત અસાધારણ મહત્ત્વની અને આકર્ષક હતી. પાંત્રીસ દેશોનાં બાળકો, જેમણે આ હરીફાઈમાં ભાગ લીધો હતો તે તે દેશના રાષ્ટ્રધ્વજોએ હારમાં ઊભા રહીને એકતા ઊભી કરી હતી. એમની આસપાસ લાંબા અને ગોળ ફુગ્ગાઓની હારમાળાએ વાતાવરણને પ્રફુલ્લ બનાવ્યું હતું અને અસંખ્ય બાળકોની હાજરીએ આખા ઉત્સવમાં પ્રાણ પૂર્યો હતો. નવી દિલ્હી-માં વસનારા જુદા જુદા દેશોના લગભગ બધા જ રાજદૂતો પોતાનાં કુટુંબ અને બાળકો સાથે હાજર રહ્યા હતા. એટલું જ નહીં પરંતુ અમેરિકા, ઇંગ્લૅંડ, જાપાન, ઇન્ડોનેશિયા અને બર્માના રાજદૂતવાસનાં બાળકોએ તો કાર્યક્રમમાં પણ ભાગ લીધો હતો.

રાયસીની માધ્યમિક બંગાળી કન્યાશાળાની બાળાઓએ રાષ્ટ્રગીતથી પ્રારંભ કર્યો હતો. જાપાનની એક સુકન્યાએ આવીને એક મીઠું ગીત ગાયું હતું. દિલ્હીની સંત થૉમસ માધ્યમિક શાળાનાં બાળકોએ ‘ સુતેલી સુંદરતા ’ નામની એક રસિક નાટિકા ભજવી હતી. ઇન્ડોનેશિયાનાં બાળકોએ વિખ્યાત સુમાત્રાનૃત્ય કર્યું

હતું. અમેરિકાનાં બાળકોએ તો ત્રણ જુદી જુદી ગીતનાટિકાઓ આપી હતી. દિલ્હીની જાણીતી રાષ્ટ્રીય મુસ્લિમ વિદ્યાપીઠ જામિયા મિલિયાનાં બાળકોએ સરસ કવ્વાલી ગાઈ હતી. એમની આવવાની રીત, સલામ કરીને બેસવાની રીત, કવ્વાલી ગાવાની રસમ—એ સર્વમાં શુદ્ધ મુસ્લિમ સંસ્કારિતા અણિશુદ્ધ પ્રગટ થઈ હતી. પરદેશીઓને એનું આકર્ષણ હતું. એવી જ રીતે જાપાનીસ ગીત અને સુમાત્રાનૃત્ય વખતે પણ સંગીત અને પહેરવેશની સુંદરતાએ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. પણ સરસ નાટિકા તો ભજવી દિલ્હીની પબ્લીક સ્કૂલનાં બાળકોએ. નાટિકાનું નામ હતું "સમસ્યા.' એમાં સંગીત અને પરિધાનકલાની નવીનતા અપૂર્વ હતી. બે છોકરાઓ કાગળ બનીને આવ્યા. એમણે પોતાનું આગમન અને અગત્ય કહ્યાં. બે છોકરીઓ કલમ બનીને આવી. એમણે વળી પોતાનો મહિમા ગાયો. ત્યાં વળી બે છોકરાઓ પાકીટ બનીને આવ્યા. એમણે પોતાનું મહત્ત્વ જાહેર કર્યું. બે છોકરીઓ ટિકિટો બનીને સરી પડી. એટલામાં તો બે બાળકો ટપાલની પેટી બનીને આવી પહોંચ્યા. એમણે જણાવ્યું કે કાગળ તો લખાયો પણ ટપાલપેટી વિના નાંખશો ક્યાં? ત્યાં તો બે ટપાલી નીકળી આવ્યા. કાગળ ટપાલની પેટીમાં તો પડ્યો પણ એને પોસ્ટઑફિસમાં પહોંચાડશે કોણ? એટલામાં તો આગગાડી નીકળી. ટપાલ ઊપડી. બીજે ગામ પહોંચી ગઈ. બીજા ટપાલીએ આવી એ કાગળ માલિકને પહોંચાડ્યો. 'પત્ર' એ જ સમસ્યા હતી અને એનું જ નાટક હતું: સરસ અને સુમેળવાળું. રંગ રાખ્યો અને જમાવ્યો પણ ખરો. બાળકો અને મોટાંઓએ ખૂબ તાળીઓ પાડી.

મારી બાજુમાં એક જુવાન યુગલ બેઠું હતું. ઘણાં રૂપાળાં બાળકો વિષે વાતો કરતાં હતાં એ બે જણાં. ક્યારેક એમને કોઈ

છોકરી ગમતી. ક્યારેક વળી કોઈ નમણો છોકરો. ક્યારેક કોઈકની આંખો વખાણતાં, કદી વળી કોઈના નાકની પ્રશંસા કરતાં. કોઈકની વળી ચાલ પસંદ પડતી તો કોઈની ભાષાની શુદ્ધિ આકર્ષક લાગતી. પરંતુ છેલ્લી નાટિકામાં બે ટપાલી બનીને આવેલા છોકરાઓમાંથી એક છોકરાની ચકોરતા અને ચારુતાએ પેલી જુવાન સ્ત્રીને જાદુ કર્યું. એની આંખમાં એ છોકરો વસી ગયો. એને વિષે એણે વખાણ ચાલુ જ રાખ્યાં. પતિ સાંભળતો હતો. રસ પણ બતાવતો હતો. એટલામાં બર્માના એક છોકરાએ આવીને મોઢેથી વગાડવાનું પેલું વાજું વગાડ્યું. એવો લાંબો શ્વાસ લે ને એવો સૂર કાઢે, તાલ સાચવે, ને એણે બંધ કર્યું ત્યારે બાળકો તો ખુશખુશ થઈ ગયાં. ત્યાં તો રંગભૂમિનો રંગ બદલાયો. ઇંગ્લૅંડનાં બાળકોએ એક નાટિકા ભજવવા માંડી. એમાં મુખ્ય સ્ત્રીનું કામ કરતી એક નાનકડી બાળાએ મારી પાસે બેઠેલા યુગલમાંથી સ્ત્રીને પોતાની કરી લીધી. પેલી બાઈએ પાછી પોતાના અંતરની પ્રીતિનો અવાજ પ્રગટ કર્યો. શું લાવણ્યવતી છોકરી છે! ધન્ય છે એનાં માબાપને! પુરુષ કહે કે શું અદ્‌ભુત શિક્ષણ આપ્યું છે! એનો પિતા કેળવણીકાર હશે! બાઈ કહે કે ના રે, એની માતાની કાળજીનું જ આ પરિણામ છે. બાળકોના બાપ તો રખડતા ફરે છે. બાળકોના ઉછેરનો આધાર જ મા છે. મારું અડધું ધ્યાન જોવામાં અને અડધું પાડોશીની વાતચીત સાંભળવામાં. આંખો નાટિકા જુએ. કાન બાજુમાં થતો સંવાદ સાંભળે. અંતર ખુશી અનુભવે.

એટલામાં દક્ષિણભારતનાં બાળકોએ કૃષ્ણલીલાનું નૃત્ય કર્યું. સંગીતમાં સુકોમળ તામીલ લહેકો. મૃદંગમાં શુદ્ધ તામીલ થડકાર. મંજીરાનો સાથ. પહેરવેશમાં રંગવૈવિધ્ય. એમાં કૃષ્ણ બનેલો છોકરો ભારે રૂપાળો લાગે. મીઠો પણ ઘણો. ગમે તે સ્ત્રીને ગમે એવું પ્રસાદ-

ભર્યું એ બાળક. મારી પાડોશણે પાછાં અંતરનાં બારણાં ઉઘાડ્યાં. હાય હાય! આ છોકરો તો જુઓ! રૂપરૂપનો અંબાર. મધુરતાની તો જાણે નદી. પુરુષ પણ ભિંજાયો. સ્ત્રી સાથે સહમત થયો. છોકરો બહુ મીઠડો છે. પણ સ્ત્રીને હજી વધારે રસિક અને ગાઢ સાથ જોઈતો હતો. એટલે બોલી કે એનો મોરપીંછનો મુગટ તો જુઓ! બાળકૃષ્ણ આવો જ હશે! હા, આવો જ હશે! હવે પુરુષે અવાજમાં રસ રેડ્યો જરા. એટલામાં તો ગોપીઓ એની આગળપાછળ વીંટળાઈ વળી. એમાંથી બાળકૃષ્ણે તો રાધાની જ આંગળી ઝાલી લીધી. કેટલો હોશિયાર છે! સ્ત્રીનું હૈયું નાચી ઊઠ્યું. ખરો આ બાળકૃષ્ણ! જોઈતી હતી તે જ ગોપીને પકડી લીધી. પુરુષે સૂર પૂર્યો. બધા પુરુષો અડધાપડધા કૃષ્ણ જ હોય છે એમ હું નથી કહેતી? સ્ત્રીએ આંખોમાં કશુંક આણ્યું હશે. મેં જોયું નહીં. કારણ મારી દૃષ્ટિ નૃત્ય ભણી હતી. પણ પુરુષના જવાબે મારી શંકા સાચી ઠેરવી. એણે કહ્યું કે બહુ ઓછી સ્ત્રીઓ અડધી રાધા હોય છે. પેલી રમણી કંઈક રંગમાં હતી. એણે કહ્યું કે પોતે તો અડધી નહીં આખી રાધા છે. એના ઉત્તરમાં પુરુષ બોલ્યો નહીં. એટલે એણે વર્તનમાં ઉત્તર વાળ્યો હશે. નહીં તો વાણી રોકાય નહીં.

ત્યાં તો કાર્યક્રમ પૂરો થયો અને જવાહરલાલજી રંગપીઠ પર આવ્યા. ઇનામ વહેંચાવા માંડ્યાં. જે દેશનાં બાળકો હાજર ન હોય તે દેશના રાજદૂત આવીને પોતાના દેશનાં બાળકો વતી ઇનામ લઈ જાય. પદ્ધતિ ગમે એવી હતી. સૌથી વધારે ઇનામો જાપાનનાં બાળકોને મળ્યાં. રાજદૂત ઊંચકી ન શકે એટલાં. બીજે નંબરે અમેરિકા. પછી ચાલી નંબરવારી. રશિયાના રાજદૂત આવ્યા ને ત્યાર પછી આવ્યા ઇજીપ્તના એલચી. એ સર્વથી વૃદ્ધ

હતા. એટલે નેહરુએ ઇનામોની સાથે પાસેની છત ઉપરથી એક કુગ્ગો તોડીને એલચીને પણ ઇનામની ભેટ ધરી, આખો સમારંભ હસી ઊઠયો. આંતરરાષ્ટ્રીય એકતાની વાતો, ચર્ચાઓ અને પરિષદો કરતાં આવો સમારંભ પોતે જ વિશ્વઐકયની સંજ્ઞા જેવો લાગતો હતો. એટલામાં તો પંડિતજીએ જાહેર કર્યું કે સમારંભમાં આવેલા દરેક બાળકને કંઈ ને કંઈ ઇનામ આપવાની વ્યવસ્થા છે. આ જાહેરાત સાંભળીને તો બાળકોની દુનિયામાં ખુશીનો રંગ ઊછળી પડ્યો અને પછી ધસારો કહે મારું કામ. પંડિતજીને પ્રમુખ તરીકે ભાષણની શરૂઆત કરતાં લગભગ અડધા કલાકથી વધારે વખત નીકળી ગયો. પણ બાળકોની મસ્તી, એમની ખુશી, એમનું હાસ્ય, એમની આશા એ બધું એવું સજીવન, એટલું આહ્લાદક અને એવું પ્રફુલ્લિત લાગતું હતું કે આખી સાંજ સોહામણી અને મનોરમ બની ગઈ.

પંડિતજીએ ધીરે રહીને બોલવા માંડયું. મારી પાડોશમાં પણ વાતચીત શરૂ થઈ. મને દુવિધા થઈ. કોનું સાંભળું ? પંડિતજીનું ભાષણ બિનંગત હતું. પાડોશીઓની વાતચીત અંગત હતી. સાહિત્યમાં આપણે જેને objective અને subjective કહીએ છીએ ને એની અનુભૂતિ થવા માંડી. આંખો જુવે પંડિતજી ભણી. સાંભળવાનો ડોળ પણ ચહેરો કરે. પરંતુ કાન સાંભળે પાડોશીનો વાર્તાલાપ. સ્ત્રીના અંતરમાંથી પેલો કૃષ્ણ થયેલો છોકરો ખસતો નહોતો. પુરુષના મનમાં પણ એની મોહિની તો લાગી જ હતી. બન્નેની વાણીમાં આનો રણકો હતો. એટલામાં પંડિતજીએ બોલતાં બોલતાં પંચવર્ષીય યોજનાને સ્પર્શ કર્યો. એ સાંભળીને પેલી સ્ત્રી બોલી ઊઠી કે દરેક વાતમાં આ લોકો યોજના ને નિયોજનને શું કામ વચમાં લાવતા હશે ! મારું ધ્યાન જરાક પંડિતજી તરફ ગયું

હતું તે તરત પાછું પાડોશમાં ગોઠવાયું. પુરુષે કહ્યું કે નિયોજન વિના જીવનનું રૂપ બંધાતું નથી. એના જવાબમાં સ્ત્રી તો કૂદી જ પડી. જિંદગીની બધી બાબતમાં નિયોજનને શું બાળવું છે! હમણાં હમણાં આ નિયોજનનો લોકોને હડકવા લાગ્યો છે. કુટુંબમાં અંદાજપત્ર બનાવો. હિસાબ લખો. ટકાવારી પ્રમાણે ખર્ચ કરો. આ તે કંઈ જીવવાની રીત! જરા નિરાંતે જીવવા તો દો. નિયોજનનો આટલો ધખારો શો!

પુરુષ સમજ્યો હોય કે કોણ જાણે પણ એ ચુપ જ હતો. આ મૌન પેલી સ્ત્રીથી હવે ના સહેવાયું. બોલી: "ખોટું કહું છું?" પુરુષને હવે બોલવું જ પડ્યું. "જીવનમાં કોઈ પણ પ્રકારની વ્યવસ્થા ના હોય તો એમાં ભલીવાર નથી આવતો. એટલે યોજના ખોટી વસ્તુ નથી. માત્ર એનો તંત ના લેવો જોઈએ. જુઓને આ કુટુંબનિયોજને આપણને જ કેટલી મદદ કરી! નહીં તો આજે આપણા પગારમાંથી એક પાઈ બચતી ના હોત." પેલી સ્ત્રીમાંથી આખીને આખી માતા ઊછળી પડી: "બળ્યું તમારું કુટુંબ-નિયોજન! દેવું કરીશું! હું હવે નથી માનવાની...!" એટલામાં પંડિતજીને હારતોરા થયા. કોલાહલ વધી પડ્યો. મારા કાન તો પાડોશમાં હતા. આંખો ત્યાં ફરી ત્યારે પુરુષે નાકે આંગળી અડાડી હતી. સ્ત્રીની આંખોમાં સમગ્ર વિશ્વનું માતૃત્વ એકાગ્ર થયું હતું!

અજવાળામાં અને અંધારામાં

અજવાળામાં

નવી દિલ્હીને પોતાનું આગવું વ્યક્તિત્વ છે. એના ઉપર પંજાબી સંસ્કારિતાની અસર છે. ઉત્તર પ્રદેશની સભ્યતાનું સૌન્દર્ય પણ એમાં છે. દિલ્હીની પોતાની મૌલિક ખૂબી અને ખુશ્બુથી પણ એ ક્યારેક મહેકે છે. પણ આ સર્વની ઉપર સદોદિત છવાઈ રહેલું ચક્રવર્તી રાજ્ય તો સાહેબશાહી સંસ્કૃતિનું ચાલે છે. આ છે જતા રહેલા અંગ્રેજોની સભ્યતાનું ખંડેર, સાહેબલોકોના જીવનનો એંઠો અવશેષ. સ્વાભાવિકતા અહીં સ્વાર્થની કીર્તની નીચે કચડાય છે એટલે કૃત્રિમતાનું અહીં મોટું ચલણ છે. સત્તા આ શહેરની સામ્રાજ્ઞી છે. સૌજન્ય અહીં હરિજન છે. ભલાઈની ભવ્યતા માત્ર ભાષણો માટે છે. બલિદાન કાવ્યનો વિષય છે. સત્યનું તો અહીં સપનું છે.

આવું આ બહુરૂપી શહેર પહેલા દર્શને બહુ આકર્ષક લાગે છે. પહેલી મુલાકાતે બહુ ગમી જાય છે. પણ જેમ જેમ લાંબું

રહો, એને પચાવતા જાઓ, સ્વાર્થના સંઘર્ષમાં અથડાતા જાઓ, એની આ સાહેબશાહી સભ્યતાના ભોગ અથવા ભાગ બની રહો, ત્યારે જ અદ્‌ભુત લાગતી આ નગરી અળખામણી બનતી જાય છે.

આજે એક ચા પીવા જવાનું નિમંત્રણ હતું. જેમને ત્યાં જવાનું હતું એ મોટા અફસર હતા. વિશાળ બંગલો હતો. એનો બાગ ઊડીને આંખે વળગે એવો નમણો હતો. કુસુમોની છટા રંગદર્શી હતી. ગુલાબની મીઠી સુગંધથી વાતાવરણ ભર્યું ભર્યું હતું. હતું તો નમતું બપોર. પણ ગુલાબી ઠંડીને કારણે સવાર જેવું જીવનદાયી લાગતું હતું. બાગમાં બેઠકો હતી. બીજા પણ મિજબાનો હતા. યજમાને ચા મંગાવી. ચા પીવાતી હતી. વાતોના વિષયનો પટ નેહરુથી માંડીને યજમાનની પુત્રી નયના સુધી લંબાયો હતો.

"દિલ્હી રાજ્યની ધારાસભાની છેલ્લી ચૂંટણીમાં કૉંગ્રેસને ભારે શિકસ્ત મળી." એક કૉંગ્રેસવિરોધી જનસંઘીએ કહ્યું.

"પણ કૉંગ્રેસની સત્તા ઓછી નબળી પડી છે? જુઓ ને સી. સી. દેસાઈ સીલોન હાઇકમિશ્નર તરીકે ગયા કે તરત એમનો બંગલો વિજયાલક્ષ્મી પંડિતને મળી ગયો. આટલો મોટો બંગલો એ એકલી બાઈને શું કરવો છે?" દિલ્હીમાં ઘર માટે વલખાં મારતા એક પત્રકાર બોલી ઊઠ્યા.

"અરે એ તો ઠીક. આ વખતે રેડિયો સ્ટેશન ડિરેક્ટરની જગ્યા માટે અરજી કરી હતી. પણ એમાં પબ્લિક સર્વિસ કમિશને એક મિનિસ્ટરની ભાણેજ તરફ પોતાની મહેરબાની ઢોળી દીધી." કૉલેજના એક પ્રોફેસરે હાયવરાળ કાઢી.

"પરંતુ અમારા આ સાહેબ સારા છે. જ્યારે કહીએ ત્યારે

કામ કરી આપે છે. બાબુજી, આ સંદેશ ખાસ લ્યો. અમારી પાડોશની દુકાનેથી હું ખાસ તૈયાર કરાવીને લાવ્યો છું. આજની સામગ્રી બધી મારે ત્યાં જ લગભગ બની છે." એક શેઠિયા જેવા લાગતા દિલ્હીના લાલાજીએ હસીને વાત કરી દીધી.

હું બીજી તરફ અમારા યજમાન સાથે વાત કરતો હતો. પણ એ બેચેન હતા. કોઈની રાહ જોતા હતા. એટલામાં એક નેતા જેવા દેખાતા ખાદીધારી ગૃહસ્થ આવી પહોંચ્યા. લગભગ અડધા ઉપરાંત માણસો ઊભાં થઈ ગયાં. હું પણ સૌની સાથે ઊભો થઈ ગયો. એ તો પાર્લામેન્ટના સભ્ય હતા અને તરત જ પાછળ એક ત્રિરંગી ઝંડો ફરકાવતી મોટી મોટર આવી પહોંચી. યજમાને દોડીને બારણું ઉઘાડ્યું. દેવ પધાર્યા હોય તેમ ભક્તો ઊભા થઈને હાથ જોડી રહ્યા. સૌને ઓળખાણ કરાવી કે આ આપણા ડેપ્યુટી મિનિસ્ટર છે.

મિનિસ્ટર તરત જ પાર્લામેન્ટના સભ્ય સાથે વાતે વળગ્યા : "કેમ, તમારા પ્રશ્નનો તમારે કઢાવવો હતો એવો જ જવાબ આપ્યો ને!"

"તમે બહુ મહેનત કરો છો આજકાલ. મોડી સાંજ સુધી ઑફિસમાં બેસો છો." પેલા સભ્યે વખાણનું વલણ દેખાડ્યું. એક પછી એક રસગુલ્લાં એમના મુખમાં જતાં હતાં.

"અરે અમારી તો કંઈ જિંદગી છે. મહેનત કરીને મરી જઈએ, કીર્તિ માટે મિનિસ્ટર અને પગાર અમને એમના કરતાં અડધોય નહીં." પેલા ડેપ્યુટીએ વાત કરીને ચિરૂટનો જોરથી દમ લગાવ્યો.

એટલામાં એક નાની મોટર આવી. અંદરથી એક જુવાન

બાઈ ઊતર્યાં. પોષાક હિંદી હતો. પણ ઠાઠ બધો જ યુરોપીય. અરે ! આ તો યજમાનનાં પત્ની હતાં. સૌએ ઊભા થઈને જયજયથી વધાવી લીધાં. મોડા આવવા માટે માફી માગી. પોતાની મિટિંગ મોડે સુધી ચાલી તેની ફરિયાદ કરી. એ બાઈએ ચા પીધી ન પીધી ત્યાં તો એમના પતિએ કાનમાં કંઈક કહ્યું. એમણે તરત આયાને બૂમ પાડીને પોતાની પુત્રી નયનાને બોલાવી. ઢીંગલી જેવી છોકરી મનોરમ હતી. એની પાસે નૃત્ય કરાવ્યું. મહેમાનોએ એ બાળામાં ભવિષ્યની મહાન નર્તિકા ભાળી.

ચા પૂરી થવા આવી. મહેમાનો ધીરે ધીરે વિખરાવા માંડ્યાં. નિકટનાં બેચાર સ્વજનો રહ્યાં. સાંજ નમી પડી હતી. યજમાનપત્ની સૌને પોતાની બેઠકમાં અંદર લઈ ગયાં. પીણાની પૂછપરછ થઈ અને શરાબના, શરબતના પ્યાલાઓની બહારે વાતાવરણને ભરચક કરી દીધું.

થોડી વારે એક ફોન આવ્યો. યજમાનપત્નીને બીજી મિટિંગ-માં જવાનું હતું. થોડી વારે મોટરમાં આવીને એક ગૃહસ્થ એમને લઈ ગયા. જતાં જતાં આયાને બોલાવીને બાળકોને ખવડાવવા-પીવડાવવાની સૂચનાઓ આપતાં ગયાં. હવે રહ્યાં અમે ત્રણ જણાં: યજમાન, એમનાં એક સ્ત્રીમિત્ર અને હું. ધીરે રહીને અમારા યજમાને મને કહ્યું કે તમે અમારા મિનિસ્ટરને ઓળખો છો. તમે એક વાત એમના અંતરમાં વસે એ રીતે કહો તો હું આભારી થઈશ જિંદગીભરનો. હમણાં અમારા ખાતામાં ઉપરની એક જગા ખાલી પડવાની છે. એ મને જ મળે એટલું તમારે કરવાનું. એમ કહીને મારો હાથ દાબ્યો ને આખો ગ્લાસ ગટગટાવી ગયા.

બન્ને મિત્રો એક પછી એક ગ્લાસ પૂરો કરતા હતા. મેં આખરે

રજા માગી. યજમાને કહ્યું કે હું તમને ઘેર ઉતારી જઈશ. મેં કહ્યું કે આજે બિલકુલ ચાલ્યો નથી માટે ચાલીશ જરા. મેં ચાલવા માંડ્યું. આખે રસ્તે જાણે શ્વાસ રુંધાતો હોય એવી મૂંઝવણ થયા કરી. પેલા શરાબની દુર્ગંધ જાણે સાથે આવતી હતી.

અંધારામાં

આથમી ગઈ હતી સાંજ. રાત પડતી હતી. અંધારિયું હતું. નવી દિલ્હીની અપંગ રોશનીનો અંધારાને હિસાબ નહોતો. શિયાળો હતો. ઠંડી તો કહે મારું રાજ્ય, કોંગ્રેસનું નહીં. નવ વાગી ગયા હતા. શાહજહાં રોડ ઉપર મારા વિના બીજું કોઈ માણસ દેખાતું નહોતું. કોઈ પણ જાતના વાહનનો પત્તો લાગતો નહોતો. બસ માટે થોડી વાર થોભ્યો. પણ એનુંય નામનિશાન નહીં. મેં આકાશ ભણી જોઈને ચાલવા માંડ્યું. એકબે ઝબકતા તારાનો સાથ લીધો. સપ્લાય ઑફિસ કે જ્યાં દિવસે વસ્તીનો પાર નહીં ત્યાં ચકલુંય ફરકતું નહોતું. મારે આખો શાહજહાં રોડ પાર કરીને છેક કર્ઝન રોડ સુધી પહોંચવું હતું. ઇન્ડિયાગેટ પર પહોંચું તો કંઈક વસ્તી મળે. ચાલને જરા તેજ કરી. ત્યાં ધોળપૂર હાઉસથી જરા આગળ એક ઝાડની નીચે અંધારે બે માણસો દેખાયાં. પાસે જઈને જોયું તો એક સ્ત્રી અને પુરુષ. ત્રીજી હતી સાઇકલ, બાઈએ બગલમાં બાળક દબાવ્યું હતું. પુરુષ જુવાન હતો. સાઇકલ સાથે માથાઝીંક કરતો હતો. મેં પાસે જઈને કહ્યું કે કંઈક મદદ કરું ? જુવાન જેવો જુવાન બિચારો લાચાર થઈને બોલ્યો : “બાબુજી, સાઇકલને પંક્ચર થયું છે. અમે બન્ને પતિપત્ની કામે ગયાં હતાં. ત્યાં જ આને થોડા કલાક પહેલાં બાળક અવતર્યું. હું એને સાઇકલ પર પાછળ બેસાડીને લઈ

જતો હતો ત્યાં સાલું આ પંકચર પડયું. નસીબ એ ડગલાં આગળ ને આગળ."

એટલામાં ઘોડાનાં ડાબલાનો અવાજ સંભળાયો. મેં કહ્યું : "કોઈ ટાંગો આવતો હોય તો હું તારી પત્નીને ઘેર પહોંચાડું. તું સાઇકલને લઈ ચાલતો આવી પહોંચ."

"બાબુજી, અમે ગરીબ માણસ ટાંગાના પૈસા ક્યાંથી લાવીએ? આ જૂનીપુરાણી સાઇકલનું તેર રૂપિયાનું દેવું પણ હજી નથી અપાયું." પેલા બિચારાએ દીન વાણીમાં કહ્યું.

મેં કહ્યું : "તું ગભરા નહીં. પૈસા હું આપીશ."

એટલામાં ટાંગો આવ્યો. ખાલી જ હતો. ટાંગાવાળો ગઝલ લલકારતો વાતાવરણની શૂન્યતાને પડકારતો હતો. મેં હરાવીને પેલી બાઈને પાછળ બેસાડી. ટાંગાવાળા સાથે હું બેઠો. ટાંગો ચાલ્યો. આઠદસ વળાંક પછી એક બંગલાના પાછલા ભાગમાં જ્યાં નોકરોની ઓરડીઓ હોય છે ત્યાં પેલી બાઈએ ઊભો રખાવ્યો.

મેં પેલી બાઈને ઊતરીને કહ્યું : "હવે તને હરકત ન હોય તો હું જાઉં, ટાંગાવાળાને હું ચૂકવી દઈશ. લે આ." કહીને મેં પાંચ રૂપિયાની નોટ પેલી બાઈના હાથમાં મૂકી.

"હું નહીં લઉં, અને તમે પણ બાબુજી, રોકાઓ. મારો ઘરવાળો આવે પછી જ જાઓ." એણે ટાંગાવાળાને કહ્યું : "ભાઈ, જરા સામે રોકા."

બાળકને ઓટલે મૂકીને એણે અંધારામાં જ ઓરડીનું તાળું ઉઘાડયું. અંદર જઈને દીવાસળી શોધી કાઢી. ગ્યાસલેટનો ખડિયો ચેતાવવા મહેનત કરી પણ ખડિયામાં ગ્યાસતેલ જ ના મળે. એક

ડબ્બો ઉઘાડીને અડધી મીણબતી કાઢી એણે ચેતાવી. હું ઊભો જ હતો. બાઈએ અંદર દોરીનો તૂટેલો ખાટલો હતો તેના ઉપર એક મેલું લૂગડું બિછાવી મને બેસવાનું કહ્યું. પણ મેં કહ્યું : "હું જરા બહાર ફરું છું. પણ આ બંગલો કોનો? અને પાછળ કયો રસ્તો ?"

"આ બંગલો સંગતબાબુનો અને પાછલો રસ્તો બારાખમ્ભા રોડ." બાઈ જવાબ મને આપતી હતી પણ મીણબત્તીના અજવાળામાં બાળકનું મુખ જોતી હતી.

અરે ! આ તો મારા તે દિવસના યજમાન અફસરનો બંગલો ! હું સાંભળું તે જ રીતે મારું મન બોલ્યું : "આગલે બારણે અજવાળામાં દંભની દીવાનગીરી ચાલે, પાછળ દરિદ્રનારાયણની ગરીબનવાજી જીવે. કુદરત પણ કમાલ છે."

એટલામાં પેલો પુરુષ આવી પહોંચ્યો. મને જોઈને ગદ્દગદ થઈ ગયો. એણે અવાજ કર્યો કે બાબુજીને બેસાડચા પણ નહીં. મેં જ ઉત્તર આપ્યો કે મારે જરા બહાર આંટા મારવા હતા.

"અરે ! જુઓ તો આનું મોઢું તો તમારા જેવું લાગે છે !" સ્ત્રીનો મધુર આશાભર્યો અવાજ આવ્યો.

"બાબુજી, આ અમારો પહેલો દીકરો છે." ને દોડચો મુખડું જોવા. જોઈને બોલ્યો : "અરે, જા, જા મોઢું તો બરાબર તારા જેવું છે."

"સાંભળ્યું, બાબુજીને જરા ગોળ આપો. મોઢું મીઠું કર. એમના આશીર્વાદથી આ આપણો રાજા મોટો થઈ જાય." સ્ત્રીના અવાજમાં માતાનું વાત્સલ્ય અને મધુરતા નીતરતાં હતાં. ચહેરા પર ત્રિભુવનના રાજ્યની ખુમારી હતી.

પેલી પાંચ રૂપિયાની નોટ પેલા પુરુષના હાથમાં ધરી.

એણે આશ્ચર્ય પામીને પૂછ્યું : "આ શું ?" મેં કહ્યું : "હું પણ બાળકનો કાકો થાઉં. મારે કંઈ આપવું જ જોઈએ ને ! એનું મોઢું જોઈને ખાલી હાથે કંઈ જવાય !"

હું એ ઓટલાનાં પગથિયાં ઊતર્યો ત્યારે પેલાં એ પતિપત્ની સાથે ઊભાં હતાં : અંધારામાં એકતાના અવતાર જેવાં. ટાંગામાં બેસીને પેલી ગોળની કાંકરી મોઢામાં મૂકી. આજે વાણી બોલતી નહોતી પણ અંતર પ્રફુલ હતું. શ્વાસમાં જિંદગીની ખુશ્બૂ હતી. પૃથ્વી પર અમીરીને આહ્વાનરૂપ આવી ગરીબી છે ત્યાં સુધી પુણ્ય પરવાર્યું નથી.

જિપ્સીકળા
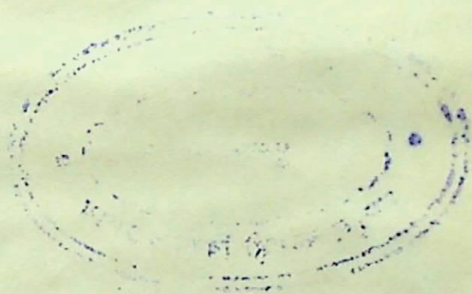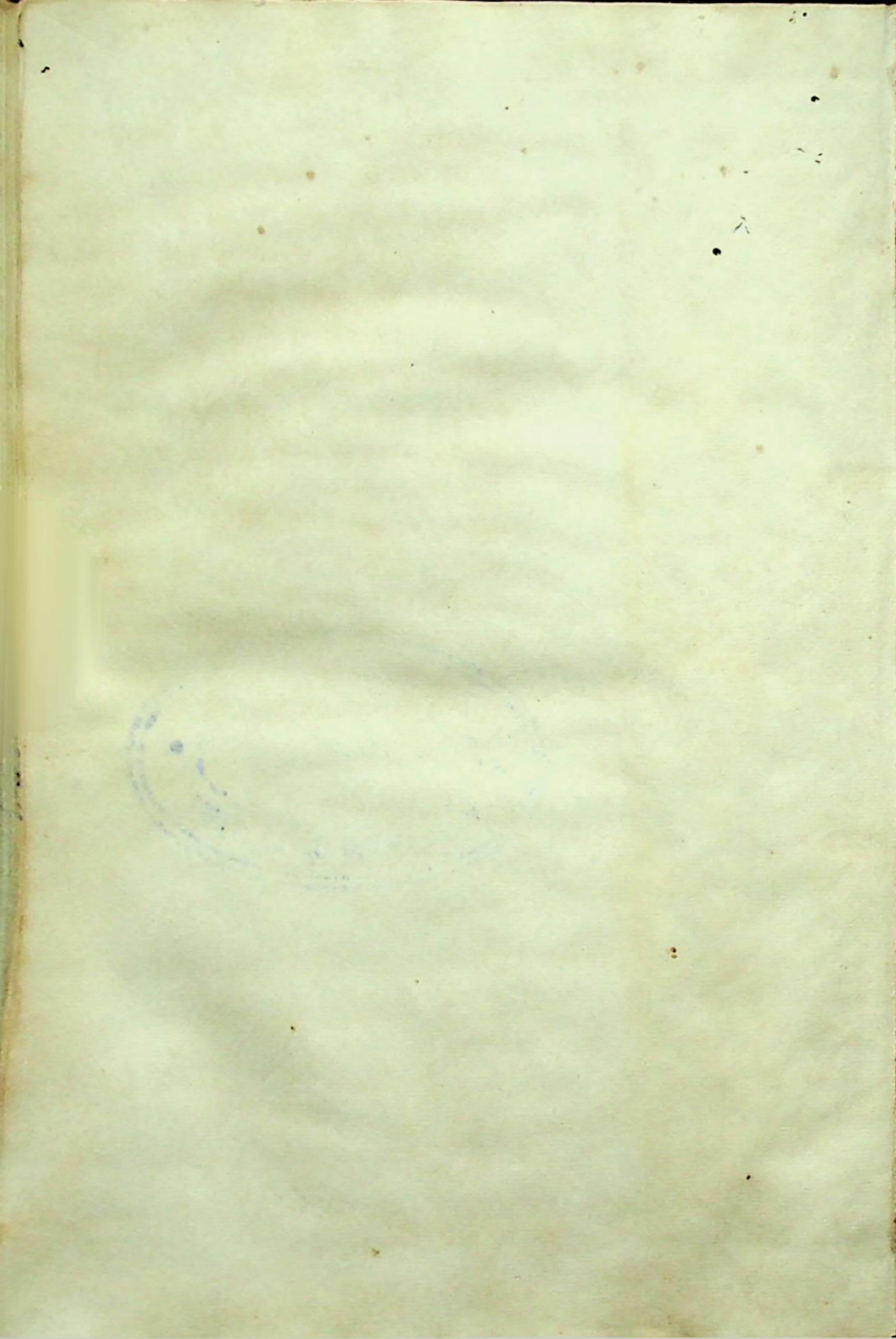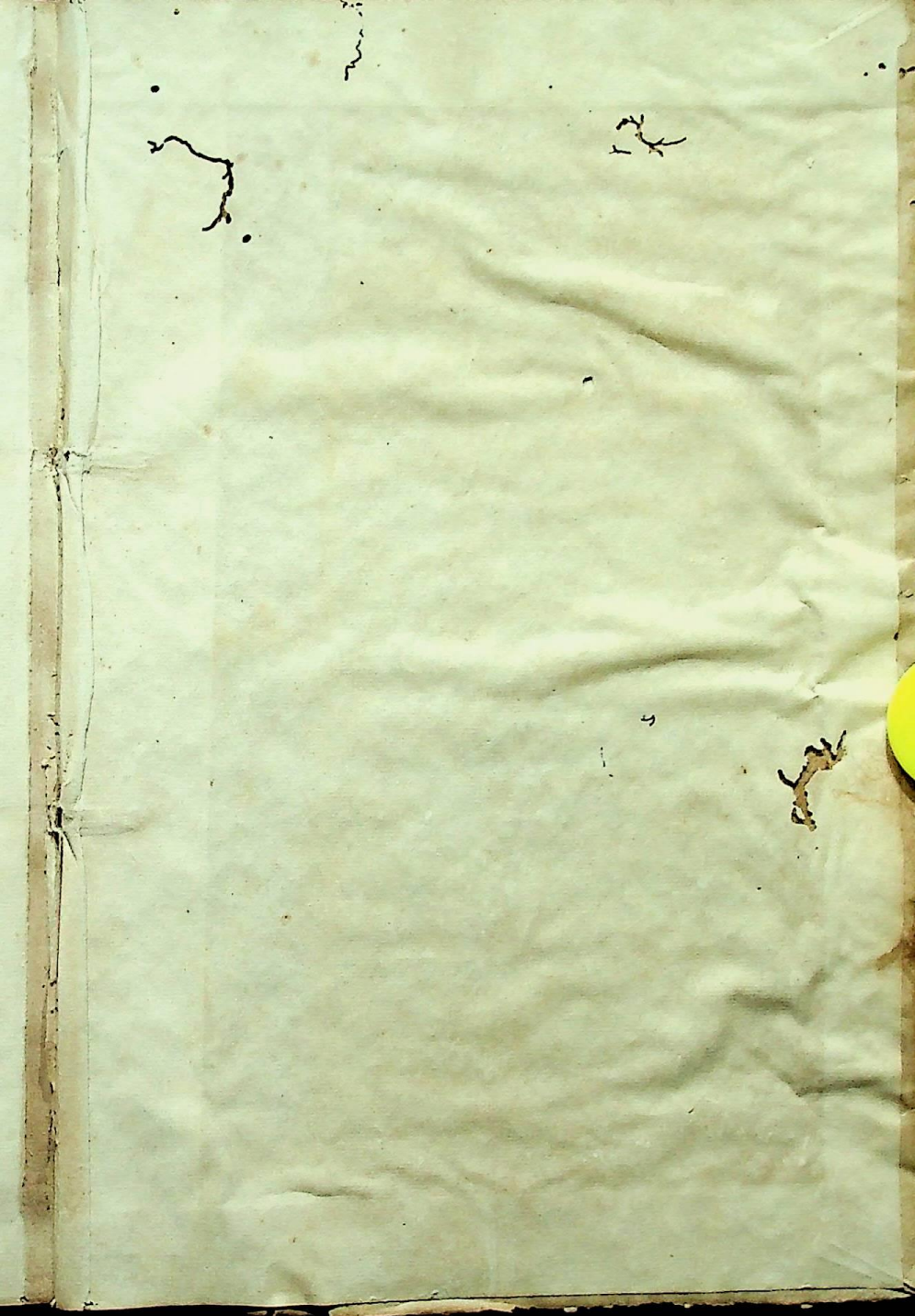
શહેરના કસ્બાઓમાં, પોળો અને મહોલ્લા-
ઓમાં જિંદગી વીતાડનારાઓ જિપ્સી–
જીવનના વૈવિધ્ય અને કળાથી મોટે ભાગે
અજાણ હોય છે. જિપ્સીની કળા મુક્ત
જીવનની ધરતીમાંથી રંગબેરંગી ચીંથરાં,
ચીંદરડાં ને કાપલીઓ વીણી લઈ, અજબ
રંગમેળવણી અને કૌશલ્યપૂર્વક વિવિધવર્ણી
ચાકળા, તોરણ અને મોતીએ ભર્યાં ચોક
પૂરવામાં રહેલી છે. એવાં રસમેળ, લાલિત્ય
અને કુમાશભરી કળા છેલ્લાં વર્ષોમાં મહિને
મહિને જિપ્સીની કળામાંથી નીતરતી
ગુજરાતે અચાનક જોઈ અને તેણે અનેક
નરનારીઓને મુગ્ધ કર્યાં. જૂની ધરતીના
તાણાવાણા ઉપર નવલા ભાતીગર આલેખ,
પાવનપ્રસંગો અને નરવા અભિલાષોનાં
દર્શન અહીં આપણને મળે છે.

—સ્વામી આનંદ
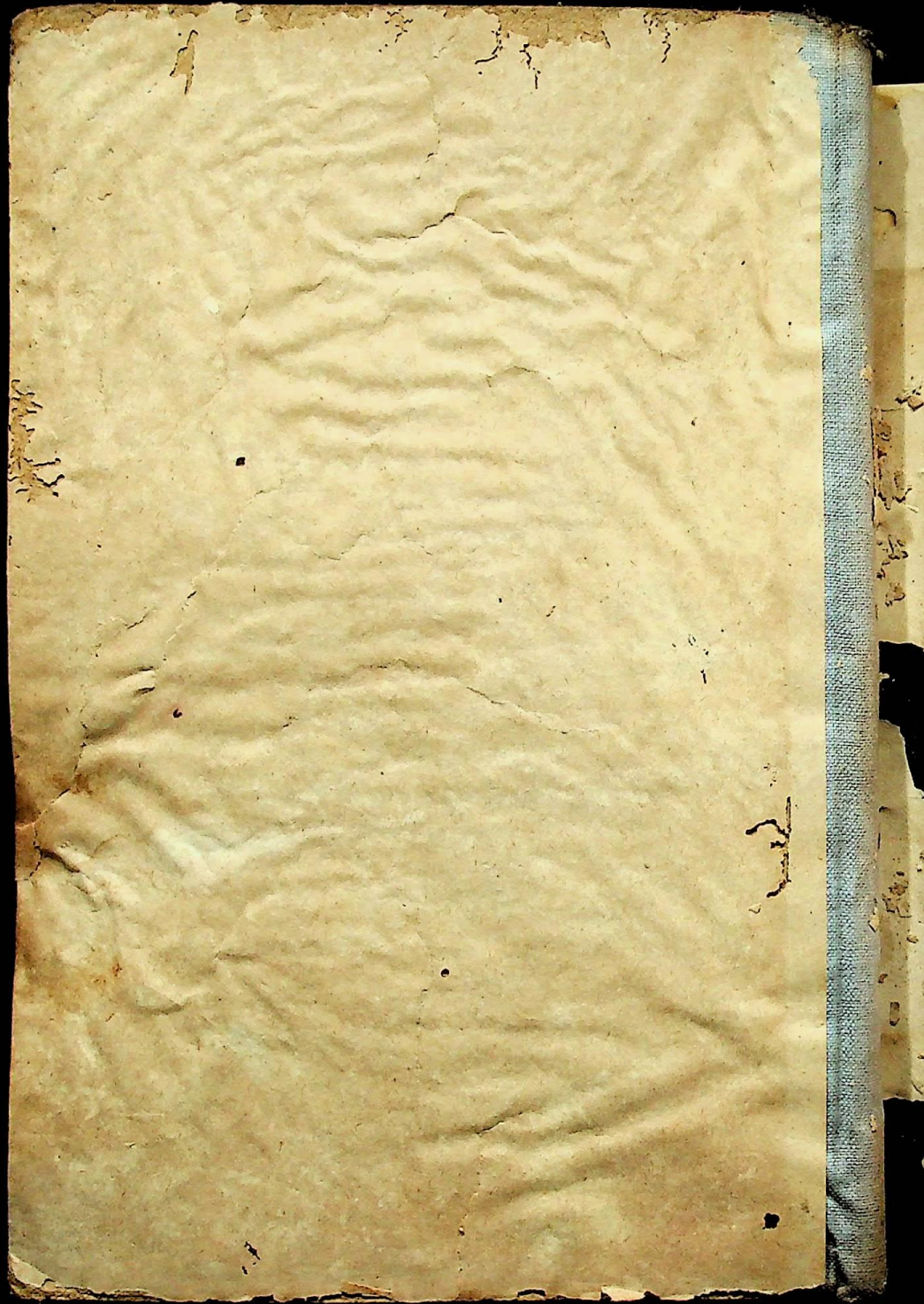
જીવનની ખુશબો

આવા વિવિધ અનુભવોનું મધુ સંચવાની કિંમત પણ એ. વી જ પડી હશે ને! પણ આપણે શું! આપણને અત્તરથી કામ. પાંદડીઓ ઉપર શી વીતી તે એ જાણે. જીવનમાં શબ્દની મદદથી પણ કિંચિત સૌન્દર્ય પ્રગટ કરી શકાય તો એ ઓછી કૃતાર્થતા નથી. રોમે રોલાંએ ક્યાંક કહ્યું છે કે આપણે તો છીએ માટીનો પિંડ, કળા છે તે માંહેથી ફૂટી નીકળતું ડોલતું નમણું ફૂલ.

સ્વાનુભવોને કલાઘાટ આપીને જીવનના સૌન્દર્યને પ્રગટ કરતા ટૂચકા, પ્રસંગો, પાત્રો, કથાઓ રજૂ કરવાના આ જાતના પ્રયત્નો બીજી, ખાસ કરીને વિદેશી, ભાષાઓના સાહિત્યમાં જોવા મળે છે. આપણે ત્યાં પણ એવા પ્રયત્નો થવા માંડ્યા છે. પણ પોતાની આંતર અભિવ્યક્તિનું સહજ વાહન હોય એ રીતે શ્રી ચાવડાની જેમ ભાગ્યે જ કોઈ લેખકે એ પ્રકાર મોટા પાયા પર ખેડયો હોય, ઝીણી સૌન્દર્યસૂઝને લીધે આ સાહિત્યપ્રકારને કલાની કોટિએ પહોંચાડવાની શક્યતાઓ પણ શ્રી ચાવડાની કલમે ભરપૂર વિકસાવી છે. પરિણામે ગુજરાતને એક મનમાં વસી જાય એવું જીવનની મધુર અને મત્ત ખુશબોભર્યું પુસ્તક મળ્યું છે.

—ઉમાશંકર જોશી

જૅકેટ · દીપક પ્રિન્ટરી · અમદાવાદ